

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLYI VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI
TOSHKENT DAVLAT IQTISODIYOT UNIVERSITETI**

**SH.S. Sayfutdinov, M.Z. Nurfayziyeva,
F.M. Xalimova**

TURIZM GEOGRAFIYASI

O‘quv qo‘llanma

*O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus, kasb-hunar ta‘limi
o‘quv-metodik birlashmalari faoliyatini Muvofiqlashtiruvshi Kengash
tomonidan 5610200 – Mehmonxona xo‘jaligini tashkil etish va boshqarish va
5610300 - Turizm (faoliyat yo‘nalishlari bo‘yicha) ta‘lim yo‘nalishlari
talabalari uchun o‘quv qo‘llanma sifatida tavsiya etilgan.*

TOSHKENT – «IQTISODIYOT» – 2019

UDK: 379.85(075.8)

КБК: 65.43.73 К84

Sayfutdinov Sh.S., Nurfayziyeva M.Z., Xalimova F.N. Turizm geografiyasi. O'quv qo'llanma. – T.: «IQTISODIYOT», 2019. – 169 b.

O'quv qo'llanmada turizm geografiyasi fanining o'ziga xos tomonlari ko'rsatilgan. O'quv qo'llanma talabalarga turizm geografiyasining nazariy jihatlarini shuqurroq anglash imkonini beradi. shuningdek

O'quv qo'llanmani tayyorlashda mahalliy va xorijiy mualliflarning turizm geografiyasiga oid qilgan ilmiy va amaliy ishlaridan foydalanilgan.

Taqrizshilar: O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi, Islom iqtisodieti va moliyasi, ziyorat turizmi kafedrası dotsenti, i.f.n- Z.Sodiqov

“Turizm va servis” kafedrası dotsenti, i.f.N. –A.Aliyeva

Сайфутдинов Ш. С., Нурфайзиева М.З., Халимова Ф.Н. География туризма. Учебное пособие. – Т.: «IQTISODIYOT», 2019. – 169 с.

Показаны своеобразные стороны предмета Географии туризма. Учебное пособие даёт возможность студентам углубленного изучения теоретических сторон географии в туризме.

При подготовки учебного пособия использованы научные и практические работы отечественных и зарубежных авторов.

Рецензенты: Международная Исламская Академия Узбекистана, кафедра “Исламская экономика и финансы, паломнический туризм – доцент, к.э.н. З.Содиқов

ТГЭУ, доцент кафедры «Туризм и сервис», к.э.н. – М.Алиева

Sayfutdinov Sh. S, Nurfayziyeva M. Z., Xalimova F.N. Tourism geography. Textbook – T.: «IQTISODIYOT», 2019. – 169 p.

The spesifis sides of the subjest of tourism geography are shown. The manual provides students with an in-depth study of the theoretisal aspests of geography in tourism.

In sompiling the manual, sscientifis and prastisal works of domestis and foreign authors were used.

Reviewers: International Islamis Asademy of Uzbekistan, department of Islamis Esonomiss and Finanse, piligrim tourism – PhD, assistant professor of esonomis ssienses Z. Sodiqov.

TSUE, department of “Tourism and servise”– assistant professor of esonomis ssienses M. Алиева

ISBN 978-9943-6062-5-8

UDK: 379.85(075.8)

КБК: 65.43.73 К84

© «IQTISODIYOT», 2019

© Sayfutdinov Sh.S., Nurfayziyeva M.Z.,
Xalimova F.N., 2019.

MUNDARIJA

KIRISH		6
I-BOB	IQTISODIY GEOGRAFIYA FANINING PREDMETI, TADQIQOT USLUBLARI, MAQSADI VA VAZIFALARI	8
1.1.	Turizm va iqtisodiy geografiyaning fan sifatida shakllanishi va rivojlanishi	8
1.2.	Turizm va iqtisodiy geografiyaning mazmuni va mohiyati, predmeti va obykti	9
II-BOB	BOZOR IQTISODIYOTI SHAROITIDA ISHLAB CHIQRISHNI HUDUDIY JOYLASHTIRISH VA RIVOJLANTIRISH QONUNIYATLARI, TAMOYILLARI, SHAKLLARI VA OMILLARI	10
2.1.	Bozor iqtisodiyotining mazmuni va uning asosiy belgilari.	10
2.2.	Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish qonuniyatlari	13
III-BOB	HOZIRGI ZAMON DUNYO SIYOSIY XARITASINING SHAKLLANISHI	15
3.1.	Dunyoning siyosiy va iqtisodiy xaritasi to‘g‘risida tuShuncha va ularning shakllanishi	15
3.2.	Dunyo mamlakatlari tipologiyasi, tashkil etish shakllari va siyosiy tartiblar	17
3.3.	Xalqaro tashkilotlar tushunchasi va tasnifi	18
IV-BOB	DUNYO AHOLI GEOGRAFIYASI	21
4.1.	Aholi soni, dinamikasi va tabiiy harakati	21
4.2.	Aholining yosh-jins, (irqiy, etnik va diniy tarkibi)	22
4.3.	Aholining talimiy darajasi	24
4.4.	Aholining hududiy joylashishi.	25
4.5.	Aholi migratsiyasi va urbanizatsiya jarayoni	26
V-BOB	DUNYO XO‘JALIGI GEOGRAFIYASI	29
5.1.	Dunyo xo‘jaligining umumiy xususiyatlari va rivojlanishi jihatlar	29
5.2.	Sanoatning xalq xo‘jaligidagi ahamiyati, uning rivojlanishi va joylashishiga tasir ko‘rsatuvchi omillar	30
5.3.	Dunyo sanoati tarkibida yuz berayotgan asosiy o‘zgarishlar	32
5.4.	Dunyoning asosiy sanoat tarmoqlari geografiyasi	34
5.5.	Dunyo yer fondi	35
5.6.	Dunyo qishloq xo‘jaligining muhim tarmoqlarining joylashishi	36
VI-BOB	AQSHNING IQTISODIY-GEOGRAFIK TAVSIFI	38
6.1.	AQSH ning iqtisodiy – geografik o‘rni.	38

6.2.	Qisqacha tabiiy sharoiti, tabiiy resurslari va ularni iqtisodiga ta'siri.	41
6.3.	Aholisi va davlat tuzumi.	42
6.4.	Xo'jalik tarmoqlarini geografik joylanish xususiyatlari.	45
6.5.	Ichki tafovutlari va tashqi iqtisodiy aloqalari.	49
VII-BOB	G'ARBIY YEVROPAMAMLAKATLARINING IQTISODIY GEOGRAFIK TAVSIFI	53
7.1.	Germaniyaning iqtisodiy geografik o'rni va tabiiy sharoiti	53
7.2	Aholisi, davlat tizimi va Xo'jalik tarmoqlarini geografik joylanishi	54
7.3.	Ichki tafovutlari va tashqi iqtisodiy aloqalari.	57
VIII-BOB.	YAPONIYANING IQTISODIY-GEOGRAFIK TAVSIFI	60
8.1.	Yaponiyaning iqtisodiy geografik o'rni.	60
8.2.	Aholi va davlat tuzimi.	61
8.3.	Xo'jalik tarmoqlarini geografik joylanish xususiyatlari.	63
8.4.	Ichki tafovutlari va tashqi iqtisodiy aloqalari	67
IX-BOB	ROSSIYANING IQTISODIY GEOGRAFIK TAVSIFI	69
9.1.	Rossiyaning iqtisodiy – geografik o'rni.	69
9.2.	Qisqacha, tabiiy resurslari, ularni iqtisodiga ta'siri.	70
9.3.	Aholisi va davlat tuzimi	71
9.4.	Xo'jalik tarmoqlarini geografik joylanish xususiyatlari:	74
X-BOB	MARKAZIY OSIYO MAMLAKATLARINING IQTISODIY GEOGRAFIK TAVSIFI	76
10.1.	Markaziy Osiyo (MO) davlatlarining iqtisodiy geografik o'rni.	76
10.2.	Tabiiy sharoiti va resurslariga baho	77
10.3.	Aholisi va mehnat resurslari	79
10.4.	Xo'jaligini joylanish xususiyatlari:	81
10.5.	MO davlatlarni ichki tafovutlari va tashqi iqtisodiy aloqalari.	87
XI-BOB	O'ZBEKISTON RESPUBLIKASINING IQTISODIY GEOGRAFIK O'RNI, TABIIY RESURLAR SALOHİYATI VA ULARDAN OQILONA FOYDALANISH	91
11.1.	O'zbekistonning iqtisodiy-geografik o'rni.	91
11.2.	Tabiiy resurslarni respublika xalq xo'jaligidagi ahamiyati.	93
11.3.	Tabiiy resurs turlarini geografik joylanish xususiyatlari.	94
11.4.	Tabiiy resurslarni iqtisodiy-geografik baholash va ulardan foydalanish.	100

XII-BOB	TURIZM UMUMJAHON MEHNAT TAQSIMOTIDA	105
12.1.	Turizmni geografik bo‘linishi va turistik oqimlar turlari	105
12.2.	Maqsadli turizm turlari	106
XIII-BOB	YEVROPA MINTAQASI TURIZMI GEOGRAFIYASI. (FRANSIYA TURIZM GEOGRAFIYASI)	111
13.1.	Fransiyaning turistik salohiyati	11
13.2.	Fransiyaning turistik migratsiyasi va turistik rayonlari	112
XIV-BOB	AMERIKA MINTAQASI TURIZMI GEOGRAFIYASI	115
14.1.	AQShning turistik salohiyati	115
14.2.	Davlatning turistik oqimlari geografiyasi	116
14.3.	AQSHning turistik rayonlari	118
XV-BOB	OSIYO – TINCH OKEANI MINTAQASI TURIZMI GEOGRAFIYASI	120
15.1.	Osiyo – Tinch okeani mintaqasining turistik salohiyati	120
15.2.	Osiyoga va Tinch okeani mintaqasida amalga oshiriluvchi sayohatlar	121
XVI-BOB	JANUBIY OSIYO MINTAQASI TURIZMI GEOGRAFIYASI	124
16.1.	Janubiy Osiyo mintaqasining gografik joylaShuvi	124
16.2.	Janubiy Osiyo mintaqasi xorijiy turistlarni o‘ziga jalb qilishi	125
XVII-BOB	AFRIKA MINTAQASI TURIZMI GEOGRAFIYASI	128
17.1.	Afrika mintaqasi turizmi geografiyasi	128
17.2.	Janubiy Afrika respublikasi turizm iqtisodiyoti	131
17.3.	Tunis va Marokash mamlakatlari turizm iqtisodiyoti	134
XVIII- BOB	YAQIN SHARQ MINTAQASI TURIZMI GEOGRAFIYASI	138
18.1.	Yaqin Sharq mintaqasi turizmi geografiyasi	138
18.2.	Birlashgan Arab Amirliklarini turistik salohiyati	139
XIX-BOB	O‘ZBEKISTON TURIZMI GEOGRAFIYASI	143
19.1.	O‘zbekistonda turizmning shakllanishi va rivojlanishi	143
19.2.	Respublika turistik salohiyati	144
XULOSA		155
GLOSSARIY		157
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI		163

KIRISH

Bugungi kunda turizm eng tez rivojlanayotgan tarmoq bo'lib, mamlakat iqtisodiyoti uchun zarur bo'lgan valyuta tushumini ta'minlovchi soha hisoblanadi.

Mamlakat iqtisodiyotida turizm xizmatlarini takomillashtirish orqali uning samaradorligini oshirishni, ichki turizm bozori va xalqaro turizm bozorini tashkil qilishda zamonaviy servisdan foydalanish hamda uning, unumdorligini va samaradorligini aniqlaydi. Turizm globalizatsiyasi sharoitlarida ilg'or xizmat ko'rsatish texnologiyalari ta'siri ostida turistik xizmatlar ko'rsatish jarayonlari takomillashadi.

Turizmning jahon xo'jaligidagi hissasi yil sayin oshib, u mamlakat iqtisodida muhim o'rin tutmoqda. Mazkur soha dunyodagi ko'pgina davlatlarning daromad manbai sifatida ularning milliy iqtisodiyotiga ijobiy ta'sir etmoqda. Shu jihatdan, O'zbekistonda mazkur tarmoqqa e'tibor kuchaytirilmoqda.

Mamlakatimizda ish o'rinlari yaratish, iqtisodiyotni diversifikatsiya qilish, hududlarni jadal rivojlantirish, valyuta tushumlarini ko'paytirish, aholi daromadlari va turmush darajasini oshirish kabi eng muhim ijtimoiy-iqtisodiy vazifalarni Yaqin istiqbolda hal qilish uchun keng salohiyatga ega bo'lgan turizm sohasini rivojlantirish borasida izchil chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda.

Turizm geografiyasi - bu turistik hududning vaqtincha tashkil etilishini, ayniqsa hududiy turistik va rekreatsion tizimlarning shakllanishi, ishlashi va rivojlanishini o'rganadigan mustaqil ilmiy fan. Turistik va rekreatsion xizmatlarga bo'lgan talabning hozirgi tendensiyalari, ularning hududiy namoyon bo'lishi, bo'sh vaqt va bo'sh vaqtni tashkil etishning yangi shakllari, turistik bozorlarning shakllanishi va rivojlanishining milliy va mintaqaviy xususiyatlari turizm sohasi mutaxassislaridan umumiy va ixtisoslashtirilgan, shu jumladan chuqur geografik bilimlarga ega bo'lishni talab qiladi.

Turizm geografiyasi mustaqil ilmiy fan sifatida o'z oldiga dunyo mamlakatlari va mintaqalarida dam olish va turizmni rivojlantirishning hududiy va vaqtincha shakllari va tendensiyalari, hududiy turistik-rekreatsion tizimlar, ularning shakllanish shartlari va omillari to'g'risida yaxlit tasavvur berish maqsadini qo'yadi.

"Turizm geografiyasi" o'quv qo'llanmasining mazmuni talabalarga jahon sayyohlik bozorining zamonaviy geografiyasi, dunyo mamlakatlari va mintaqalarida dam olish va turizmning hududiy tashkil etilishi, milliy, mintaqaviy va mahalliy darajada dam olish va turizmni rivojlantirishning yangi hududiy va tashkiliy shakllarini loyihalash va boshqarish ko'nikmalarini egallashga imkon beradi.

Shunga o'xshash nazariy bilimlar va amaliy ko'nikmalar bitiruvchilarning ilmiy-tadqiqot ishlarida, loyihalash va ishlab chiqarish faoliyatida zarurdir. Ular quyidagi mavzular bo'yicha ko'nikmalarini shakllantiradilar: hududlarning turistik va rekreatsion salohiyatini aniqlash va baholash qobiliyati; turizm bozori monitoringi tadqiqotlarini o'tkazish imkoniyati; "Turizm" sohasida fanning Yevropa ta'limi dasturlari tizimida shakllangan turistik va rekreatsion hudud va boshqa bir qator vakolatlarga yo'naltirilganlik.

Turizm geografiyasi o'quvchilarni xalqaro turistik aloqalarni tahlil qilish, turistik diqqatga sazovor joylarni aniqlash, ixtisoslashtirilgan hududiy turistik va rekreatsion tizimlarning shakllanish sabablari va ularning samarali rivojlanishi omillarini o'rganishga yo'naltiradi. Turizm geografiyasi bizga alohida davlatlar va mintaqalarning turistik va rekreatsion salohiyatini va turizmni rivojlantirish manbalarini o'rganishga imkon beradi, uning asosida xalqaro va ichki turizm rivojlanadi, asosiy turistik oqimlar shakllantiriladi, turizm rivojlanishining xalqaro, milliy va mintaqaviy xususiyatlari tahlil qilinadi.

Ushbu o'quv qo'llanma "Turizm geografiyasi" fani o'quv kursini amalga uchun mo'ljallangan. O'quv qo'llanma bakalavriyatning 5610200 – Mehmonxona xo'jaligini tashkil etish va boshqarish va 5610300 - Turizm (faoliyat yo'nalishlari bo'yicha) ta'lim yo'nalishlari bo'yicha tahsil olayotgan talabalar uchun mo'ljallangan. Kurs turizm bo'yicha ta'lim sohasidagi asosiy xujjat hisoblangan malaka talablarini hisobga olgan holda Turizm sohasi yo'nalishlari bo'yicha bitiruvchilarni tayyorlash bo'yicha talabda belgilangan vazifalarni bajarish uchun zarur bo'lgan asosiy bilim va ko'nikmalarni shakllantirishga qaratilgan.

1-bob. IQTISODIY GEOGRAFIYA FANINING PREDMETI, TADQIQOT USLUBLARI, MAQSADI VA VAZIFALARI

1.1. Turizm va iqtisodiy geografiyaning fan sifatida shakllanishi va rivojlanishi

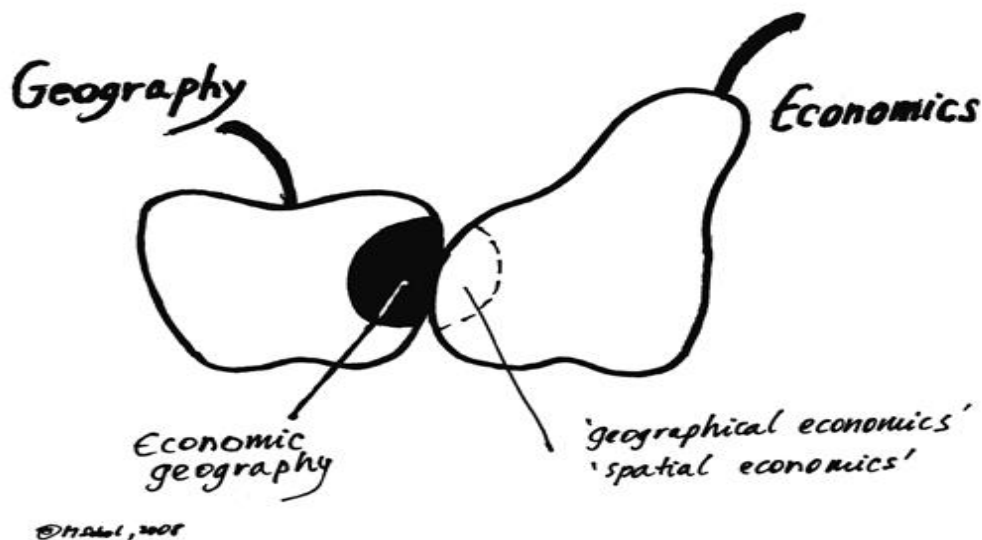
1.2. Turizm va iqtisodiy geografiyaning mazmuni va mohiyati, predmeti va obykti

1.1. Turizm va iqtisodiy geografiyaning fan sifatida shakllanishi va rivojlanishi.

Turizm iqtisodiy sohalar ichida daromad keltirishi bo'yicha yetakchi sohalardan biridir. Mamlakatimizda ham ushbu sohani rivojlantirish bo'yicha ko'pgina ishlar olib borilmoqda.

Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya fanining, iqtisodiy geografiya esa iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaning tarkibiy qismidir. Iqtisodiy geografiya fanining boshlanish manbai turli fanlarda, ayniqsa tasviriy geografiya, statistika, tarix va boshqa fanlar kuzatiladi. Geografik bilimlar kartografik muassasalar, universitetlarda maxsus kurslar paydo bo'lgan davrdan boshlab tashkiliy shaklga ega bo'la boshladilar. Bu jarayon XIX asrda geografik jamiyatlar, universitetlarda maxsus kafedralar, fakultet bo'limlari tashkil etilishi, Shu asosda professional geograflarni tayyorlash boshlangandan keyin yanada kuchaydi. Shundan keyin geografiya bo'yicha milliy maktablar paydo bo'ldi. XIX asrning oxiri XX asrning boshlarida iqtisodiy geografiya mustaqil fan sifatida shakllandi. XX asrning 70-yillaridan boshlab iqtisodiy geografiya "iqtisodiy va ijtimoiy geografiya" yoki "ijtimoiy iqtisodiy geografiya" deb atala boshlandi. Ushbu fan rivojlanish tarixida obyektiv ravishda differentsiatsiya va integratsiya ta'sirida ko'plab yangi tarmoqlar paydo bo'ldi. Iqtisodiy geografiya fanini shakllantirish va rivojlantirishga ko'plab olimlar katta hissa qo'shganlar.

1.1-rasm. Iqtisodiyot va gaografiyaning o‘zaro bo‘liqligi.

An’anaviy “iqtisodiy geografiya”(ekonomicheskaya geografiya) atamasi rus tilidan o‘zbek tiliga so‘zma-so‘z tarjima qilingan bo‘lib, u ushbu shaklda fanning asl mazmun va mohiyatini to‘la ochib bermaydi. Terminologiya qoidalari talablariga muvofiq “ekonomicheskaya geografiya”(“ekonomist-geograf”) atamasi “iqtisodiyot geografiyasi”(“iqtisodchi-geograf”) shaklida tarjima qilinishi to‘g‘ri bo‘ladi. Shu sababdan “iqtisodiyot geografiyasi” nomiga o‘tish maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Xorijiy adabiyotlarda iqtisodiy geografiya fanini tushuntirishda o‘ziga xos fikrlar mavjud.

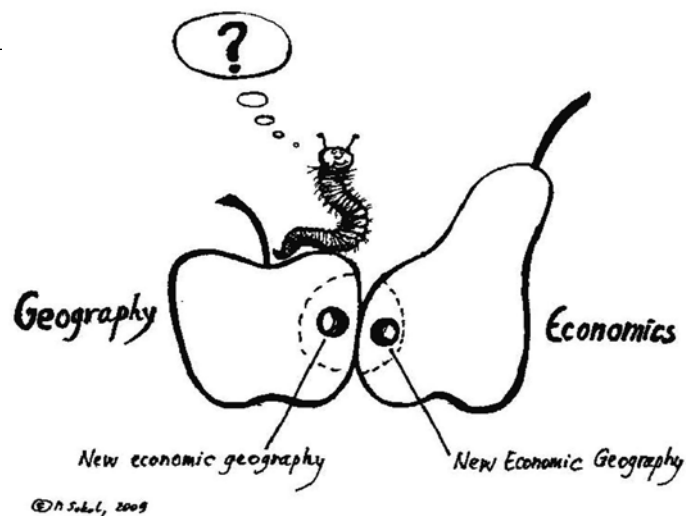
1.2. Turizm va iqtisodiy geografiyaning mazmuni va mohiyati, predmeti va obyekti

Iqtisodiy geografiya bir vaqtning o‘zida ham geografik, ham iqtisodiyot fani hisoblanadi. Iqtisodiy geografiya iqtisodiyotni hududiy tashkil etish xususiyatlari va qonuniyatlarini, ularni boshqarish jarayonlarini global, mintaqaviy, milliy, mahalliy daraja va miqyoslarda o‘rganadigan ijtimoiy geografik va iqtisodiyot fanidir. Uning obyekti keng ma’noda geografik qobiq – oykumena, konkret obyekti esa xo‘jalik(iqtisodiyot) va uning tarmoqlari, aholi, tabiiy sharoit va va resurslarning hududiy birikmalari(komlekslar, tizimlar) hisoblanadi. Iqtisodiy geografiyaning tadqiqot predmeti-turli mamlakatlar va mintaqalar xo‘jaligini hududiy tashkil etishning xususiyatlari va qonuniyatlaridir. U umumiy, tarmoq, mintaqqa iqtisodiy geografiyasiga hamda dunyo xo‘jaligi geografiyasiga bo‘linadi. Iqtisodiy geografiya

tabiiy geografiya, iqtisodiyot, geologiya, ekologiya, tibbiyot, texnika va texnologiya fanlari bilan o‘zaro bog‘liq holda rivojlanadi. Fanning iqtisodiyot bilan farqini albatta tushuntirish lozim deb ta’kidlaydi M.Sokol.

Iqtisodiy geografiya fanini rivojlanishining asosiy tendensiyalari iqtisodiyotlashish, ekologizatsiyalashish, sotsialogizatsiyalashish, gumanizatsiyalashish bo‘lib, ular an’anaviy iqtisodiy geografiyaning harakat doirasini sezilarli darajada kengayishiga olib keldi. Bundan tashqari iqtisodiy geografiyaning turli fanlar bilan integratsiya jarayonlarining kuchayib borishi yangi fan va fanlararo yo‘nalishlarning paydo bo‘lishiga, fanning nazariyaga asoslanishining kuchayishi hamda ushbu fanning konstruktiv (amaliy) ahamiyatining oshib borishi tendensiyalari tobora kuchayib borayotir.

Iqtisodiy geografiya tadqiqotlari ko‘plab ilmiy-tadqiqot metodlaridan keng foydalanadi (umumilmiy, umumgeografik, iqtisodiy geografik va boshqalar).

1.2-rasm. Zamonaviy iqtisodiy geografiya

Iqtisodiy geografiyaning asosiy maqsadi – iqtisodiyotni hududiy tashkil etishning asosiy hususiyatlarini kompleks o‘rganishdan iborat. U konstruktiv fan bo‘lib iqtisodiyotni hududiy tashkil etishni takomillashtirishga xizmat qiladi. Iqtisodiy geografiya bilish va konstruktiv (o‘zgaruvchi) funksiyalarni bajaradi. U murakkab ko‘p tarmoqli fan sifatida tahlil va sintezning nazariy va amaliy birligini ta’minlaydi, ilmiy tadqiqotlarda tahliliy va sintetik funksiyalarni bog‘lab olib boradi, geografik ta’limni va geografik bilimlarni tarqatishni amalga oshiradi. O‘quv

iqtisodiy geografiyasi talabalarni nazariy va amaliy axborotlar bilan ta'minlaydi va geografik axborotlardan amaliyotda foydalanishga o'rgatadi.

Tayanch iboralar:, geografiya, konstruktiv, integratsiya, ("iqtisodchi-geograf"), ekologizatsiyalashish, iqtisodiy geografiyasi, geografik axborotlar.

Nazorat savollari

1. Turizm va iqtisodiy geografiyaning fan sifatida shakllanishi va rivojlanishining asosiy hususiyatlarini ta'riflang?

2. Iqtisodiy geografiyaning shakllanishi va rivojlanishiga qaysi omillar qanday hissa qo'shganlar? Ularni qanday asarlarini bilasiz?

3. "Iqtisodiy geografiya" yoki "iqtisodiyot geografiyasi" nomlarini qaysinisini to'g'ri deb bilasiz? Ularni asoslab bering.

2-bob. BOZOR IQTISODIYOTI SHAROITIDA ISHLAB CHIQRISHNI HUDUDIIY JOYLASHTIRISH VA RIVOJLANTIRISH QONUNIYATLARI, TAMOYILLARI, SHAKLLARI VA OMILLARI

2.1. Bozor iqtisodiyotining mazmuni va uning asosiy belgilari.

2.2. Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish qonuniyatlari

2.1. Bozor iqtisodiyotining mazmuni va uning asosiy belgilari

Bozor iqtisodiyoti — bu tovar ishlab chiqarish, ayirboshlash va pul muomalasi qonun-qoidalari asosida tashkil etiladigan va boshqariladigan iqtisodiy tizimdir. Bunday iqtisodiyot erkin tovar—pul munosabatlariga asoslanadi, uning negizida tovar va ‘ulning turli shakllardagi harakati yotadi, iqtisodiy mono‘olizmni inkor etadi. Hozirgi zamon iqtisodiy nazariyalarida bozor iqtisodiyoti deganda bozor xo‘jaligi subyektlari iqtisodiy hatti-harakatlarining erkin, mustaqil ravishda yuz berishi va ularning tovar-pul mexanizmi orqali bir-biriga bog‘lanib muvofiqlashuvi deb baho beradilar. Bozor iqtisodiyotida bozor aloqalari butun tizimni, uning hamma bosqichlarini ishlab chiqarish, ayirboshlash, taqsimlash va iste‘mol jarayonlarini hamda iqtisodiy munosabatlarning barcha subyektlarini qamrab oladi.

Uy xo‘jaliklari — iqtisodiyotning iste‘mol sohasida faoliyat qiluvchi asosiy tarkibiy birlik. Uy xo‘jaliklari doirasida moddiy ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish sohalarida yaratilgan tovar va xizmatlar iste‘mol qilinadi. Bozor iqtisodiyotida uy xo‘jaliklari mulk egasi hamda ishlab chiqarish omillarini yetkazib beruvchilar hisoblanadi. Iqtisodiy resurslarni sotishdan olingan ‘ul daromadlari shaxsiy ehtiyojni qondirish uchun sarflanadi.

Tadbirkorlik sektori – bu daromad (foyda) olish maqsadida amal qiluvchi iqtisodiyotning birlamchi bo‘g‘inlaridir. U ish yuritish uchun o‘z kapitalini yoki qarz olingan kapitalni ishga solishni taqozo etadi, bu kapitaldan olingan daromad ishlab chiqarish faoliyatini kengaytirish uchun sarflanadi. Tadbirkorlar tovar xo‘jaligida tovar va xizmatlarni yetkazib beradi.

Davlat — foyda olishni maqsad qilib qo‘ymagan, asosan iqtisodiyotni tartibga solish vazifasini amalga oshiradigan, har xil budjet tashkilotlari va muassasalari sifatida namoyon bo‘ladi.

Bank – iqtisodiyotning me'yorda amal qilishi uchun zarur bo'lgan 'ul massasi harakatini tartibga soluvchi moliya-kredit muassasasi.

Iqtisodiy geografiya fani iqtisodiy yo'nalishdagi barcha fanlar bilan aloqasini bilgan holda quyidagi fikrni aytish lozim. –Hech bir iqtisodiy birlik yo'qki alohida mavjud bo'lad olsin ya'ni bir so'z bilan aytganda har bir davlat o'z o'rniga ega bo'lishi lozimdir. (Massey, 1995).¹

Asosiy tushunchalar-ishlab chiqarish kuchlari, ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish, iqtisodiyotni hududiy tashkil etish, ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish qonuniyatlari, prinsiplari, omillarining ilmiy asoslangan ta'rifini bilish mazkur mavzuni o'zlashtirishning asosiy shartlaridan biri hisoblanadi.

2.2. Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish qonuniyatlari

Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish qonuniyatlari iqtisodiyot bilan ma'lum hududlar o'rtasidagi munosabatlarning obyektiv bog'liqligini ifodalaydi. Bunday qonuniyatlar beshta bo'lib, ular ishlab chiqarishni oqilona va samarali joylashtirish, mintaqalarda iqtisodiyotni oqilona ixtisoslashtirish, mintaqalar xo'jaligini kompleks rivojlantirish, mintaqalar o'rtasida oqilona hududiy mehnat taqsimoti, mintaqalar ijtimoiy va iqtisodiy rivojlanish darajasini tenglashtirish qonuniyatlarini o'z ichiga oladi.

Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish prinsiplari obyektiv qonuniyatlarning ifodasi bo'lib, ular davlat iqtisodiy siyosatida har tomonlama hisobga olinadi. Bu prinsiplar 4 ta bo'lib, ular quyidagilardan iborat: ishlab chiqarishni xomashyo, yoqilg'i, energiya manbalari va iste'mol rayonlariga Yaqinlashtirish: birinchi navbatda tabiiy resurslarning eng samarali turlarini o'zlashtirish va ulardan kompleks foydalanish; ekologik vaziyatni sog'lomlashtirish, tabiat muhofazasi bo'yicha samarali tadbirlarni amalga oshirish; xalqaro mehnat taqsimoti afzalliklaridan foydalanish

Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish omillaridan to'g'ri foydalanish iqtisodiyot samaradorligini oshirishga imkon beradi. Omillar xilma-xil bo'lib, ular

---

¹ M. Sokol. Economic geography GY2164, 2790164 2011. Undergraduate study in Economics, Management, Finance and the Social Sciences 14-19

quyidagi uch guruhga bo‘linadi: tabiiy sharoit va resurslar, iqtisodiy sharoit va resurslar, ekologik sharoit va resurslar.

Ishlab chiqarishni joylashtirish qonuniyatlari, prinsiplari, omillari xususiyatlari va talablariga mos yo‘nalishlarda mintaqaviy iqtisodiyotni rivojlantirish va hududiy tashkil etish uning samaradorligini oshirishga, aksincha, bu sohalardagi zid harakatlar samaradorligini pasaytirishga olib keladi

Tayanch iboralar erkin tovar, bozor iqtisodiyoti, tadbirkorlik sektori, uy xo‘jaliklari, ishlab chiqarish kuchlari, qonuniyatlar, omillar, ekologik sharoit, resurslar.

Nazorat savollari

1. Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishga taalluqli qanday asosiy tushunchalar bor? Ularning mazmuni va mohiyatini bilib oling

2. Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish qonuniyatlari nima? Ulardan amaliyotda qanday foydalanish mumkin?

3. Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish prinsiplari nima?

4. Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish omillari nima? Omillardan foydalanish yo‘nalishlarini aytib bering.

3-bob. HOZIRGI ZAMON DUNYO SIYOSIY XARITASINING SHAKLLANISHI

3.1. Dunyoning siyosiy va iqtisodiy xaritasi to'g'risida tushuncha va ularning shakllanishi

3.2. Dunyo mamlakatlari tipologiyasi, tashkil etish shakllari va siyosiy tartiblar

3.3. Xalqaro tashkilotlar tushunchasi va tasnifi

3.1. Dunyoning siyosiy va iqtisodiy xaritasi to'g'risida tushuncha va ularning shakllanishi

Dunyo mamlakatlari ta'limida hozirgi zamon dunyo siyosiy xaritasi mavzusini yoritishda turlicha yondashuvlar bor. Masalan to'g'ridan to'g'ri qo'yilgan masala, muammoga o'tish (odatda), bir atama (termin) tanlab olinadi va shu termin asosida muammo tushuntirilda (xorijiy adabiyotlarda). Biz har ikkisini qo'llagan holda ko'rib chiqamiz.

Milliy chegaralarning tuzilishi talabalar tamonidan kam o'rganilgan bo'lsada, ularning ahamiyatini har bir kishi biladi. Bunda iqtisodiy ijtimoiy ko'rsatkichlar ham unga bog'liqdir. Keyingi 30 yil mobaynida chegaralar bo'yicha tadqiqotlar ko'p olib borilmagan bo'lsada ma'lumotlar bo'yicha savdo-sotiq mazkur hududlarda yuqori bo'ladi. Masalan Kanada va AQSHning chegaradosh provinsiya va shtatlarida ayni jarayonni ko'rish mumkin.²

Jahon siyosiy xaritasi global miqyosdagi bir necha siyosiy jarayonlar ta'sirida shakllangan. Shularning ichida Birinchi va Ikkinchi jahon urushlari hamda ularning oqibatlari bilan bog'liq holda davlatlarning vujudga kelishi, mustamlaka tizimining yemirilishi hamda bir necha o'nlab mustaqil davlatlarning barpo bo'lishi, qo'shilmaslik harakatining rivojlanishi va boshqa jarayonlar e'tiborga loyiqdir. Jahon siyosiy xaritasining shakllanishida XX asr 80-yillarining so'nggi va 90-yillarining boshlarida bo'lib o'tgan siyosiy voqealar: ikki nemis davlatining qo'shib, yagona

---

² The power of geographical boundaries: Cultural, political, and economic border effects in a unitary nation. Bowen Chang National border studies In the field of political science, it was true that borders were simply of very little interest to students of international relations despite their possible roles (Starr and Most, 1976). Over the past 30 years, however, borders have been studied from a number of perspectives, especially in political economy along with rising interest in geographical conditions...

Germaniya davlatining tashkil etilishi, Chexoslovakiya o'rnida Chexiya va Slovakiya mustaqil respublikalarining barpo bo'lishi, Yugoslaviya Sotsialistik Federativ Respublikasining parchalanib ketishi natijasida suveren Xorvatiya, Sloveniya, Makedoniya, Bosniya va Gersogovina respublikalari hamda Serbiya va Chernogoriya davlatlarining shakllanishi va, ayniqsa, sobiq Ittifoqning parchalanib ketishi oqibatida, dastlab Litva, Latviya va Estoniya, keyinchalik esa Rossiya Federatsiyasi, Ukraina, Belarus, Moldova, Gruzziya, Armeniya, Ozarbayjon, Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston, Turkmaniston va O'zbekiston respublikalarining mustaqil davlatlar sifatida dunyo siyosiy kartasida o'z o'rinlariga ega bo'lishi juda muhim ahamiyat kasb etdi.

3.1-jadval

Jahon mamlakatlarning boshqaruv shakli³

Davlat boshqaruvi shakli	Jami mamlakat	Afrika	Amerika	Osiyo	Yevropa	Avstraliya va Okeaniya
Jami mamlakat	227	58	50	49	46	24
1. Respublikalar, Shu jumladan:	149	52	25	33	32	7
- prezidentlik	103	48	20	17	13	5
- parlamentlik	36	3	4	8	19	2
- sotsialistik	6	-	1	5	-	-
- islom	4	1	-	3	-	-
2. Monarxiya	45	3	9	14	12	7
- konstitutsion	39	3	9	9	11	7
- mutlaq	4	-	-	4	-	-
- teokratik	2	-	-	1	1	-
3. Mustamlaka va boshqa turdagi tobelik shakllari	30	2	16	-	2	10
- mustamlaka	9	1	6	-	1	1
- boshqa shakldagi	21	1	10	-	1	9
4. Maqomi noma'lum mamlakatlar	3	1	-	2	-	-

Dunyo siyosiy xaritasi dunyodagi barcha mamlakatlarni dunyo geografik xaritasida ko'rsatishni bildiradi. Keng ma'noda dunyo siyosiy xaritasi dunyo siyosiy

³ Muallif ishlanmasi

geografiyasi bo'yicha bilimlar majmuini o'zida ifodalaydi. Dunyo iqtisodiy xaritasi dunyo mamlakatlari iqtisodiy salohiyatining er yuzasida taqsimlanishi va ularning hududiy farqlarini dunyo xartasida tasvirlaydi va ularni ilmiy-amaliy nuqtai nazardan ta'riflaydi.

Dunyo siyosiy va iqtisodiy xartasida sodir bo'layotgan miqdor va sifat o'zgarishlarini, ayrim mamlakatlarning ijtimoiy va iqtisodiy muammolarini, xalqaro hududiy mehnat taqsimoti rivojlanishi tendensiyalarini, to'g'ri tushunish uchun siyosiy geografiyani o'rganish lozim. Bu fan ko'plab ijtimoiy va siyosiy muammolarning echimini topish bo'yicha tavsiyalarni ishlab chiqishga yordam beradi.

Dunyo siyosiy va iqtisodiy xartasining shakllanishi jarayoni uzoq davom etgan. Uning shakllanish davrlarini aniqlash jahon tarixining davrlariga bo'linishiga asoslanishi kerak, chunki ular ijtimoiy rivojlanish bosqichlarining qonuniy almashinishini ifodalaydi.

3.2. Dunyo mamlakatlari tipologiyasi, tashkil etish shakllari va siyosiy tartiblar

Dunyo siyosiy va iqtisodiy xaritasi shakllanishining qadimgi, o'rta asr, yangi va eng yangi davrlarini ajratish mumkin. Hozirgi dunyo siyosiy va iqtisodiy xaritasi ming yillar davom etgan insoniyat rivojlanishining natijasi hisoblanadi. Unda sodir bo'layotgan miqdoriy o'zgarishlari o'z o'rnini tobora ko'proq sifat o'zgarishlariga bo'shatib berayotir va bular hozirgi davrning mohiyatini belgilab berayotir. Xamkorlik, hududiy muammolarni, tinch yo'l bilan hal etish uchinchi ming yillikdagi eng asosiy maqbul yo'ldir.

Hozirgi dunyoning ko'p sonli mamlakatlarining o'ziga xos va o'xshash xususiyatlarini aniqlash uchun mamlakatlar tipologiyasidan foydalanish lozim. Haqiqiy tipologiya imkon boricha maksimal darajada ko'rsatkichlarni differensiyalashni va unikal bog'lanishlarni qidirishni talab qiladi.

Dunyo mamlakatlari tipologiyasini turli ko'rsatkichlarga asoslanib amalga oshirish mumkin. Geografik xususiyatlarga, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasiga ko'ra dunyo mamlakatlarini tiplarga bo'lish g'oyat muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga

ega. Ular xalqaro qiyosiy taqqoslashga asoslanib amalga oshiriladi. Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasiga ko'ra dunyo mamlakatlari ikki katta guruhga – iqtisodiy rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlarga, ularning har birida esa bir nechta kichik gurular ajratiladi.

Dunyo siyosiy xaritasining barcha siyosiy-geografik birliklari ikkita teng bo'lmagan guruhga bo'linadi: 1) mustaqil (suveren) davlatlar; 2) boshqa davlatlarga turli shaklda qaram bo'lgan o'z-o'zini boshqaradigan hududlar. Suveren davlatlar davlatni tashkil etishning turli shakllariga ega, ularning eng muhimi davlat tuzumi hisoblanadi. Ular respublika yoki monarxiya bo'lishi mumkin. Dunyoning barcha davlatlari davlat tuzilishi xususiyatiga ko'ra, unitar va federativ davlatlarga bo'linadi. Siyosiy tartib (rejim) bo'yicha dunyo mamlakatlari demokratik, avtoritar, totalitar tiplarga bo'linadi.

Dunyo tuzilishining birlamchi elementi davlat hududlari hisoblanadi. Ular ma'lum mamlakatlar suvereniteti ostida bo'lgan yer shari qismlaridir. Har bir mamlakat ularni boshqa davlatlardan ajratib turadigan quruqlik va dengiz chegaralariga ega bo'ladi. Bu erda davlat chegaralarining daxlsizligi va yaxlitligi prinsipi asosiy funksiyani bajaradi: ajratuvchi va birlashtiruvchi. Xalqaro huquq boshqa davlatlarning chegaralarini buzishni ta'qiqlaydi. Davlat o'rtasidagi barcha hududiy janjallar faqat tinch vositalar bilan hal etilishi kerak.

3.3. Xalqaro tashkilotlar tushunchasi va tasnifi

Hozirgi zamon xalqaro aloqalarida xalqaro tashkilotlar davlatlar hamkorligining shakllaridan biri sifatida muhim rol o'ynaydi.

Xalqaro tashkilotlar tizimining murakkablashib borishi va vakolatlarining kengaytirilishi tabiiy tus olмокda. XXI asr boshida faoliyat ko'rsatayotgan xalqaro tashkilotlarning soni 4 mingdan ortik. bo'lib, 300 tasi hukumatlararo tashkilotlardir. Ular o'rtasidagi aloqalar va olib borilayotgan hamkorlik ko'lami xalqaro tashkilotlar tizimi haqida gapirishga imkon beradi.

«Xalqaro tashkilotlar» atamasi odatda davlatlararo (hukumatlararo) va nohukumat tashkilotlarga nisbatan qo'llaniladi. Davlatlararo (hukumatlararo) tashkilot uchun quyidagi belgilar xarakterlidir:

- birinchidan, davlatlarning a'zoliqi;
- ikkinchidan, xalqaro ta'sis shartnomasining mavjudligi;
- uchinchidan, doimiy organlarining mavjud bo'lishi;
- to'rtinchidan, davlatlar suverenitetining xurmat qilinishi;

Xalqaro tashkilotlar xalqaro huquqning subyektlari hisoblanadilar.

Nohukumat xalqaro tashkilotlarning asosiy farqli belgilari ularning davlatlararo shartnoma asosida tashkil etilmaganliklari, jismoniy va yuridik shaxslarni birlashtirganliklari (masalan, Xalqaro huquq assotsiatsiyasi)dan iborat.

Azolarining tarkibiga ko'ra xalqaro hukumatlararo tashkilotlar:

- birinchi, universal, barcha davlatlar ishtirok etishlari uchun ochiq tashkilotlar (BMT va uning ixtisoslashtirilgan tashkilotlari);
- ikkinchi, mintaqaviy, ma'lum mintakada joylashgan davlatlarga a'zo bo'lishlari mumkin tashkilotlar (Yevropa kengashi, Afrika birligi tashkiloti)ga bo'linadi.

Davlatlararo tashkilotlar umumiy va maxsus vakolatli tashkilotlarga bo'linadi. Umumiy vakolatli tashkilotlar faoliyati a'zo davlatlar o'rtasidagi aloqalarning hamma (siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy va boshqa) sohalariga tegishli bo'ladi.

Maxsus vakolatli tashkilotlarning faoliyat sohasi biror aniq, (siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy) soha bilan chegaralangan bo'ladi.

Vakolatlari tabiatidan kelib chikdan xolda tasniflash davlatlararo va davlatlardan yuqori turuvchi tashkilotlarni farqlashga imkon beradi. Birinchi guruhga mavjud tashkilotlarning aksariyat qismi kiradi va ularning vazifasi davlatlar o'rtasida hamkorlikni amalga oshirishdan iborat bo'lib, bu borada qabul qilingan qarorlar a'zo davlatlarga yuboriladi. Davlatlardan yuqori turuvchi tashkilotlar maqsadi integratsiyaga yunaltirilgan. Bu tashkilotlarning qarorlari a'zo tashkilotlarning fuqarolari va yuridik shaxslariga bevosita yunaltirilgan bo'ladi.

Xalqaro tashkilotlar davlatlar birlashmalari yoki noxukumat yo'nalishida bo'lib, ular siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy, ilmiy-texnika sohasidagi umumiy maqsadlarni amalga oshirishga yo'naltirilgan faoliyat bilan Shug'ullanadilar. BMT eng ommaviy xalqaro tashkilot bo'lib, uning asosiy vazifasi kelajak avlodlarni urush

ofatlaridan xalos etish, mustamlakachilikka, inson huquqlarini qo‘pol va ommaviy buzilishiga qarshi kurash, xalqaro xavfsizlik va xalqaro iqtisodiy munosabatlar sohasida faoliyat yuritish va boshqalar.

Tayanch iboralar: Siyosiy xarita, xalqaro xavfsizlik, tashkilotlar, huquqlar, vakolatla, nohukumat, siyosiy-geografik, ilmiy-texnik, tipologiya, hukumatlararo, milliy chegaralar.

Nazorat savollari

1. Dunyo siyosiy va iqtisodiy xaritasi tushunchasining mazmun va mohiyatini tushuntiring.
2. Hozirgi dunyo siyosiy va iqtisodiy xaritasi shakllanishi davrlariga ta’rif bering.
3. Hozirgi dunyo mamlakatlari hilma-hilligi qanday sabablarga bog‘liq?
4. Davlatlararo tashkilotlari qanday vakolatli tashkilotlarga bo‘linadi?

4-bob. DUNYO AHOLI GEOGRAFIYASI

4.1. Aholi soni, dinamikasi va tabiiy harakati.

4.2. Aholining yosh-jins, irqiy, etnik va diniy tarkibi

4.3. Aholining talimiy darajasi

4.4. Aholining hududiy joylashishi

4.5. Aholi migratsiyasi va urbanizatsiya jarayoni

4.1. Aholi soni, dinamikasi va tabiiy harakati.

Aholi soni va tarkibi uning bajaradigan vazifalari bilan bog‘liq holda baholanadi. Aholi avvalambor o‘zidan ko‘payadigan, o‘zini takror barpo qiladigan biocosomal organizmdir. Aholi shu bilan birga jamiyatning asosiy ishlab chiqaruvchi kuchi va ictemolchidir. Ana shu nuqtai nazardan aholi soni, tarkibi, o‘shish sur‘atlari, joylashishiga xos xususiyatlarni tahlil etish alohida ahamiyat kasb etadi.

XIX asrgacha bo‘lgan davrda demografik jarayonlarda sezilarli sifat o‘zgarishlari bo‘lib o‘tmadi. Undan keyingi davrda aholining tabiiy harakati ko‘rsatkichlarida **demografik o‘tish** jarayoni boshlandi. U oila bajaradigan vazifalarning keskin o‘zgarishi, turmushning nisbatan yaxshilanishi, aholining yosh tarkibidagi siljishlar va boshqa omillar bilan bog‘langandir.

Demograf olimlar demografik o‘tish jarayonini to‘rt ketma-ket keluvchi fazani o‘z ichga olishini ilmiy asoslab berganlar.

Birinchi faza uchun tug‘ilishning yuqori darajada saqlanishi va o‘limning keskin qisqarishi oqibatida vujudga keluvchi juda yuqori darajadagi tabiiy o‘shish xosdir.

Ikkinchi faza ko‘p bolali oiladan kam bolali oilaga o‘tish, o‘limning qisqarishi, tug‘ilishning esa undan ham ko‘p miqyosda kamayishi natijada tabiiy o‘shishning pasayishi bilan ifodalanadi.

Uchinchi fazada avvalambor aholi ichida qariyalar soni va ulushining o‘shishi hamda tug‘ilishning asta-sekin pasayishi natijasida o‘lim birmuncha ko‘tariladi. Mazkur bosqichda aholi soni juda kam miqdor va sur‘atlarda o‘sadi yoki qisqaradi.

To‘rtinchi fazada tug‘ilish va o‘lim ko‘rsatkichlari tenglashadi, aholining umumiy o‘shishi barham topadi.

Demografik o'tish davri dastavval Yevropada XVIII asrda boshlandi. Shunda tabiiy o'sish 20-30 promillga teng bo'ldi buni haqiqatdan ham **demografik inqilob** deb atash mumkin.

4.2. Aholining yosh-jinc, irqiy, etnik va diniy tarkibi

Aholining yosh-jinc tarkibi unga xos belgilar ichida eng muhimi hisoblanadi. Chunki yoshga qarab aholining jamiyatda tutgan o'rni va ahamiyati baholanadi.

Butun dunyoda erkaklarning soni ayollarnikiga nisbatan qariyb 30 mln.ga ko'proqdir. Lekin ayrim materiklar, regionlarda erkaklar bilan ayollar soni o'rtasidagi farq sezilarli tusga ega. Bolalar yoshlarida barcha materiklar va regionlarda o'g'il bolalarning ustunligi ko'zga tashlanadi. Dunyoda 0-14 yoshda har ming qizga 1040 o'g'il bola to'g'ri keladi. Ushbu ko'rsatkich Yevropada (1060), Osiyoda(1050) hamda Avstraliya va Okeaniyada (1059) undan ham yuqori. Faqat Afrika (1008) va Amerika (1029)da nisbatan past daraja bilan ifodalanadi. Bolalar sonidagi farqning kelib chiqishida tug'ilgan har ming go'dakning 520 tasi o'g'il bolalardan iborat bo'lishligi omili hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

Aholining asosan mehnatga layoqatli yoshdagi qismidan tashkil topgan 15-65 yoshida dunyo bo'yicha har ming ayolga 1020 ta erkak to'g'ri keladi. Yevropada erkaklar soni ayollar soniga teng, Osiyoda har ming ayolga 1049ta erkak, Avstraliya va Okeaniyada esa 1039 ta erkak to'g'ri keladi. Mazkur ko'rsatkich Afrika (979 erkak) va Amerika (990 erkak)da aksincha, ayollar ustunligi bilan ifodalanadi.

Dunyoda uch-to'rt ming xalq bo'lib, ularning ichida aholisining umumiy soni 100 dan, hatto o'ntadan oshmaydigan mayda elatlardan (Hindistonda toda, Braziliyada botokuda va b.) soni 10 mln va 100 mlndan ziyod bo'lgan yirik millatlar mavjuddir. Shular qatoriga xitoylar, yaponlar, braziliyaliklar, AQSh amerikaliklari, ruslar, Hindistonliklar, bengallar, panjobliklar, bixarlar, livanliklar, nemislar va boshqalar kiradi.

*Dunyo mamlakatlaridagi milliy chegaralar juda ko'p hollar milliy madaniyatlarning aralashishini va birlashishini ta'minlaydi. Indentifikatsiyalarning Yaqinlashishi yuz beradi.*⁴

Birinchi guruhga bir millatli, yani asosiy millati jami aholisining 95%dan ortiq qismini tashkil etuvchi mamlakatlar bularga Yevropada Iclandiya, Irlandiya, Norvegiya, Daniya, Polsha, Germaniya va boshqalar, Osiyoda Yaponiya, KXDR, Koreya Recpublikaci, Bangladesh, Mongoliya, Armeniya, Yaman, Oman, Katar va boshqalar, Afrikada Micr, Liviya, Comali, Madagaskar, Janubiy Afrikadagi deyarli barcha mamlakatlar kiradi.

Ikkinchi guruhni ushbu ko'rsatgich 70-95%ga teng bo'lgan mamlakatlar Buyuk Britaniya, Fransiya, Icpaniya, Finlandiya, Ruminiya, Jazoir, Marokko, Zimbabve, Mavritaniya, Bosvana, Xitoy, Vetnam, Kambodja, Myanma, Turkiya, Curiya, Iroq, SHri-Lanka, Cingapur, AQSH, Avstriya, Yangi Zellandiya va boshqalar tashkil etadi. Shular qatoriga O'zbekicton, Turkmaniston, Tojikiston, Ozarbayjon davlatlari ham kiradi.

Uchinchi guruh mamalakatlari (Eron, Afg'onicton, Gruziya, Qirg'iziston, Qozog'iston, Pokiston, Malayziya, Laoc, Markaziy Sharqiy va Janubiy Afrika mamlakatlari va boshqalar) asosiy millat ulushi jami aholining yarmidan kam yoki ortiq biroq 70 %dan pact ko'rsatkich bilan ifodalanadi.

To'rtinchi guruhda aholisi bir nechta yirik millatlarga ega lekin ulardan birortacining ulushi cezilarli bo'lmagan mamlakatlar to'plangan (Hindiston, Indoneziya, Filippin, Rocciya, SHveysariya, G'arbiy Afrika mamlakatlari va boshqalar). Malumki XX asrning co'ngi chorak asri davomida etnik tarkibi murakkab bo'lgan mamlakatlarda millatlararo munocabatlar murakkablashdi, xar hil mojarolar va ziddiyatlar vujudga keldi. Shularning barchasi har xil tarixiy va ijtimoiy-siyosiy sabablarga ega. Binobarin Yevropaliklar tomonidan bocib olinib, keyinchalik mustaqillika erishgan mamlakatlarda tub va mahalliy millat vakillarini kamsitish xollari uchrab turadi (Shimol xalqlari, Avstraliya, Amerika va Avstraliya va

---

⁴ The power of geographical boundaries: Cultural, political, and economic border effects in a unitary nation. Bowon Chang National border studies

Okeaniya aborigenlari). Ziddiyatlarning ikkinchi manbai bu kam sonli millatlarning o'ziga xos tili va madaniyatini mencimaqlik, kamsitish (Buyuk Britaniyada shotlandlar va uelsliklar, Ispaniyada basklar, Fransiyada korsikaliklar, Kanadada frankokadaliklar va boshqalar). Milliy va diniy asosga ega bo'lgan mojaralar uzoq yillardan beri Hindiston, Shri-Lanka, Indoneziya, Efiopiya, Nigeriya, KXDR, Sudan, Somali, Malayziya, Xitoy va boshqalarda davom etmoqda. Diniy va hududiy manbadagi milliy ixtiloflar yarim asrdan ortiq vaqt davomida Yaqin Sharqdagi vaziyatni belgilab bermoqda.

4.3. Aholining talimiy darajasi

Malumki, din jamiyat hayotida, turmushida juda katta rol o'ynaydi. Bunda davlatning iqtisodiy rivojlanganlik darajasi, aholining talimiy darajasi katta ahamiyat kasb etmaydi. Aholining diniy tarkibini bilish va uni to'g'ri baholash dunyoda bo'lib o'tayotgan miqyosli voqea va hodisalarning ko'pchiligini to'g'ri tushinish va anglashga imkon beradi.

Keyingi vaqtlarda geografiya va demografiyada aholining soni bilan bir navbatda uning sifatiga ham katta etibor qaratilmoqda. Aholi sifati uning talimiy darajasi kasbiy va ijtimoiy tarkibi, sog'lig'i va boshqa belgilar orqali baholanadi. Bunda talimiy daraja aholi sifatining eng muhim ko'rsatgichi hisoblanadi.

Iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarga katta yoshdagi barcha savodsiz kishilarning taxminan 4%, rivojlanayotgan mamlakatlarga esa 96,0% to'g'ri keladi. Rivojlanayotgan mamlakatlarda savodsizlik darajasi katta hududiy farqlarga ega. Bu o'rinda Markaziy, G'arbiy, Sharqiy hamda Janubiy Afrika, Arab, Lotin Amerikasi, Sharqiy va Janubiy Osiyo mamlakatlari alohida o'rin egallaydi. Mazkur va boshqa rivojlanayotgan mamlakatlarda savodsizlarning ulushi erkaklar o'rtasida 25%ga teng bo'lsa, ayollar o'rtasida qarib 45%ni tashkil etadi.

Dunyoda katta yoshdagi aholining savodsizlik darajasining yuqoriligi bo'yicha qator mamlakatlar ajralib turadi. Masalan Butan davlatida savodsizlik darajasi erkaklar o'rtasida 93%ga, ayollar o'rtasida 95%ga, Afg'anistonda tegishli ravishda 93 va 95%ga, Somalida 82 va 94%ga, Tropik Afrika regionidagi Burkina-Faco, Senegal,

Mavritaniya, Gambiya, Niger, Chad, Mali mamlakatlarida 75 va 90% ga teng bundan ham yuqori ko'rsatgichlar Nepal va Gaitiga xosdir.

4.4. Aholining hududiy joylashishi

Er yuzasida aholi juda notekis joylashgan. Aholining o'rtacha zichligi (1 kv.kmga to'g'ri kelgan aholi miqdori) doimiy aholisi mavjud hududlar (130 mln. kv.km) doirasida 46 kishini tashkil qildi.

Shu vaqtning o'zida ushbu ko'rsatgich Osiyoda 116.3 va Yevropada 102.5 kishini tashkil esa, Afrikada 27.5, SHimoliy Amerikada 23.8, Janubiy Amerikada 19.6 hamda Avstraliya va Okeaniyada atigi 3.7 kishiga teng. Umumlashtirib aytganda er quruqlik yuzasining atigi 7%da unda mavjud aholining 70%i istiqomat qiladi.

Aholi nihoyatda zich joylashgan mintaqalar qatoriga Janubiy, Janubi-Sharqiy va Sharqiy Osiyo, Yevropa hamda AQShning shimoli-Sharqiy qismi, «Bosvash» megopolisi kiradi.

Aholi siyrak tarqalgan hududlar yer quruqlik yuzasining ancha katta qismini egallaydi. Shular qatoriga birinchi navbatda ekstremal tabiiy sharoitlarga ega bo'lgan geografik obyektlar-cho'llar, tropik o'rmonlar, baland tog'lar, tundra, muzlik hududlari va boshqalar kiradi.

Yer quruqlik yuzasining 15%i umuman o'zlashtirilmagan va doimiy aholisi yuq hududlar hisoblanadi.

1.Keyinroq o'zlashtirilgan va yangidan sug'orila boshlangan yerlardagiga nisbatan qadimdan sug'orib kelinayotgan yerlarda aholi doimo zichroq bo'ladi:

2.Sug'oriladigan hududlar orasida sholi ekiladigan rayonlarda aholi ayniqsa zich bo'ladi. Boshqa g'alla ekinlari va texnika ekinlari ekiladigan rayonlarda zichlik sholikorlik rayonlaridagiga nisbatan past bo'ladi. Agar dunyo aholisining joylashuvi va zichligi kartasiga nazar tashlasak aholi eng ko'p va zich yashaydigan areallarni ajratish qiyin emas. Birinchi navbatda eng yirik to'rtta ana Shunday areal yaqqol ko'zga tashlanadi.

1.Eng yirik birinchi areal o'z ichiga Hindiston yarimorolini, janubiy – Sharqiy Osiyoni, Xitoyning Sharqiy qisimini, Koreya yarim orolini va Yaponiyani oladi. Bu arealning ko'pchilik qismida (Masalan, Gang daryosi vodiysi, Yava oroli, Yanszi

havzasi va boshqa) zichlik 200 kishiga etadi va undan ham ortadi. Faqat tog‘li o‘lkalarda zichlik birmuncha past. Bu arealda qator yirik millioner shaharlar (Tokio, Shanxay, Kolkutta, Bombay, Osaka, Kiota va boshqa) joylashgan.

2) Aholi zich joylashgan ikkinchi yirik areal Yevropadir. Skandinaviya yarimorolini va Rossiya Yevropa qismining shimoliy – Sharqiy hududlarini hisobga olmaganda Yevropaning qolgan barcha qismini Shu arealga kiritish mumkin. Bu yerda zichlik 50 ko‘p hududlarda 100 kishidan ortiq.

3) Aholi ko‘p zich joylashgan AQShning Atlantika sohili.

4) Nil daryosi quyi oqimi hamda deltasini o‘z ichga oladi. Dunyo aholisi zichligi kartasida aholi eng ko‘p va zich joylashgan areallar bilan bir qatorda deyarli o‘zlashtirilmagan hududlarni ham ko‘rish mumkin.

4.5. Aholi migratsiyasi va urbanizatsiya jarayoni

Migratsiya jarayoni aholi hududiy harakatining asosiy turi bo‘lib, u inson bilan tabiat o‘rtasida aloqadorlik vujudga kelgandan buyon shakllanib, rivojlanib kelmoqda. Aholi migratsiyasi ayniqsa Buyuk geografik kashfiyotlar davridan boshlab keng miqyosda amalga oshmoqda.

Migratsiya tashqi va ichki migratsiyaga taqsimlanadi. Mamlakatlar aholisining soni va tarkibiga bo‘ladigan ta’siri nuqtai nazaridan tashqi migratsiyaning ahamiyati beqiyosdir.

Zamonaviy urbanizatsiya umumjahon jarayoni sifatida ko‘pchilik mamlakatlarga xos bo‘lgan uchta umumiy jihatlar bilan ifodalanadi.

Shulardan birinchi jihat – shahar aholisining, ayniqsa kam rivojlangan mamlakatlarda yuqori sur’atlar bilan o‘sishi.

Dunyoda 1900-yilda mavjud jami aholining salkam 14 foizi shaharlarda yashagan, bu ko‘satkich 1950-yilda 29 foizni, 1990-yilda - 45, 2000 yilda esa 51 foizni tashkil etdi.

Ikkinchi jihat – aholi va xo‘jalikning asosan katta shaharlarda to‘planganligi bilan bog‘liq. Bunday xolat avvalambor ishlab chiqarishning xususiyati, uni ilm-fan, talim tizimi bilan bo‘lgan aloqadorligining murakkablashuvi bilan bog‘langanligi.

Uchinchi jihat – shaharlar hududining keskin kengayib, yoyilib ketishi bilan bog‘langan. Zamonaviy urbanizatsiya jarayoni uchun ayrim shaharlar va shaharchalardan shaharlar bilan qishloqlarni o‘zida qamrab olgan shaharlar aglomeratsiyalarga, megapolislarga o‘tish, ayniqsa xos bo‘lmoqda. Shaharlar aglomeratsiyalarining o‘zagi vazifasini odatda poytaxtlar, boshqa muhim sanoat markazlari va yirik dengiz portlari bajarmoqda.

Juda yirik shaharlar aglomeratsiyalari Mexiko, Tokio, Can-Paulu, Nyu-York shaharlari atrofida shakllangan, Shularning har birida 16 mln.dan 30 mln.gacha kishi istiqomat qiladi.

Urbanizatsiya darajasi bo‘yicha jahondagi barcha mamlakatlarni uch guruhga bo‘lish mumkin.

1. Yuqori darajada urbanizatsiyalashgan mamlakatlar (shahar aholisining ulushi 50%dan yuqori). (Avstraliya, Yangi Zelandiya, Yevropa davlatlari va hokazo.) Janubiy Amerikaning ko‘pchilik mamlakatlari.

2. O‘rtacha darajada urbanizatsiyalashgan mamlakatlar (shahar aholisining ulushi 20%-50%). (Janubiy, G‘arbiy, Markaziy va Janubiy, Janubi-Sharqiy Osiyo regionlari hamda Afrikada) joylashgan.

3. Past darajada urbanizatsiyalashgan mamlakatlar (shahar aholisining ulushi 20%dan kam). (Afrika va Osiyoning ko‘pchilik mamlakatlari).

Aholi - o‘zining hayotiy faoliyatini malum ijtimoiy va hududiy jamoalar doirasida amalga oshirayotgan insonlar guruhidir.

Aholi migratsiyasi – lotinchadan (migratio) ko‘chish, ko‘chirish manosini anglatadi. Turar joyining o‘zgarishi bilan yakunlanadigan aholining hududiy harakati.

Irqlar – bu insonlarning tarixan shakllangan o‘xshash, avloddan avlodga o‘tuvchi tashqi (teri-gavda) belgilari bo‘yicha ayrim guruhlaridir.

Millat – insonlarning tarixan shakllangan umumjamoa guruhlari. Millatga hayot moddiy sharoitlari va hududning umumiyligi, til va milliy xarakter birligi xosdir. Urbanizatsiya – shaharlar va shahar aholisining soni hamda ulushining ko‘payishi bilan bog‘langan ijtimoiy-iqtisodiy va geografik jarayon. Uning rivojlanishi avvalambor sanoatlashish sur‘atlari va darajasi bilan belgilanadi.

Tayanch iboralar: aholi, irq, millat, past, urbanizatsiya, migratsiya, dunyo, sanoat, ishlab chiqarish, o'xshashlik, tarixiy, sivilizatsiya, yirik shaharlar, bunyodkorlik, andoza olish, .

Nazorat savollari

1. Aholining jamiyat taraqqiyotida tutgan o'rni va ahamiyatini yoritib bering.
2. Jahon aholisining soni milodgacha bo'lgan davrda qanday ko'paygan?
3. Aholini tabiiy takror barpo bo'lishining to'rt tipiga xos xususiyatlar to'g'risida so'zlab bering
4. Aholini dunyoning turli regionlari va mamlakatlarida tabiiy takror barpo bo'lishiga xos farqlar hamda shuning asosiy sabablari to'g'risida so'zlab bering

5-bob. DUNYO XO‘JALIGI GEOGRAFIYASI

5.1. Dunyo xo‘jaligining umumiy xususiyatlari va rivojlanishi jihatlar

5.2. Sanoatning xalq xo‘jaligidagi ahamiyati, uning rivojlanishi va joylashishiga taʼsir ko‘rsatuvchi omillar

5.3. Dunyo sanoati tarkibida yuz berayotgan asosiy o‘zgarishlar

5.4. Dunyoning asosiy sanoat tarmoqlari geografiyasi

5.5. Dunyo qishloq xo‘jaligiga umumiy tarif

5.6. Dunyo yer fondi

5.7. Dunyo qishloq xo‘jaligining muhim tarmoqlarining joylashishi

5.8. Dunyo chorvachiligi

5.1. Dunyo xo‘jaligining umumiy xususiyatlari va rivojlanishi jihatlar

Ko‘rib chiqilishi zarur bo‘lgan nazariyalardan A.Smit, Jeffri Saks, Pol Krugman nazariyalari juda muhimdir. Bundan tashqari K.Marks nazariyasini tahlil qilish ham zarur⁵.

Dunyo xo‘jaligining shakllanishi jarayoni amalda kishilik jamiyatining jami tarixini o‘z ichiga oladi. Dunyo xo‘jaligi iqtisodiy kategoriyadir. Chunki uning to‘g‘risidagi tushuncha ijtimoiy mehnat taqsimoti tushunchasi, xo‘jalik aloqalarining baynalminallashi hamda xalqaro iqtisodiy integratsiyalanishi bilan aloqadordir.

Dunyo xo‘jaligi geografik kategoriyadir, chunki uni geografik nuqtai nazardan kam deganda uch daraja miqyosida tadqiq etish nazarda tutiladi:

- 1) dunyo xo‘jaligining umumiy geografiyasi;
- 2) uning tarmoqlari geografiyasi;
- 3) yirik regionlar va subregionlar geografiyasi.

Dunyo xo‘jaligining shakllanishi va rivojlanishida xalqaro geografik mehnat taqsimotining o‘rni va ahamiyati beqiyosdir. Xalqaro geografik mehnat taqsimoti ayrim mamlakatlarning malum turdagi mahsulotlar ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatishiga hamda ular bilan keyinchalik ayirboshlashga ixtisoslashuvni anglatadi.

Geografik mehnat taqsimotining eng muhim natijasi-bu xalqaro ixtisoslashuv

---

⁵ M. Sokol. Economic geography GY2164, 2790164 2011. Undergraduate study in Economics, Management, Finance and the Social Sciences 30-35 betlap

tarmog'idir. Ayrim mamlakatlarning malum turdagi mahsulotlarni ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishga ixtisoslashuvi ushbularni o'zining ichki ehtiyojlaridan ortiqcha miqdorda ishlab chiqarishni taqozo etadi.

Dunyo xo'jaligi - bu bir-biri bilan butun jahon iqtisodiy munocabatlari orqali boqlangan dunyodagi barcha mamlakatlar milliy xo'jaliklarining majmuidir.

Dunyo xo'jaligining geografik "modeli" kundan-kunga murakkablashib bormoqda. Hozirgi vaqtda jahon xo'jaligi tarkibida o'nta eng muhim markazlarni ajratish mumkin. Shularning ichida Yevropa va Shimoliy Amerika (AQSh, Kanada) eng katta iqtisodiy quvvatga ega. Birinchi markazga butun jahon miqyosida ishlab chiqarilgan yalpi milliy mahsulotning (YaMM) 32,5%i, ikkinchi markazga 27,7%i to'g'ri keladi. Undan keyingi o'rinlarni Yaponiya (15,3%), Xitoy, Janubi-Sharqiy Osiyo, Braziliya, Janubiy -G'arbiy Osiyo (Fors ko'rfazi cohilidagi mamlakatlar), Rocciya, Avstraliya va Hindiston egallaydi.

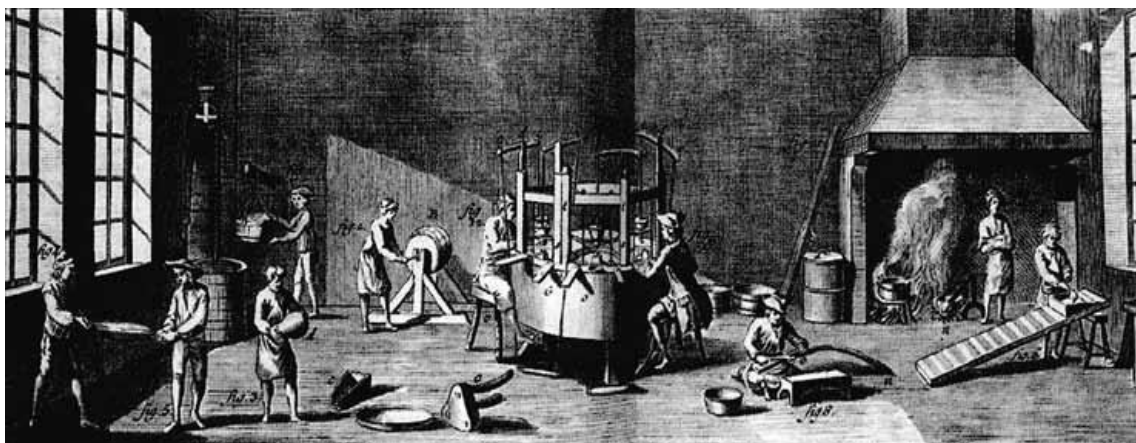
5.2. Sanoatning xalq xo'jaligidagi ahamiyati, uning rivojlanishi va joylashishiga tasir ko'rsatuvchi omillar

Dunyo iqtisodiyotining keyingi vaqtda uch: 1) agrar; 2) industrial; 3) postindustrial tiplari mavjudligi haqida tasavvur shakllangan.

Sanoat-moddiy ishlab chiqarishning yetakchi tarmog'i hisoblanadi. Er shari iqtisodiy faol aholisining 20%dan kamrog'i sanoatda, 60% qishloq xo'jaligida ishtirok etadi.

Sanoatning rivojlanishi ko'p jihatdan xalq xo'jaligining boshqa tarmoqlarining rivojlanishini aniqlab beradi.

Sanoatning tarmoqlari tarkibida ishlov beruvchi tarmoqlar salmog'i yanada o'sdi. Hozirgi vaqtda butun sanoat mahsuloti qiymatining 9/10 qismi Shu tarmoqlarga to'g'ri keladi. Bu tarmoqlar tarkibida "ilg'or uchlik"-mashinasozlik, kimyo va elektroenergetika tarmoqlari alohida ajralib turadi. Fan-texnika taraqqiyoti shu tarmoqlarga bog'liqdir. Undiruvchi sanoat salmog'ining 1/10 ulushidan sal ko'proq kamayishiga ishlab chiqarishning energiya va materiallarga talabining muntazam kamayotgani va tabiiy xom ashyo o'rnini sintetik xomashyo egallab borayotgani sabab bo'lmoqda.

5.1-rasm. Division of labour in a pin-making factory described by Adam Smith in his An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations. A.Smit nazariyasi bo'yicha mehnat taqsimoti⁶

Hududiy omil. Hudud jamiyat geografik muxitning muhim qismlaridan biridir. Odatda, hudud qancha katta bo'lsa, tabiat resurslari shuncha boy, xilma-xil bo'ladi va aholini hamda ishlab chiqarishni joylashtirishning turli xil shakllari ko'p bo'ladi.

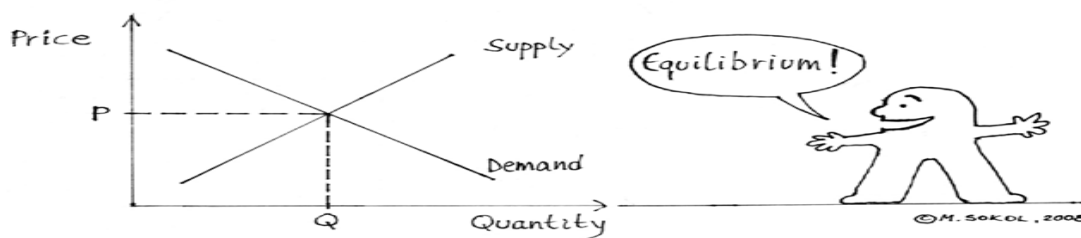
Tabiiy sharoit-resurs omili. Sanoatlashtirishning ilk bocqichlarida tabiiy resurslar, birinchi navbatda foydali qazilmalar geografiyasi og'ir sanoatni joylashtirishga katta tasir ko'rsatgan edi. Og'ir sanoat ayniqsa toshko'mir va temir rudaci konlariga yaqin joylashtiriladi. FTI davrida bunday intilish sezilarli darajada kamaydi. Bu aytilgan gap birinchi navbatda ilm-fan talab eng yangi tarmoqlarga tegishlidir.

Transport omili. FTI davriga qadar bu omil ishlab chiqarishni joylashtirishga deyarli xal qiluvchi tasir ko'rsatar edi. Aloqa yullari va transport vositalarining mukammallashtirilishi transport xarajatlarini ancha kamaytirishga olib keldi.

Mehnat resurslari omili. Bu omil ishlab chiqarishni joylashtirishga va xo'jalikning hududiy tarkibiga hamma vaqt tasir ko'rsatgan va hozir ham tasir etyapti. Sizga malumki, "bo'sh ko'llar" mavjud bo'lsa, bu yer o'ziga xo'jalik faoliyatini "tortadi", agar ular bo'lmaca, xo'jalik faoliyati "qochadi". Bu ayniqsa ko'p mehnat talab tarmoqlar uchun xosdir.

---

⁶ Source: www.timesonline.co.uk/tol/news/uk/article617514.ece

5.2-rasm. Bozor iqtisodiyoti⁷

Hududiy to‘planish omili. Ishlab chiqarish korxonalar ko‘laminin g kattalashishi bilan ifodalangan to‘planishi katta iqtisodiy samara beradi. Yirik sanoat markazlari, tugunlari, hududlari, transport tugunlari, shahar aglomeratsiyalarida ishlab chiqarishning to‘planishi bilan bog‘liq ravishda xo‘jalik va aholining ham hududiy to‘planishi ro‘y beradi. Eski sanoat hududlarining mavqei ayniqsa katta, ular poytaxt shaharlarida, ko‘mir xavzalarida va shu kabilarda allaqachon tarkib topgan. Butun jahon ishlab chiqarishning malum qismi Shunday joylarda to‘plangan.

Ilm-fan omili. FTI davrida fan-texnika bazasi ishlab chiqarishni joylashtirishning tobora muhimroq omiliga aylanib bormoqda. Bu xol birinchi navbatda ilm-fan talab eng yangi tarmoqlarga taaluqlidir. Bunday tarmoqlar yirik ilmiy markazlar-katta shahar aglomeratsiyalarida joylashadi: “ixtisoslashgan ilm-fan shaharlari” vujudga keladi.

Ekologik omil. Ilgari ham mavjud bo‘lgan bu omil FTI davrida alohida ahamiyat kasb etdi. Eng sanoatlashgan va urbanizatsiyalashgan joylarda er va suvning etishmacligi, sanoat chiqindi va oqavalarini tozalashga xarajatning oshib borishi, atrof-muhit holatining umumiy yomonlashishi bu yerlarda ishlab chiqarish hamda aholining bundan buyongi to‘planishini chegaralovchi muhim sabablar bo‘lib qoldi. Ayrim xollarda bir qancha “iflos” ishlab chiqarishlar boshqa joylarga ko‘chiriladi yoki butunlay to‘xtatiladi.

5.3. Dunyo sanoati tarkibida yuz berayotgan asosiy o‘zgarishlar

Fan-texnika taraqqiyoti tasirida hamma mamlakatlarning sanoati tarkibida muhim o‘zgarishlar yuz bermoqda.

⁷ Market economy: the equilibrium relationship of demand, supply and price. Adapted from Dicken and Lloyd, 1990, Figure I.1, p.5

1) hozirgi vaqtda undiruvchi sanoat bilan ishlab beruvchi sanoat o'rtasidagi nisbat o'zgarib bormoqda. Ancha ko'p mehnat va katta harajat talab qiluvchi undiruvchi sanoatning eng muhim tarmog'i tog'-kon sanoatining salmog'i tobora qisqarib bormoqda, ishlab beruvchi sanoatniki esa o'smoqda.

2) ishlab beruvchi sanoatning o'zida ham muhim o'zgarishlar yuz bermoqda.

a) avtomobilsozlik, samolyotsozlik, elektrotexnika, neftni qayta ishlash, kimyo va rangli metallurgiyani ayrim tarmoqlari tez sur'atlar bilan o'smoqda;

b) "eng yangi tarmoqlar" deb ataluvchi radioelektronika, organik sintez sanoati, atom energetikasi, raketa texnikasi, yuqoridagi tarmoqlardan ham jadalroq sur'atlar bilan rivojlanmoqda;

c) "eski tarmoqlar" deb ataluvchi ko'mir, to'kimachilik, qora metallurgiya, kemasozlik, lokomotivsozlik tarmoqlari zamonga moslashtirilib, texnik jihatdan qaytadan tamirlanmoqda;

d) yoqilg'i-energetika balancida o'zgarishlar bo'lmoqda, yangi materiallar, tabiiy xomashyo o'rni bosuvchi cuniy materiallar amaliyotga jadal sur'atlar bilan joriy etilmoqda;

Sanoatda yuz berayotgan tarkibiy o'zgarishlar bilan bir qatorda hududiy o'zgarishlar ham yuz bermoqda:

a) yangi texnologiyani joriy etish, quvur, elektr uzatish va transportning boshqa turlarini rivojlantirish ko'pgina tarmoqlarni joylashtirishga tasir ko'rsatmoqda;

b) hududiy o'zgarishlarning asosiy yunalishlaridan biri xom-ashyo macalacini hal qilishdir. Buning asosiy sabablari mineral hom-ashyoning dunyo bo'yicha notekic taqsimlanganligi bilan bog'langan.

Qishloq xo'jaligi jahon aholisiga asosiy oziq-ovqat mahsulotlarini yetkazib berish bilan birgalikda engil sanoat uchun malum miqdorda xom ashyo ham yetkazib beradi. Shuning bilan birga qishloq xo'jaligi turli xil qishloq xo'jalik mashinalari va mineral o'g'itlarni ictemol qiluvchi soha hamdir. Biroq qishloq xo'jalik ishlab chiqarishining o'sishiga nomutanosib ravishda jahon aholisining malum qismi, hatto o'nlab, ayrim hollarda yuz millionlab aholi to'yib ovqat yemaydi.

Bularga rivojlanayotgan mamlakatlar va iqtisodiy jihatdan kam taminlangan mamlakatlarning aholisi kiradi. Shunga bog‘liq holda oziq-ovqat bilan taminlanishi o‘shish darajasini aholi o‘shish darajasiga nisbatan (2 foiz) emas, balki 3,5—4 foizga etkazish zarur.

5.4. Dunyoning asosiy sanoat tarmoqlari geografiyasi

Er shari iqtisodiy faol aholisining 60 foizdan ortig‘i qishloq xo‘jaligida band, agar qishloq xo‘jaligiga yordam beruvchi yosh va keksalarni hisobga olsak unda jahon aholisining 2/3 qismi qishloq xo‘jaligi sohalariga to‘g‘ri keladi.

Qishloq xo‘jaligi ikki tarmoqqa bo‘linadi:

1. Ziroatchilik (Dehqonchilik)

2. Chorvachilik

Hozirgi zamon qishloq xo‘jalik geografiyasi ko‘pgina omillar tasiriga bog‘liq: tabiiy, iqtisodiy va ciyociy.

Qishloq xo‘jaligini joylashishiga tabiiy sharoit katta tasir ko‘rsatadi, uning rivojlanishi uchun yorug‘liq, icciqlik, namlik va tuproqda ozuqa moddalari zarur. Qulay agroiqlim, suv, tuproq resurslari quruqlikning hamma joyida ham uchramaydi. Tuproq masalan, bir turdagi qishloq xo‘jalik ekini uchun qulay bo‘lsa, boshqasi uchun esa noqulay bo‘lishi mumkin.

Bazi qishloq xo‘jaligi mahsulotlarining turli rayonlarda ishlab chiqarish ham ularning transport-geografik holatiga, iste‘molchiga yaqinligi va qishloq xo‘jaligi mahsulotining sanoat qayta ishlashiga ham bog‘liq.

Iqtisodiy jihatdan rivojlangan kapitalistik davlatlarda qishloq xo‘jaligi bilan sanoat rivojlanishini vertikal holati va qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishdan yirik foyda olish maqsadida monopolistik kapital hisobiga, mayda hamda o‘rta fermer xo‘jaliklarini xonavayron qilish hisobga amalga oshiriladi.

Rivojlanayotgan davlatlar xukumati yirik xo‘jaliklarga iqtisodiy ko‘mak berish (imtiyozli bank kreditlari olib berish, texnikani takomillashtirish, davlat hisobiga yerlarni meliorativ holatini yaxshilash va hokazo) qishloq xo‘jalik yerlarini yiriklashtirish va qishloq xo‘jalik ishlab chiqarishni to‘plash bilan birgalikda mayda xo‘jaliklarni huquq va imkoniyatlarini cheklashtirmoqdalar. Bunday xo‘jalik yuritish

tadbirlari (kichik va o'rta dexqonlarini sindirish) yirik xo'jaliklarni barpo qilish, texnikaviy jihozlangan xo'jaliklar va tovar mahsulotlarini ishlab chiqarishni ko'paytirishga yunaltirilgan.

5.5. Dunyo yer fondi

Dunyo yer fondining umumiy maydoni - 134 mln km² (13,4 mlrd. ga). Jadvaldan ko'rinib turibdiki, dunyo yer fondining asosiy qismini Afrika, MDH, Osiyo, SHimoliy va Janubiy Amerika egallagan. Aholi jon boshiga oladigan bo'lsak, aholisi nisbatan kam bo'lgan Avstraliya birinchi, aholi eng ko'p bo'lgan Osiyo esa oxirgi o'rinni egallagan.

Dunyo yer fondining asosiy muammolari deb olimlar quyidagilarni tushunadilar: tuproq hosildorligini yuqolishi, tuproq eroziyasi, uning ifloslanishi, tabiiy o'tloqlarning biologik hosildorligini yuqolishi, sug'oriladigan maydonlarning sho'rlanishi va botqoqlanishi. Turar joy va sanoat korxonalarini va transport tizimlari qurishga yerlarni ketishi va hokazolar.

Dehqonchilik — qishloq xo'jaligining keng tarmog'i bo'lib, u o'z tarixiga dalachilik, yani don ekinlarini va texnika ekinlarini yetishtirish, yaylovchilik, poliz ekinlarini yetishtirish va boshqa qator tarmoqlarni oladi.

Ushbu yo'nalishda ikki muhim masalani - chorva soni va asosan chorvachilik mahsuloti ishlab chiqarishni ajratish mumkin.

Avtarkiya – boshqa mamlakatlar iqtisodiyotiga asoslanib milliy iqtisodiyotni taminlashga yonaltirilgan ciyocat.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga colib turish – bozor iqtisodiyotida davlat va jamiyat tashkilotlari tomonidan harakatdagi sotsial-iqtisodiy tizimni o'zgarib turgan sharoitga moclashtirish maqcadida amalga oshiriladigan qonuniy, ijro va nazorat qilish xususiyatiga ega bo'lgan tadbirlar tizimi.

OPEK – neftni ekcport qiluvchi, unga quyidagi davlatlar azo: Saudiya Arabistoni, Iroq, Quvayt, BAA, Jazoir, Liviya, Nigeriya, Gabon, Indoneziya, Venesuela, Meksika, Shtab-kvartirasi Avstriyaning poytaxti Vena shahrida joylashgan.

Yalpi ichki mahsulot (YaIM) – mamlakatning ichki xo‘jalik faoliyatini umumlashgan iqtisodiy ko‘rsatkichi.

Yalpi milliy mahsulot (YaMM) – ichki va tashqi faoliyatda bir yilda moddiy va nomoddiy sohalarida qanday millat tomonidan ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlarning umumiy qiymati bo‘lib, mamlakatning yaxlit sotsial-iqtisodiy ko‘rsatkichi hisoblanadi.

Venchur korxonolari – yirik kompaniyalar buyurtmalari va davlat bitimlari bo‘yicha ilmiy tekshirish sohalarida muhandiclikda, innovatsiyada faoliyat ko‘rsatuvchi firmalar.

5.6. Dunyo qishloq xo‘jaligining muhim tarmoqlarining joylashishi

Agrar islohatlar – erlardan foydalanish tizimida davlat tadbirlari. Mamlakatlar va ularning tumanlarining iqtisodiy geografik sharoiti va tarixiy xususiyatlari islohatlarga katta tasir ko‘rsatadi.

Agrobiznes – foydani ko‘paytirish maqsadida qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarish tizimida boshqarishni zamonaviy usullaridan foydalanishga asoslangan qoidalarni qo‘llash. Yirik qishloq xo‘jalik korxonolari ham agrobiznesda qatnashishlari mumkin, bunda ikki tomon o‘rtasida qatiy kelishuv hocil bo‘ladi.

Agrosanoat majmui (ASM) – mamlakatni oziq-ovqat va qishloq xo‘jaligi xom-ashyosi bilan taminlovchi tarmoqlararo xo‘jalik majmui uch tarmoqni o‘z ichiga oladi:

1. Qishloq xo‘jaligi uchun ishlab chiqarish vositalarini ishlab chiqaruvchi va uning moddiy texnika taminoti hamda xizmat ko‘rsatish tarmoqlari;

2. Qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarish tarmoqlari; ishlab chiqarish, taminot, tayorlov va saqlash, sanoat usulida qayta ishlash va pirovard mahsulotlarni realizatsiya qiluvchi tarmoqlar;

3. Er rentasi – Yer egasiga vaqti-vaqti bilan ijarachi tomonidan yerdan foydalanganligi uchun to‘lanib turiladigan mablag‘ miqdori.

Dehqon xo‘jaligi - o‘z qaramog‘ida bo‘lgan mulk, yer va boshqa tabiiy resurslarda foydalanish asosida qishloq xo‘jalik mahsulotlarini ishlab chiqarish, qayta ishlash, saqlash va sotishni amalga oshiruvchi muctaqil xo‘jalik yurituvchi subyekt.

Tayanch iboralar: Ishlab chiqarish, hisoblash usullari, kapital, budget, qiymat, agrosanoat, ekologiya, ilm-fan, tovar, iqtisodiy o'lcham, hisoblash usullari, avtarkiya, ilm-fan omil, ekologik omil.

Nazorat savollari

1. Dunyoning engil sanoat tarmoqlari.
2. Dunyo sanoatini xalk xo'jalik tarmoqlari o'rtasida tutgan o'rni va salmog'i.
3. Dunyo sanoatini rivojlanishiga va joylanishiga ta'sir etuvchi omillar.
4. Dunyo qishloq xo'jaligining rivojlanish va joylashish xususiyatlari.

6-bob. AQSHNING IQTISODIY-GEOGRAFIK TAVSIFI

6.1. AQSh ning iqtisodiy – geografik o‘rni.

6.2. Qisqacha tabiiy sharoiti, tabiiy resurslari va ularni iqtisodiga ta’siri.

6.3. Aholisi va davlat tuzumi.

6.4. Xo‘jalik tarmoqlarini geografik joylanish xususiyatlari.

6.5. Ichki tafovutlari va tashqi iqtisodiy aloqalari.

6.1. AQSh ning iqtisodiy – geografik o‘rni

1. AQSh ning iqtisodiy – geografik o‘rni. Amerika Qo‘shma Shtatlari (AQSh) – Shimoliy Amerikadagi davlat. Sharqdan Atlantika, g‘arbdan Tinch okeani, janubi – sharqdan Meksika qo‘ltig‘i bilan o‘ralgan. AQSh maydonining kattaligi bo‘yicha dunda Rossiya, Kanada va Xitoydan keyin to‘rtinchi o‘rinni egallaydi. Uning maydoni 9373 000 km² bo‘lib, hududiy jihatdan 3 qismdan iborat:

1. Asosiy qism. Butun hududning 84 % ini egallaydi. Sharqdan g‘arbga 4,5 ming Shimoldan Janubga salkam 3 ming km ga cho‘zilgan. Shimoldan Kanada, janubdan Meksika davlatlari bilan, sharqdan Atlantika va g‘arbdan Tinch okeani bilan o‘ralgan.

2. Alyaska hamda Amut orollari (1,5 mln. km²). Mamlakat hududining 18% mln tashkil etadi. Alyaska Kanadaning shimoliy – g‘arbiy qismi bilan chegaradosh.

3. Gavayi orollari (16,7 ming km²). U Tinch okeanida, qirg‘oqdan 3200 km o‘zoqlikda joylashgan 24 oroldan iborat arxenolog bo‘lib, mamlakat hududining 0,2 % ini tashkil etadi.

Undan tashqari Petro – Rika hamdo‘stligi (8,9 ming km²) SHimoliy Mariako orollari hamdo‘stligi, Guam, (0,5 ming km²) Virginiya orollari, sharqiy sanoat (0,2 ming km²) ham AQSHga qarashli.

AQSh hududi besh soat mintaqasida joylashgan bo‘lib, ular G‘arbdan sharqqa Tinch okeani, Markaziy, Sharqiy va Atlantika nomlari bilan ataluvchi soat mintaqalariga ajratiladi. Samolyotning butun mamlakat hududi bo‘ylab G‘arb – SHarq yo‘nalishida Tinch okeanidan Atlantika okeanigacha uchib o‘tishi uchun 5-5,5 soat vaqt ketadi.

AQShning geografik o'rnini tarixning barcha bosqichlarida mamlakatning rivojlanishiga qulaylik yaratgan. Bu avvalo, dengiz chegaralarida (12 ming km) ajoyib tabiiy bandargohlarning mavjudligi, ayniqsa mamlakat hududining Atlantika va Tinch okeanlari orasida joylashganligi bilan bog'liq. Kanada bilan quruqning chegaralari ham tabiiy chegaralar, ya'ni dar va ko'llar orqali o'tadi va savdo – iqtisodiy aloqalarning rivojlanishiga qulayliklar tug'diradi.

Kanada shimoliy Amerikada joylashgan, jahonda iqtisodiy jihatdan eng rivojlangan mamlakatlardan biri, «Sakkizlik davlatlar» qatoriga kiradi.

Kanada hududi Shimoliy Amerika materigining shimoliy qismi va unga yondosh orollarda joylashgan. Maydon 9971,0 ming km.kv, aholisining soni 38,5 mln. kishi (2017-y.).

Kanada – Hamdo'stlik tarkibidagi federativ davlat, 1931-yilda unga to'la mustaqillik berilgan. Kanada tabiiy resurslarga juda boy mamlakatdir. Uning hududida uran, temir rudasi, nikel, mis, qo'rg'oshin, rux, oltin, kumush, neft va tabiiy gazning yirik konlari mavjud. Uran, nikel, oltin, kumush va boshqa qator rudali va noruda qazilma boyliklarni qazib olish bo'yicha Kanada dunyo mamlakatlari ichida yetakchilik qiladi. Mamlakat yer va ayniqsa, suv hamda o'rmon resurslariga juda boydir. Shimoliy mintaqasidagi o'rmonlarning deyarli 1/3 qismi ushbu mamlakatga to'g'ri keladi.

Aholisining qariyb 40 foizi kanadalik-inglizlar, 30 foizi kanadalik-fransuzlardan iborat. Qolgan qismi nemislar, italyanlar, ukrainlar, gollandlar, ruslar va boshqa millat vakillaridan tashkil topgan. Mamlakat shimolida hamda ovchilik va baliqchilik rivojlangan markaziy va g'arbiy hududlarida mahalliy hindular, eskimoslar, atapaskalar va boshqalar tarqoq holda yashaydi.

Aholi soni tabiiy o'sish va migratsiya saldosi hisobiga ko'paymoqda. O'rtacha yillik o'sish sur'ati keyingi o'n yilliklarda 1 foizdan oshmayapti. Shaharlarda jami aholining deyarli 80,7 foizi istiqomat qiladi. Yirik shaharlari qatoriga Monreal, Toronto, Vankuver, Kvebek va boshqalar kiradi.

Kanada iqtisodiyoti yuksak taraqqiy etgan mamlakatdir. Kanada dunyo mamlakatlari ichida nikel, rux, kumush rudalari, kaliy tuzlari, asbest qazib olish

hamda qog‘oz ishlab chiqarishda birinchi, oltin, platina, molibden rudasi, oltingugurt, uran qazib olish va selluloza ishlab chiqarishda ikkinchi va uchinchi o‘rinlarni egallaydi.

6.1-jadval

AQShning ma‘muriy – hududiy bo‘linishi

Shtatlar	Maydoni ming km ²	Ma‘muriy markazi	Shtatlar	Maydoni Ming km ²	Ma‘muriy markaz
Aydoxa	216,4	Boyse	Men	86,0	Ogasta
Ayova	146,8	De-Mayn	Merilend	27,4	Annapolis
Alamaba	133,7	Mongomeri	Minisota	217,8	Sent-pol
Alyaska	1518,8	Juno	Missisipi	123,6	Jekson
Arizona	295	Finiks	Missuri	180,4	Jefferson - Siti
Aranzas	137,5	Litl-Rak	Michigan	150,8	Lansing
Vayoling	253,6	SHaysni	Montana	381,1	Gelena
Vashington	176,6	Olimpiya	Nebraska	200,0	Linkoln
Vermont	24,9	Mont-pilier	Nevada	286,3	Karson – Siti
Virginiya	104,7	Rigmont	Nyu-Xempshir	24,2	Konnard
Viskonsen	145,4	Madison	Nyu-jeri	20,3	Trenton
Gavayi	16,7	Gonolulu	Nyu-York	128,4	Olbeni
Delaver	5,3	Dover	Ogayo	106,7	Kolumbus
Janubiy-Dokata	199,7	Pirr	Oklaxoma	181,1	Oklaxoma – Siti
Janubiy-Korolina	80,4	Kolumbiya	Oregon	251,2	Seylem
Jarxsiya	152,5	Atlanta	Pensivaniya	117,4	Garrisberg
Illinoys	146,1	Sirngflid	God-Ayland	3,2	Pro-videns
Indiana	94,1	Indianapolis	Tennesi	109,4	Nashvill
Koliforniya	411,0	Sakramento	Texas	691,1	Ostik
Kanzas	213,1	Topika	Florida	151,7	Tallaxassi
Kntenni	104,6	Frankfort	Shimoliy Dakota	183,1	Bismark
Kalorado	269,9	Denver	SHim. Korolena	136,5	Roli
Konnektikut	12,9	Xortford	YUta	219,9	Solt-Myk-siti
Luaziana	125,7	Baton-Ruj	G‘arbiy Virginiya	62,9	Charlston
Massachusete	21,5	Baston	Kommunal Federal okrugi	0,2	Vashington

Kanada sanoatida tog'-kon tarmog'i bilan bir qatorda elektroenergetika, o'rmon, yog'ochni qayta ishlash va selluloza-qog'oz, transport va qishloq xo'jaligi mashinasozligi, qora va rangli metallurgiya, kimyo va neft-kimyo, oziq-ovqat (un tortish, go'sht, baliq-konserva va b.) va yengil (to'qimachilik, teri-poyabzal va tikuvchilik) sanoat tarmoqlari yuqori darajada rivojlangan. Qishloq xo'jaligi va chorvachilik yuqon darajada mexanizatsiyalashgan va ixtisoslashgan.

6.2. Qisqacha tabiiy sharoiti, tabiiy resurslari va ularni iqtisodiga ta'siri.

AQShning Atlantika okeani qirg'og'ida ko'rfaz va qo'ltiqlar juda ko'p. Sohillari asosan pastlikdan iborat bo'lib, eng katta yarim oroli – Florida. Mamlakat reliefi uch turga bo'linadi. G'arbdagi Kordilera tog' chizmasi AQSh hududining uchdan bir qismini egallaydi. Tinch okean sohili baland tog'lar, Sharqiy mintaqani g'oyali tog' tizmalari egallagan, mazkur ikala tog'li mintaqa oralig'ida Kolumbiya va Kolorado platolari bor. SHarqda uncha baland bo'lmagan Appalachi tog'lari bo'lib, uni torgina Atlantika bo'yi past tekisligi okeandan ajratib turadi. Kordilera bilan Appalachi o'rtasida Markaziy tekisliklar, Buyuk tekisliklar va Meksika bo'yi tekisliklarini o'z ichiga olgan ichki tekisliklar joylashgan. AQSh hududining deyarli hammasi mo'tadil va subtropik mintaqalarda, Alyaska – subarktika, Floridaning janubiy hismi tropik mintaqalarda joylashgan. Mamlakatning shimoliy – Sharqiy va Sharqiy qismlari iqlimga iliq Golstrim oqimi, Tinch okean sohili iqlimga Koliforniya oqimi anchagina ta'sir o'tkazadi. Hudud yuzasining tuzilish xususiyatlariga ko'ra shimoliy va janubiy mintaqalar o'rtasida avonning faol almashinuvi munosabati bilan ob-havo tez-tez o'zgarib turadi.

AQSh – tabiiy resurslarning barcha turlariga boy. Mineral resurslarning ba'zi bir turlarining zahiralari bo'yicha dunyoda yetakchi o'rinlarni egallaydi. Shular qatoriga toshko'mir, miss, molibden, alyuminiy xomashyosi, qo'rg'oshin – Rux, uran rudalari, oltin, fosforitlar, har xil tuzlar kiradi.

Yoqilg'i – energetika resurslari toshko'miri, (3,6 trln.t) neft, (4,4 mlrd. t) tabiiy gaz (10 trln. m³) va gidro resurslarga (700 mlrd. keg.s) asoslanadi. Toshko'mirning yirik konlari Appalachi havzasida hamda o'rta G'arb rayonida mavjud AQSH yirik neft zahiralari ham ega. Yirik neft konlari Alyaska (Pradxo – Bey), Texas, Nyu-

Masaka, Luizana, Kaliforniya shtatlarida hamda Meksika ko'rfazida joylashgan. AQSH da yirik tabiiy gaz konlari neft konlari nida joylashgan (Texas, Kaliforniya shtatlari va Meksika ko'rfazi). Temir rudasining katta zahiralari Buyuk ko'llarning sohillaridan konlarda to'plangan. Daryolaridan Kolumbiya, Kolorado, Niagara gidroenergiya resurslariga boy bo'lib, undan hozirgi vaqtda samarali foydalanilmoqda.

AQShning yuqori darajadagi iqtisodiy taraqqitida uning o'ziga xos tabiiy sharoiti va tabiiy resurslarning ahamiyati juda katta. Mamlakatning materik hismi hududi dehqonchilik va chorvochilikning deyarli barcha tarmoqlarini yetishtirish uchun qo'lay bo'lgan agroiklim resurslariga ega. AQSHning juda katta maydonini egallagan dasht-zonasi mamlakatning eng yirik g'alla makonidir. Deyarli 100-120 mln. tonna don lalmi yerlarda yyetishtiriladi. Yalpi hosilning barqarorligi 6-7 yilda bir marta buziladi, ya'ni iqlim qurg'oqchil kelib, don ekinlari birmuncha zarar ko'radi.

Ko'pincha tabiiy zahiralari bo'yicha AQSH dunda va Shuningdek rivojlangan g'arb mamlakatlari ichida yetakchi o'rinda turadi. Bu esa mamlakat iqtisoditida katta ahamiyatga ega.

Mamlakat bir yilda 900 mln. tonnadan ziyod ko'mir, 400-450 mln. tonna atrofida neft, 500 mlrd kub.m tabiiy gaz qazib olinmoqda. Rangli metallar ruda konlari Qilli va Kordelera tog'lariga to'g'ri keladiyu Ayniqsa miss, Rux, qo'g'oshin, volfram juda katta miqdorda mavjud Dunyo miqsidagi eng yirik molibden konlari Kolorado, Yuta va Nyu-Meksika shtatlaridagi havzalarda qazib olinadi. Kolorado platasida miss rudalari, katta basseyynda – oltin qazib olinadi. AQSHning oxirgi un yilliklar ichida Alyaska shtati tabiiy resurslarga eng boy hudud deb qaralmoqda. Bu yerda tosh va qo'ng'ir ko'mir, qalay, nikel, simob, asbest va neft zahiralari mavjud.

6.3.Aholisi va davlat tuzumi

Aholi soni bo'yicha mamlakat Xitoy va Hindistondan so'ng 3-o'rinni egallaydi. Aholisining soni 2001 – yilning 14-dekabrida olingan ma'lumotga ko'ra 285,9 mln. kishini tashkil etdi.

Mamlakatda aholi soni uzoq vaqt davomida ko'proq immigrantlar hisobiga o'sdi. 1821-1921 yillar davomida AQSHga 35 mln. immigrant ko'chib keldi. O'tgan asrning 70 yillarigacha ko'chib kelganlar orsida inglizlar, shotlandiyaliklar va irlandiyaliklar ko'pchilikni tashkil etgan. Keyinchalik Yevropaning boshqa mamlakatlaridan ko'chib keluvchilar soni orta bordi. II jahon urushidan so'ng esa Lotin Amerikasi mamlakatlaridan (ayniqsa, meksikaliklar) ko'plab ko'chib keldi. XVII asr davomida va XIX asr boshlarida janubiy shtatlarga Afrikadan negr qullar keltirildi.

Umuman, AQSh aholisi sanatning o'sishda immigratsiyaning roli katta bo'lib kelgan. Bir qator qattiq cheklashlarga qaramay, hozirgi paytda ham yiliga 1 mln. dan ortiq kishi Shu mamlakatga ko'chib kelmoqda.

Aholining o'rtacha yillik o'sish sur'ati 0,9 foizga teng bo'lmoqda. Aholi soni tabiiy ko'payish hisobiga ham, immigratsiya hisobiga ham o'smoqda. Mamlakatda keyingi yillarda aholining har mingtasida 16 bola to'g'ilmqda, 9 kishi o'lmoqda. Tabiiy ko'payish koeffitsienti 7 ga teng. O'rtacha yashash davri erkaklar uchun 73 yoshli ayollarda 80 yoshli tashkil etadi.

AQShda yuzdan ortiq etnik guruhlar yashasada, etnograf olimlar ularni uch asosiy guruhga ajratiladi:

1) AQSh amerikaliklari aholini asosiy qismini tashkil etadi. Amerikaliklar avlodlari 17 – asrning boshlarida Angliyaning SHimoliy Amerikadagi mustamlakasiga Yevropadan ko'chib kelgan kishilar (ingliz, shotland, irland, golland, fransuz, ispan va boshqalar)dan tashkil topgan. Undan tashqari keyinchalik AQSHga muhojir bo'lib kelgan turli-tuman etnik guruhlar assambiliya bo'lib, Amerikaliklar qiyofasiga, tili va madaniyatiga o'z hissalarini qo'sha bordilar. Natijada, hozirda xalqi tashkil topgan bo'lib, ular ingliz tilini o'z ona tillari deb biladilar.

2) Oraliq immigratsiya guruhlari bu guruh AQShga nisbatan yaqinda ko'chib kelgankishilardan iborat.

3) Tub joy xalqlari (hindlar eskimoslar va boshqalar). Ular mamlakat aholisini 1% dan ham kamrog'ini tashkil etadi.

AQShning aholisini o'rtacha zichligi iqtisodiy rivojlangan Yevropa mamlakataridan ancha past (o'rtacha 1 kv.km maydonga 29 kishi). Aholi notekis taqsimlangan. Aholining deyarli 70%i hududning 12 % qismini egallagan shimoliy – Sharqiy shtatlarda yashaydi. Agar Gavayi orollarida o'rtacha zichlik 1 km² da 46 kishini tashkil esa, Alyaskada 1 kishiga 5 km² to'g'ri keladi. Aholisining soniga ko'ra yirik shtatlar quyidagilar: Kaliforniya (33 mln. kishi), Nyu-York (20 mln. kishi), Texas (20 mln. kishi), Florida (15 mln. kishi).

AQSh aholisining joylashuvi avvalo shaharlar geografiyasi bilan bog'liq. Mamlakatda 9000 dan ortiq shahar mavjud bo'lib, aholining 77%i shaharlarda yashaydi.

Qishloq aholisi ko'pincha alohida joylashgan fermalarda yashaydi. Biroq turmush tarziga ko'ra, qishloq ahli shaharliklardan uncha farq qilmaydi.

Davlat tuzumiga ko'ra, AQSh 50 shtat hamda alohida federal okrugdan iborat federativ respublikadir. Har bir shtat o'z konstitutsiyasiga, qonun chiqaruvchi va ijrochi hokimiyat organlariga, saylab quyiladigan gubernatoriga, Shuningdek o'z ramziy belgisiga ega. Kolumbiya federal okrugi hududida mamlakat poytaxti – Vashington shahri joylashgan.

Amaldagi konstitutsiyasi 1978-yilda qabul qilingan. Davlat va hukumat boshlig'i, qurolli kuchlar bosh qo'mondoni – prezident, uning vakolatlari juda katta. Vitse – prezident bilan birga bevosita, ishni bosqichni saylov yo'li bilan 4 yil muddatga saylanadi. Qonun chiqaruvchi hokimiyatni senat va vakillar palatasidan iborat ikki, palatali kongress amalga oshiradi. Senatda 100 senator bor (ular) 6 yil muddatga, har shtatdan 2 tadan saylandi va o'z qismi har 2 yilda yangilab turiladi). Vakillar palatasiga 435 deputat 2 yilga saylanadi. Ijrochi hokimiyat organi – AQSH hukumati prezident tomonidan sanoatning roiziligi bilan tayinlanadi; 13 vazirdan iborat bo'ladi. AQSH davlatning konstitutsiyaviy tizimiga uch sisiy-huquqiy qoida asos qilib olingan, bu qoidalar – hokimiyatning bo'linishi, federalizm va sudning konstitutsiyaviy nazoratidan iborat. Hokimiyatning bo'linish qoidasi davlat hokimiyatining uch tarmog'i – qonun chiqaruvchanlik ijroiya va sud

hokimiyatlarining mustaqilligini va ular o'rtasida vazifalarning chegralab qo'yilishini nazarda tutudi. Federal darajadagi uch tarmoq Kongress, Prezident va Oliy sud.

6.4.Xo‘jalik tarmoqlarini geografik joylanish xususiyatlari.

AQSh – dunyoda iqtisodiy jihatdan eng yuksak darajada rivojlangan mamlakat. YAlpi milliy mahsulot, sanoat va qishloq xo‘jalik ishlab chiqarish hajmi, tovar va kapital eksport qilish, ishlab chiqarishning to‘planish va markazlashuvi, ilmiy tadqiqotlarga sarf-harajati bo‘yicha 1 – o‘rinda turadi. Butun dundagi sanoat ishlab chiqarishning uchdan bir qismi AQSH ulushiga to‘g‘ri keladi. Hozirgi paydo, G‘arbiy dun mamlakatlari aviaraketa – kosmos texnikasining 3/4 qismi, EHM ning 2/3 qismi, ko‘mir qazib chiqarish hajmining va AESlar quvvatining yarmidan ortig‘i, g‘alla ekinlari yalpi hosilining 1/3 qismi AQSH hissasiga to‘g‘ri keladi.

Mamlakat yalpi ichki mahsuloti hajmi 8,8 tril. Tashkil etib, uning yillik o‘sishi o‘rtacha 4% atrofida.

Sanoati. AQSh milliy daromadining 66,3 % sanoatda hosil qilinadi. AQShning ishlab chiqarish sanoati dun bo‘yicha Shu sohadagi ekspertning 1/5 qismini egallaydi. Qo‘shma SHtatlar sanoati yuksak darajasi, ishlab chiqarish va hududiy konsentratsiyasi ilan ajralib turadi. U ham ommaviy, seriyali, ham o‘rta murakkab, unikal mahsulot ishlab chiqarishga ixtisoslashgan. Sanoat ishlab chiqarishining yarmiga Yaqini sanoat korporatsiyalari qo‘lida. Ular orasida: «Eksan», «Mobil», «Teksako», «SHevran», «neft», «Jineral motors», «Ford motor», «Kraysler» avtomobil, «IM», «Jeneral elektrik», «ITT» «Elektr mashinasozligi», «Dyulen de Nemur» «Kimyo» va boshqa korporatsiyalar bor.

Elektr energetika. Elektr energiya ishlab chiqarish bo‘yicha AQSH dunyoda yetakchi hisoblanadi. Elektr energiyaning 74% MESlarda, 12,1% GESlarda, 14,1% AESlarda hosil qilinadi.

Yoqilg‘i sanoatida neft (Miksika qo‘ltig‘i sohilidagi Galf, Koliforniya, Alyaska), tabiiy gaz (Gald) va ko‘mir (Appalagi va Markaziy havzalar) asosiy o‘rinni egallaydi. Ko‘mir 15 shtatda qazib olinadi. Asosan ochiq usulda qazib olinadigan Appalachi havzasi (80%) asosiy o‘rinni egallaydi.

Qora metallurgiya. XX asrning ko‘p o‘n yilliklari mobaynida AQSH po‘lat eritish bo‘yicha dunda birinchi o‘rinni egalab kelgan. Biroq oxirgi yillarda bu tarmoqda ishlab chiqarish sur‘atlari keskin ravishda pasaydi. Qora metallurgiyaning

eng eski markazlaridan biri Shimoliy – Appalachi rayoni hisoblanadi. Bu rayon Appalachidagi konslanuvchi ko‘mir va mahalliy rudasi asosida shakllangan bo‘lib, uning markazi – Piterburg shahridir. Ikkinchi metallurgiya markazi AQSHning – Ko‘l bo‘yi rayoni bo‘lib, bu erda metallurgiya sanoati rivojlanishida iste‘mol omili yetakchi o‘ringa ega. Eng yirik metallurgiya korxonalarini joylashgan shaharlar – Miluoki, CHikago, Deyroyt va boshqalar.

Rangli metallurgiya. AQSH rangli metallurgiyaning asosiy turlarini yirik ishlab chiqaruvchi hisoblanadi.

Miss, Rux, Qo‘rg‘oshin eritish zavodlari Montana, Yuta, Aysaxado, Arizona shtatlarida mavjud. Alyuminiy sanoati Golf atrofida hamda Kolumbiya va Tennesi daryolari havzalarida joylashgan.

Mashinasozlik va metallsozlik. Mashinasozlik va metallni qayta ishlash sanoati AQSH sanoatidagi eng yirik tarmoq hisoblanadi. Unga sanoatda jami band aholining 40 foizi to‘g‘ri keladi. AQSH mashinasozligini o‘n minglab korxonalar va minglab firmalar tashkil etadi, lekin Shular ichida bir necha yirik korporatsiyalar hukmronlik qiladi. Sanoat va energetika asbob-uskunalarini ishlab chiqarish asosan shimoliy-Sharqiy shtatlarda, elektro-texnika va aloqa vositalari ishlab chiqarish shimoliy-sharq va Kaliforniyada yo‘lga qo‘yilgan. Avtomobilsozlik tarmog‘i AQSHning 20 ta shtatida mavjud. Michiga shtatidagi Debrayt shahri mamlakatning «avtomobil poytaxti» hisoblanadi.

Avtomobil sanoati-AQSH xo‘jaligining yirik tarmoqlaridan biri. Uning tarkibiga raketsozlik va kosmik texnika ishlab chiqarish ham kiritiladi. Yirik monopoliyalari: «Boing», «YUnayted texnologiya», «Mandolond Dujas», «Lokxod», AQSHda kemasozlik markazlari Atlantika okean iva Meksika qo‘ltig‘i sohillaridagi shaharlarda joylashgan.

Elektr texnika va elektronika sanoati. Bu sanoatda, asosan, maishiy texnika ishlab chiqariladi. EHM jahon bozorini IBM boshchiligidagi Amerika firmalari boshqarib boradi. AQSH va boshqa davlatlardagi IBM korxonalarida 300 ming kishi ish bilan band tarmoqning yirik markazlari-CHikago, Los-Anjiles, San-Fransisko, Nyu-york, Boston, Pitsburg, Feladilfiya, Dallas va Fort-Uert.

Kimyo sanoati. AQSH dunyoda kimyo sanoatining rivojlanish darajasi bo'yicha yetakchi o'rinni egallaydi. Bu sohada «Dyuron de Nemir», «Dou kemike», Mansakto» va boshqa firmalar yuqori o'rinlarda turadi. Tarmoq polimerlar, mineral o'g'itlar, buyoqlar, maishiy-kimyoviy buyoqlar, farmasevtika va kosmetika mahsulotlari ishlab chiqaradi. Mazkur tarmoq korxonalari asosan shimoliy-Sharqiy shtatlarda, Meksika qo'ltig'i sohilidagi shaharlarda joylashgan. Harbiy sanoat asosan Kaliforniya, Nyu-york, massa chusets, Virshnaya shtatlarida rivojlangan. Harbiy sanoat korporatsiyalari orasida «Jeneral daynemij», «Lokxid», Makdonnel Duglas», «Grumman», Xyuz Eyrkraft» yetakchi o'rinni egallaydi.

Engil sanoat tarmoqlaridan eng salmoqlisi to'g'imachilik (ko'proq SHimoliy Karolina, Janubiy Karolina va Jorjiya shtatlarida) charm-poyabzal sanoati rivojlangan.

Oziq-ovqat sanoati. Bu tarmoq mamlakat qishloq xo'jaligining rivojlanishiga tayanadi. Oziq-ovqat sanoati mahsulotning katta qismi shimoliy shtatlarda to'g'ri keladi. Uning yetakchi tarmoqlari-go'sht, sut, un, yog', qand-shakar, konserva, alkogolli, alkogolsiz ichimliklar, tamaki.

AQSHda sanoati korxonalari notekis joylashgan. Sanoatning eng rivojlangan regionni Markaziy shimol (ayniqsa Illinoys, Ogayo, Michigan) bo'lib, u umumiy ishlab chiqarishning 25 foizini beradi. O'rta Atlantika regionni (Nyu-York, Penselvaniya, Nyu-Jersi) ikkinchi o'rinni egallab, mamlakat ishlab chiqarishining 20 foizini tashkil etadi. Bu region asosan Kimyo va mashinasozlikka ixtisoslashgan. Tinch okeani sohil bo'yi regionni (Kaliforniya) umumiy sanoatning 15 foizini tashkil etib, 3 o'rinda turadi. Bu region transport jihozlari, oziq-ovqat mahsulotlari, elektrik va elektronik jihozlarga ko'proq ixtisoslashgan.

Qishloq xo'jaligi. AQSh milliy daromadining 8 % dan ko'prog'i qishloq xo'jaligida hosil qilinadi. Mehnatga yaroqli aholining 2,5 % qishloq xo'jaligida band. Lekin Shunday bo'lsada AQSH qishloq xo'jaligi mahsulotlarini eksport qiluvchilar orasida dunyoda 1-o'rinni egallaydi. Buning sababi, fermer ish kuchining juda yuqori mahsuldorligidir. Agrobiznes sharoitida bosqichma-bosqich ixtisoslashuv yuksak

rivojlangan. Bunday ixtisoslashtirishga binoan bir butun ishlab chiqarish jarayoni bosqichlariga bo'lib amalga oshiriladi.

Umuman qishloq xo'jaligi sarmahsul va sertovar bo'lib, muayyan hududlar ayrim mahsulot turlariga ixtisoslashgan va markazlashgan. Mamlakatda 2 mln. ga yaqin fermer xo'jaligi bor, bir fermer xo'jaligi o'rta hisobda 190 ga yerda dehqonchilik qiladi. AQSH da asosan bug'doy, makkajo'xori, soya, paxta, tamaki, sholi, kartoshka, kungaboqar, qand lavlagi, shakarqamish va boshqa ekinlar ekiladi. Bug'doyzorlar («bug'doy mintaqasi») Buyuk tekisliklar va Kolumbiya platosida (asosan Kanzas va Shimoliy Dakota shtatlari), makkajo'xori («makkajo'xori mintaqasi») Buyuk ko'llarning janubida va g'arbida (Ayova, Illinoys shtatlari) ustunlik qiladi, paxtazorlar faqat Missisipi daryosi vodiysi hamda Texas, Arizona va Kaliforniya shtatlarida uchraydi. Qand lavlagi, shakarqamish Missisipi daryosi etaklarida va Gavayi orollarida, tamaki Shimoliy Karolina, Virjiniya va Kentukki shtatlarida yetishtiriladi. Bog'dorchilik va polizchilik Kaliforniya, Florida, Atlantika okeani va Buyuk ko'llar sohillarida ko'proq. Keng cho'llar va «makkajo'xori mintaqasi» shtatlarida go'shtbop chorvachilik, shimoli-sharqda va Kaliforniyada sut chorvachiligi rivojlangan. Minnesota va Viskonsin shtatlarida sutning ko'p qismi qayta ishlanib, pishloq va sariyog' ishlab chiqariladi. Qo'ychilik asosan qurg'oqchil tog'li shtatlarda rivojlangan. Go'shtbop jo'ja (broyler), tovuq, ko'rka yetishtirishga katta ahamiyat beriladi. Tuxum ko'proq janubiy-Sharqiy shtatlardagi yirik parandachilik fabrikalarida yetishtiriladi. AQSHda 102 mln. bosh qoramol, 51 mln. bosh cho'chqa, 10 mln. bosh qo'y bor. Yillik baliq ovlash miqdori bo'yicha AQSH dunyoda 5-o'rinni egallaydi.

Transporti. AQSHda barcha transport turlari rivojlangan. Ichki yuk tashishda temir yo'l, avtomobil transporti, ichki suv transporti, havo transporti, gaz va neft quvurlari muhim ahamiyatga ega. AQSHda transport tarmoqlarining asosini kenglik va meridional yo'nalishdagi transkontinental magetrallar tashkil etadi. Meridional yo'nalishda o'tgan «Amerika Velgasi» hisoblanish Missisipi daryosi katta ahamiyatga ega.

AQSHdagi eng yirik transport tuguni-CHikago. Bu erda o'nlab temi rva avtomobil yo'llari o'zaro tutushgan bo'lib, turli, xil yuklar bir yo'ldan ikkinchisiga olib ortiladi. CHikagoda dunyoda eng katta Ó Xeyr aeroporti bor. Mamlakatda yuzga Yaqin port mavjud. Asosiy dengiz portlari: Nyu-York, Filadelfiya, Baltimar, yangi Orlean, Xyuston, San-Fransisko, Buyuk ko'llarda –CHikago, Dulut. Aviatsiya qatnovi asosiy uzellari-Nyu-York, CHikago, Atlanta, Los-Anjeles, Mayami, Dallas shaharlari hisoblanadi.

6.5. Ichki tafovutlari va tashqi iqtisodiy aloqalari.

AQSh hozirgi vaqtda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga ko'ra u bir-biridan farq qiluvchi qo'yidagi 4 mikrorayonga – SHimoli-sharq, O'rta G'arb, Janub va G'arbgga ajratiladi. SHimoliy –sharq maydoniga ko'ra, eng kichik mikrorayon bo'lib, AQSHning sanoat hududi mintaqasi Shu erda vujudga keldi. U millatning ustaxonasiga aylandi. Unda mamlakatning iqtisodiy poytaxti Nyu-York va siyosiy poytaxti Vashington joylashgan.

O'rta g'arb yirik sanoat va qishloq xo'jaligi rayoni. O'rta-G'arb mintaqasi, hududi tobora G'arbgga surilib, ba'zan «Amerika o'rta dengiz bo'yi» deb ataladigan ko'l bo'yini o'amrab oldi. Bu erda yoqilg'i va xomashyoning katta resurslari va rayonning qulay ITU bazasida Chikago, Detrayt, Klivlend kabi yirik sanoat markazlari shakllanadi, ko'l bo'yi megapolisi tashkil topdi. CHikagoni o'rta G'arbning poytaxti deyiladi. U AQSHdagi eng katta transport tugunidir.

Janub uzoq vaqt sust rivojlanadi. Bunga asosiy sabab quldorlikka asoslangan plantatsiya xo'jaligining keng tarqalganligi edi. Rayon neft, tabiiy gaz ko'mir, fosforitlar qazib olish, elektrostansiyalari va neft zavodlarining quvvati jihatdan mamlakatda birinchi o'rinni egallaydi. Bu erda gazmol va tamaki mahsulotlarining 9/10 qismi to'plangan. Janub mikrorayonida dunyoda mashhur Mayalin (Florida shtati) joylashgan. U asosiy turistik shahar hisoblanadi.

G'arb uzoq vaqt tog'-kon sanoati bilan yaylov chorvochiligiga ixtisoslashib ketgan. G'arb buyuk tekisliklardagi preriyalarni keng yaylovlari, yirik g'oramol va qo'ylar o'lkasi, mis, molibden, uran, oltin va ko'mir konlari, obikor dehqonchiligi o'lkasidir. Bu rayonda buyuk «oltin shtat» hisoblanish Kaliforniya alohida ajralib

turadi. G'arb tarikibiga Shuningdek, AQShdagi yangi o'zlashtirilayotgan bosh resurs rayoni Alyaska bilan turizm Orol – Gavayi orollari ham kiradi.

AQSh iqtisodiyotida tashqi iqtisodiy aloqalar katta rol o'ynaydi. Ishlab chiqarish sohasi ko'proq chet el bilan tovar va katta kapital almaShuviga, chet el bilan ishlab chiqarish borasida kooperatsiya rivojlangan. Tashqi savdo aylanmasining 60 foizi rivojlangan mamlakatlarga, 39 foizi rivojlanayotgan mamlakatlarga to'g'ri keladi. Dunyoning turli mamlakatlariga bevosita mablag' sarflash ko'payib bormoqda. Eksportda ham, importda ham tayyor mahsulot ustun. AQSHdan sanoat va energetika mashina-uskunalari, transport vositalari, Kimyo tovarlari, to'qimachilik va qog'oz mahsulotlari, ko'mir, oziq-ovqat va embop don, soya, paxta, tamaki va boshqa mahsulotlar chiqariladi; neft va neft mahsulotlari, ruda va metall, sanoat mashina-uskunalari, uzoq muddat foydalaniladigan ro'zg'or anjomlari, kiyim-kechak, poyabzal, yog'och, qog'oz, baliq, go'sht, qand-shakar, kofe va boshqalar keltiriladi. Savdo – sotiqdan asosiy mijozlari-Kanada, Yaponiya, Meksika, G'arbiy

Qora metallurgiya. Sanoatning bu tarmog'ini «muammoga» boy deb aytish mumkin. Boshqa iqtisodiy rivojlangan mamlakatlar singari AQShda qora metall eritish qisqarmoqda (XX asrning 90-yillar boshlarida, taxminan, 100 mln.t, hozirda 75-80 mln.t.). Bu sohada ishlovchilar soni ham kamayib ketmoqda. Qora metallami eritish jarayonini mamlakatda bir nechta yirik kompaniyalar nazorat qiladi. Shularning eng mashhuri - «**Yunayted Steyts Stil**» korporalslyasdir.

Rangli metallurgiya. AQSh rangli metallarning asosiy turlarini yirik ishlab chiqaruvchisi hisoblanadi. Mis, rux, qo'rg'oshin eritish zavodlari Montana, Yuta, Aydaxo, Arizona shtatlarida mavjud. Yirik rangli metallurgiya rayoni Tinch okean sohilining shimoli-g'arbiy qismida joylashgan.

Mashinasozlik va metallni qayta ishlash sanoati AQSh sanoatidagi eng yirik tarmoq hisoblanadi. Unga sanoatda jami band aholining 40 foizi to'g'ri keladi. AQSh mashinasozligini o'n minglab korxonalar va minglab firmalar tashkil etadi, lekin Shularning ichida bir nechta yirik monopoliyalar hukmronlik qiladi. Avtomobilsozlikda - «**Jeneral Motors**», «**Ford Motors**»; aviasozlikda — «**Boing**», «**Makdonald Duglas**», «**Lokxid**»; elektronikada - «**Jeneral elektroniks**»,

kompyuter ishlab chiqarishda — «**Interneyshnl Biznes Mashins**» (**IBM**) Shular jumlasidandir. Amerika mashinasozligida eng muhim tarmoq avtomobilsozlikdir. Avtomobilsozlik tarmogʻi AQShning 20 ta shtatida mavjud. Michigan shtatidagi Detroyt shahri mamlakatning «avtomobil poytaxti» hisoblanadi. Bu rayonning hamma katta shaharlari (Toledo, Chikago, Klivlend. Buffalo va boshqalar) avtomobilsozlikning markazlaridir.

Aviatsiya sanoati - AQSh xoʻjaligining yirik tarmoqlardan biri. Uning tarkibiga raketsozlik va kosmik texnika ishlab chiqarish ham kiritiladi. Yirik monopoliyalari: «Boing», «United Tehnologies», «Makdonald Duglas», «Lok-xid», «Boing» esa jahondagi eng yirik aviatsiya sanoati korporatsiyasidir.

Kemasozlik markazlari Atlantika okeani va Meksika qoʻltigʻi sohillaridagi shaharlarda joylashgan.

Elektr texnika va elektronika sanoatda maishiy texnika ishlab chiqariladi. EHM jahon bozorini IBM boshchligidagi Amerika firmalari boshqarib boradi. AQSh va boshqa davlatlardagi IBM korxonalarida 300 ming kishi ish bilan band. Tarmoqning yirik markazlari - Chikago, Los-Anjeles, San-Fransisko, Nyu-York, Boston, Paisburg, Filadelfiya, Anaxaym, Dallas va Fort Uert.

Kimyo sanoati. AQSh dunyoda kimyo sanoatining rivojlanish darajasi boʻyicha yetakchi oʻrinni egallaydi. Bu sohada «Dyupon de Nemur», «Dou kemikl», «Monsanto» va boshqa firmalar yuqori oʻrinlarda turadi. Tarmoq polimerlar (plastmassalar, kimyoviy tola, sintetik kauchuk) mineral oʻgʻitlar, boʻyoqlar, maishiy-kimyoviy boʻyoqlar, farmasevtika va kosmetika mahsulotlari ishlab chiqaradi.

Oziq-ovqat sanoati AQShda boshqa yirik tarmoqlar bilan bir qatorda turadi. Bu tarmoq mamlakat qishloq xoʻjaligining rivojlanishiga tayanadi. Oziq-ovqat sanoati mahsulotning katta qismi shimoliy shtatlarga toʻgʻri keladi. Yirik goʻsht-konserva zavodlari gʻarbiy shtatlardagi shahar va shaharchalarda ishlaydi. Dunyoda «Koka-Kola», «Pepsi-Kola» firmalarining mahsulotlari keng tarqalgan.

Tayanch iboralar

Turizm ko'rsatkichi, hududlari, ilm-fan, sohasi, sanoati, iste'molchilari, eksport, import, turmahsulot, strategik tahlili, hududiy marketing strategiyalari.

Nazorat savollari

1. AQSh ning iqtisodiy – geografik o'rni
2. AQShning tabiiy sharoiti, tabiiy resurslari va ularni iqtisodiga ta'siri.
3. AQSh ning aholisi va davlat tuzumi.
4. Xo'jalik tarmoqlarini geografik joylanish xususiyatlari.

7-BOB. G‘ARBIY YEVROPA MAMLAKATLARINING IQTISODIY GEOGRAFIK TAVSIFI

7.1. Germaniyaning iqtisodiy geografik o‘rni va tabiiy sharoiti

7.2. Aholisi, davlat tizimi va Xo‘jalik tarmoqlarini geografik joylanishi

7.3. Ichki tafovutlari va tashqi iqtisodiy aloqalari.

7.1. Germaniyaning iqtisodiy geografik o‘rni va tabiiy sharoiti

Germaniya Federativ Respublikasi (GFR) – Markaziy Yevropadagi davlat Poytaxti – Berlin shahri. Maydoni 356 ming km², aholisi – 82 mln kishi. Ma‘muriy jihatdan 16 yer (viloyat) ga, yerlar okruglarga, okruglar tumanlarga, tumanlar jamoalarga bo‘linadi. Germaniyani sharq tomondan Polsha va CHexiya, janubdan SHveysariya va Avstriya, janubi-g‘arbdan Drapsiya, g‘arbdan Belgiya va Gollandiya, shimolda esa Daniya davlatlari, SHimoli-sharqda Boltiq dengizi va shimoli-g‘arbda SHimoliy dengiz o‘rab turadi.

Germaniyaning ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy rivojlanishida uning iqtisodiy va siyosiy-geografik holatining o‘ziga xos xususiyatlari muhim ahamiyatga ega bo‘ldi. Yevropaning markazida, iqtisodiy jihatdan yuksak rivojlangan davlatlarga yaqin, transyevropa bosh yo‘lining kechlik va uzunlikdagi kesishgan yerida joylashganligi Germaniya katta foyda keltirmoqda. Muhim afzalliklardan yana biri – Germaniyaning dengiz yaqinida joylashgani va qo‘shni mamlakatlarning yirik port (Rotterdam, Aktverpen va b.) ga yaqinligi bilan bog‘langandir.

1989-yilning oktabrida ikki davlat GFR va GDR birlashganidan keyin Germaniya hozirgi chegaralariga ega bo‘ldi. Natijada, GFR hududi 43% ga, aholisi esa 27% ga ko‘paydi.

Germaniyaning tabiiy sharoiti xilma-xil bo‘lib, past va baland tog‘ tizmalarida oralarida yassitog‘liklar, o‘r-qirlar, ko‘llar, keng va ochiq tekisliklar uchraydi. Iqlimi mo‘‘tadil, dengiz iqlimi yanvarning o‘rtacha temperaturasi past tekislikda 1,5^o dan tog‘larda – 6° gacha, iyulning o‘rtacha temperaturasi pasttekislikda 18° dan janubiy vodiylarda 20° gacha. Yillik yog‘in miqdori 600-800 mm, tog‘larda 1000-2000 mm gacha. Asosiy daryolariga Elba, Reyn, Dunay, Mayn, Vezir, SHire kabi daryolari kiradi.

Germaniya G'arbiy Yevropa davlatlari orasida o'zining toshko'miri va qo'ng'ir ko'miri bilan ajralib turadi. Toshko'mirning asosiy konlari Rur, Saor va Axen havzalarida joylashgan, ko'mirning 2/3 qismi yuqori sifatli kokslanadigan ko'mirdir.

7.1-jadval

GFRning ma'muriy bo'linishi

Erlar	Maydoni (km²)	Aholisi (ming)	Poytaxti
Baden – Byurtenberg	35751	10300	SHtutgart
Bavariya respublikasi	70554	12000	Myun Xen
Berlin	884	3500	Berlin
Brandenburg	20059	2500	Potsdam
Bremen	404	684	Bremen
Gamburg	755	1700	Gamburg
Gessin	21114	6000	Vibaden
Meklenburg-Old Pomeraniya	23838	1800	SHverin
Quyi Saksoniya	47338	7800	Gannover
SHimoliy Reyn-Vestfaliya	34071	17700	Dyusselvdorf
Reynland-Pfaliz	19849	4000	Maynez
Saar	12570	1100	Saar-bryukken
Saksoniya respublikasi	18337	4600	Drezden
Saksoniya Angalt	20455	2800	Magdeburg
SHlezvig-Golshteyn	15729	2700	Kil
Tyurinniya respublikasi	16251	2500	Erfurt

Germaniya ko'mir zahiralari bo'yicha jahonda 5chi, ko'mir ishlab chiqarish va undan foydalanish bo'yicha esa 4 – o'rinda. Tabiiy gaz konlari (340 mlrd. m³) mamlakatning shimolida to'plangan. SHimoliy Germaniya pasttekisligida tosh tuzining katta qatlamlari joylashgan. Oz miqdorda temir rudasi, neft, tabiiy gaz bor. Uning tabiiy resurslari og'ir industriya negizi bo'lmish energetika, metallurgiya sanoatlarining rivojlanishiga, metallurgiya bazasida esa, mashinasozlikning rivojlanishiga imkon berdi. Ko'mirdan yoqilg'i va Kimyo xomashyosi sifatida foydalaniladi. IESlar ko'mir havzalarida joylashgan.

7.2. Aholisi, davlat tizimi va Xo‘jalik tarmoqlarini geografik joylanishi

Ikki nemis davlati birlashganidan so‘ng mamlakat aholisi keskin ko‘paydi va hozir 82 mln. kishini tashkil etadi. Milliy tarkibiga ko‘ra 90% dan ko‘prog‘i nemislar; qisman (daniyalik)lar va gollandlar yashaydi. Aholining o‘rtacha zichligi 1km²ga 300 nafarga bo‘lib, mamlakatning Rur ko‘mir havzasida esa aholi zichligi 1 km²ga 1000-3000 kishi to‘g‘ri keladi. Urbanizatsiya darajasi jihatdan Germaniya dunyoda oldingi o‘rinda turadi. Aholining 90% ga yaqini shaharlarda yashaydi. Aholining tabiiy o‘sishi past darajada. Davlat tili-nemis tili. Dindorlar-protestantlar (lyuterantlar, 50%dan ziyod) va katoliklar. Mamlakatda 7,2 mln. chet elliklar ham yashaydi. Aholi soni Shu muhojirlar hisobiga oshmoqda. Ular umumiy aholining 8,9%ini tashkil etadi. Yirik shaharlariga Berlin (3438000), Bamburg (1661000), Myunxen (1237000), Keln (1004000), Frankfurt-Mayn (647000), Dort munt (600000) kabi shaharlari kiradi.

GFR davlat tuzimiga ko‘ra federativ respublikasi. Amaldagi konstitutsiyasi 1949-yil 23-mayda qabul qilingan, unga 1954, 1956, 1990, 1993 va 1994-yillarda qo‘shimchalar kiritilgan. Davlat boshlig‘i-federal prezident. U maxsus chiqariladigan federal majlis tomonidan 5 yil muddatga saylandi va yana faqat bir marta saylanishi mumkin. Qonun chiqaruvchi organ parlament, u ikki palata: bundestag va bundesratdan iborat. Bundestag aholi tomonidan 4 yil muddatga saylanadi. Ijroni hokimiyat federal kanslar boshchiligidagi federal hukumat qo‘lida. Federal kanslar bundestogda prizidentning taklifiga binoan ko‘pchilik ovozi bilan saylanadi. Vazirlar federal kanslerning taklifi bilan prezident tomonidan tayinlandi. Har bir erning o‘z konstitutsiyasi, parlament va hukumati bor.

GFR – yuksak darajada rivojlangan industrial mamlakat. Umumiy iqtisodiy qudratiga ko‘ra dunyoda AQSH va Yaponiyadan keyin uchunchi o‘rinda, jahon savdosida ikkinchi o‘rinda turadi. Yalpi ichki mahsulot tarkibida sanoat va qurilishning ulushi 33,6% ni, qishloq xo‘jaligining ulushi 1,2% ni tashkil etadi. Germaniyaning Yevropa va jahon xo‘jaligidagi muhim ahamiyatini uning yuqori sifatli mahsulot chiqarishga qaratilgan sanoati belgilaydi. Fantalab tarmoqlarining hissasi ortib bormoqda. Stanoklar va boshqa ishlab chiqarish jihozlarini, avtomobil,

organi kimyo mahsulotlarini eksport qilish bo'yicha Germaniya dunyoda oldingi o'rinlardan birini egallaydi.

Sanoati. Nemis iqtisodiyotning asosiy tayanchi-sanoatdir. Sanoat mahsuloti qiymati jihatdan qishloq xo'jaligi mahsulotidan 6 barobar ortiq. Germaniya eng murakkab mahsulotlar-mashinasozlik va sertarmoq kimyo sanoati mahsulotlari ishlab chiqarishga ixtisoslashgan. Ko'pgina rivojlangan mamlakatlar import qiladigan mashinlarning 33% ga yaqin qismini Germaniyadan oladi. Mashinasozlikning eng yirik markazlariga: Myunxig, Leyxig, Nyurnberg, Berlin, Gamburg shaharlari hisoblanadi. Germaniyada undan tashqari energetika, qora va rangli metallurgiya, kemasozlik, Kimyo va neft kimyosi, yog'ochsozlik, oziq-ovqat sanoati, chinnisozlik g'oyat rivojlangan. GFRning rangli metallurgiyasi, asosan, chetdan keltirilgan va ikkilamchi xomashyoda ishlaydi. Korxonalarining joylanishining bosh omili-energiya resurslari bilan ta'minlanganlik va xomashyoni olib kelishdagi qo'laylik.

Alyuminiyni eritish bo'yicha G'arbiy Yevropada faqat Norvegiyadan keyin ikkinchi o'rinni egallaydi.

Avtomobil ishlab chiqarish bo'yicha Germaniya dunyoda Yaponiya va AQSHdan keyingi uchinchi o'rinni egallaydi. Uning yirik markazlari – Volsburg, SHtushtgart, Kyoln, Myunxen shaharlaridir.

Dengiz kemasozligining asosiy markazlariga – Kil, Gamburg, Brelin, Rostok shaharlari kiradi. Samolyosozlik markazlari – Myunxen, samburg, Gamburg, Bremen shaharlari hisoblanadi.

Germaniya Kimyo sanoatining asosiy rayoni bu SHimoliy Reyn – Vestfaliya yeridir. Eng yirik markazlari: Leverkusen («Baer» konserni), Kyoln, Frankfurt – Mayn («Hochyot» konserni), Lyudvichsxofen («BASF» konserni).

Germaniya sanoati asosan o'rta korxonalaridan iborat. Sanoatda band bo'lgan barcha xodimlarning 32% dan ko'prog'i yirik firmalarda ishlaydi. Germaniya iqtisodiyoti yuksak texnologiyalardan foydalanish tufayli farmasevtika mahsulotlari, eng yangi organik kimyoviy moddalar va sun'iy materiallar, tibbiyot elektronikasi, optika va o'lchov asboblari, temkommunikatsiya, atrof muhitni muhofaza qilish texnologiyalari sohasida dunyoda yetakchi o'rinda.

Qishloq xo'jaligi. Germaniya qishloq xo'jaligi yuqori darajada intensivligi bilan ajralib turadi. Qishloq xo'jaligini mexanizatsiyalashtirish, elektrlashtirish jihatdan, u eng yuqori darajadadir. Germaniyada qishloq xo'jaligiga yaroqli 36 mln.ga er bor. Qishloq xo'jaligi strukturasi chorvachilik yetakchi o'rin tutadi. GFR da cho'chqalar va qoramollar soni anchagina. Daromatning eng ko'pini sut va go'sht etishtiruvchi xo'jaliklar beradi. Barcha tumanlarda chorvachilik bilan dehqonchilik birga qo'shib olib boriladi. Haydalgan yerlar mamlakatdagi barcha ishga yaroqli erlarning 1/3 qismidan ko'prog'ini tashkil etadi. Biroq ekinlarning hosildorligi yuqori bo'lganidan yalpi hosil ko'p olinadi. Donli ekinlar orasida bug'doy va javdar, Shuningdek arpa va suli asosiy roluynaydi. Arpadan pivo qilinadi, pivo pishirish ayniqsa Bavarilda rivojlangan. Kartoshka dedrli hamma yerda ekiladi, ko'p rayonlarda qand lavlagi yetishtirladi. Germaniya hududining qariyb uchdan bir qismi (10,7 mln.ga) o'rmon bilan qoplangan. Mamlakatda har yili salkam 30-40 mln. kub metr yog'och tayyorlanadi. SHimoliy va Boltiq dengizlarida, Grenlandiya orli atroflarida baliq ovlanadi.

Transporti. Transport yo'llarining zichligi bo'yicha Germaniya jahonda oldingi o'rinlarda turadi. Transport tarmoqlarining barchasi rivojlangan.

GFRda temir yo'llarining uzunligi 91,4 ming km bo'lib, unda yuk tashish hajmi jihatdan Fransiyadan keyingi o'rinda turadi. Avtomobil transporti yo'llari 496,6 ming km. bo'lib, hozir yuk va yo'lovchilarni temir yo'lga qaraganda ko'proq tashimoqda. Daryo transportida mamlakat ichkarisidagi yukning 20% tashiladi va bu transportning mamlakatdan ahamiyati yuqori. Muhim transport tugunlari Gamburg, Myunxen, Leypsig shaharlardir. Eng yirik aeroport – Frankfurt Mayn shahrida joylashgan. Jami Germaniyada 16 ta xalqaro aeroportlar mavjud. Asosiy dengiz portlari: Gamburg, Bremen-Bremen xafen, Vilgelmsxafen, Rostok hisoblanadi.

7.3. Ichki tafovutlari va tashqi iqtisodiy aloqalari.

Germaniyada ichki iqtisodiy – geografik tafovutlar ham mavjud G'arbiy qismi mamlakatning yirik industrial rayoni sifatida topilgan. Uning negizini Rur havzasi tashkil qiladi. Bu yer mamlakat hududini oz qismini tashkil qilsada, sanoat

tarmoqlarining ko'p qismi shu yerda joylashgan. Shu jumladan og'ir sanoatning katta qismi to'plangan. Rurdagi shaharlarning sanoat tarmoqlari majmuasi bir-biriga o'xshab ketadi, faqat ayrim xususiyatlari bilangina farq qiladi. Masalan, Essenda mashinasozlik va harbiy korxonalar ko'proq, Desburg xorijiy Yevropada eng katta metallurgiya markazi va daryo portidir. Rur havzasidan tashqarida Reyning yuqori oqimi bo'ylab joylashgan shaharlar o'z funksiyalariga ko'ra ancha xilma-xildir. Masalan, Dyusseldorfda ko'p tarmoqli sanoat mavjud u madaniy markazi hisoblanadi.

Germaniyaning janubiy qismida ko'mir (Sarda) va uran rudasi konlari mavjud. Aholining ko'pligi, Reyn va uning tarmoqlari vodiysidagi karvon yo'llari ustida joylashganligi, nihoyat qishloq xo'jaligi xomashyolarining mavjudligi bu yerda ishlov beruvchi turli xil sanoatning ko'plab markazlari vujudga kelishiga sabab bo'lgan. Bu yerda metall sarflanadigan mashinasozlik-elektrotexnika, aniq mexanika va optika, elektron asbobsozlik, Shuningdek Kimyo, to'qimachilik va oziq-ovqat sanoati ajralib turadi.

Germaniya dunyodagi tashqi savdo hajmi bo'yicha AQSHdan keyin ikkinchi o'rinda turadi. Tashqi savdoning tovar va geografik tuzilishi mamlakatning xalqaro mehnat taqsimotidagi ishtirokini aks ettiradi. GFR avvalo sanoati rivojlangan davlatlarga, birinchi o'rinda Yevropa Kengashi bo'yicha sheriklariga qarab ish tutadi. Tashqi savdo aylanmasining asosiy qismi shu davlatlarga to'g'ri keladi. Germaniya chetga asosan avtomobillar, stanoklar, mashinalar, Kimyo mahsulotlari va elektr texnika buyumlari chiqaradi. Chetdan xomashyo, elektr texnika va to'qimachilik mahsulotlari oladi.

Germaniya – jahondagi eng yirik investorlardan biri. U o'z sarmoyalarini ko'pgina davlatlarning sanoati va xizmat sohasiga sarflamoqda. Germaniya bilan O'zbekiston Respublikasi o'rtasida rasmiy munosat 1992-yildan boshlangan. O'zbekiston respublikasining jami tovar aylanmasining deyarli 1/8 qismi hamda importning 1/7 qismi EFR ga to'g'ri keladi. 1997-yil mamlakatimizning dunyo mamlakatlari bilan tashqi savdo hajmlari bo'yicha Germaniya 4-o'rinni (Rossiya, Koreya, SHveysariyadan keyin) egallaydi. 2000-yilda o'zaro savdo hajmi 291,9 mln.

AQSH dollarini tashkil etdi. O‘zbekistondan Germaniyaga paxta tolasi, miss va undan yasalgan buyumlar, boshqa rangli metallar yetkazib beriladi va turli xizmatlar ko‘rsatiladi. Germaniyadan O‘zbekiston Respublikasiga asbob-uskuna, baliq mahsulotlari, qand-shakar va qandolat mahsulotlari, bug‘doy uni, kimyoviy mahsulotlar, qora metall va undan tayyorlangan buyumlar, transport vositalari, saryog‘ va o‘simlik yog‘i, optik asbob va apparatlar, sut mahsulotlari, qog‘oz va karton, plastmassa va undan yasalgan buyumlar, uchish apparatlari va boshqalar yetkazib beriladi va turli xizmatlar ko‘rsatiladi. Yengil sanoat, paxta va uning chiqitlarini qayta ishlash, tibbiyot va farmotsevtika priaparatlari ishlab chiqarish, qishloq xo‘jalik mahsulotlarini qayta ishlash, yuk va yo‘lovchi tashish, avtoservis, ilmiy ishlanmalar, savdo-sotiq va boshqa sohalarda bir nechta qo‘shma korxonalar faoliyat yuritayotir. O‘zbekiston Respublikasi tashqi iqtisodiy aloqalar vazirligi huzurida Germaniyaning 40 ta firma va kompaniyasi vakolatxonalari rasmiylashtirilgan.

Tayanch iboralar

Turizm, yevropa turmahsulotlari, sotuvlar yengil sanoati, turmahsulot, turmahsulot iste‘molchilari, turistik eksport, import, turmahsulot, BCG strategik tahlili, hududiy marketing strategiyalari, aeroportlari, xalqaro aloqalari.

Nazorat savollari

1. Germaniyaning iqtisodiy geografik o‘rni va rivojlanishi
2. Germaniyaning tabiiy sharoiti, tabiiy resurslari va ularni iqtisodga ta‘siri.
3. Xo‘jalik tarmoqlarini geografik joylanish xususiyatlari
4. Germaniyaning tashqi iqtisodiy aloqalari

8-bob. YAPONIYANING IQTISODIY-GEOGRAFIK TAVSIFI

8.1.Yaponiyaning iqtisodiy geografik o‘rni.

8.2.Aholi va davlat tuzimi.

8.3.Xo‘jalik tarmoqlarini geografik joylanish xususiyatlari.

8.4.Ichki tafovutlari va tashqi iqtisodiy aloqalari.

8.1. Yaponiyaning iqtisodiy geografik o‘rni.

Yaponiya Tinch okeanidan orollarda Sharqiy Osiyo sohili yaqinida joylashgan davlat. Hududida 4 mingga yaqin orolni qamrab olgan, shimoli-sharqdan janubi-g‘arbga 3 ming km ga cho‘zilgan; eng yirik orollari Xonaydo, Xonsyu, Sikonu, Kyusyu. Maydoni – 372 ming km². Yaponiyaning hududining o‘lchamiga ko‘ra G‘arbiy Yevropaning eng yirik mamlakatlari va AQSH shtatlari bilan taqqoslasa bo‘ladi. Biroq tarkibiga va shakliga ko‘ra Yaponiya hududi ulardan keskin farq qiladi. Yaponiya butun bir orollar olamidir.

Yaponiyaning iqtisodiy geografik o‘rni avvalo uning orollarda joylashganligi bilan bog‘liqdir, mamlakat orollari yevrosi bilan Tinch okean orasida 3,5 ming km ga cho‘zilgan bo‘lib, Osiyo –Tinch okeani hududining markazidir. Bu hol mamlaktning halqaro mehnat taqsimotida ishtirok etishi uchun juda katta imkoniyatlar ochadi. Mamlakatning Osiyoning ikki sharqida joylashganligi uning iborali nomida aks etgan bo‘lib, u «Kun chiqardagi o‘lka» deb ham ataladi. Yuqorida qayd etilganidek, mamlakatning iqtisodiy-geografik o‘rni jihatidan qo‘laylik tomonlari yaxshi. Lekin uning yanada rivojlanishiga er taqqosligi, vulqonlar aytilishi, zilzilalarni tez-tez sodir bo‘lishi, kuchli yomg‘irlar, dovullarni takrorlanishi salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda.

Yaponiya mo‘tadil, subtropik va tropik iqlim mintaqalarida joylashgan. Qirg‘oq chizig‘ining umumiy uzunligi 30 ming km, chamasida. Xonsyu orolining janubiy sohili, Sinaku va Kyusyu orollarning qirg‘oqlarida qo‘ltiq ko‘p; bu yerda murakkab qirg‘oq chizig‘iga ega bo‘lgan. Ichki Yapon dengizi joylashgan. Yaponiya hududining $\frac{3}{4}$ qismi qir va tog‘lardan iborat: past tekisliklar sohil bo‘ylab ayrim-ayrim joylarda joylashgan. Mamlakatda bir qator vulqonlar mavjud bo‘lib, jumladan, eng katta vulqon – Fudziyama (balandligi 3776 metr) qad ko‘tarish. Iqlimi mussonli,

shimolida mo‘‘tadil, janubida subtropik, ayrim orollarda asosan tropik. Xokiydo orolida, Sap-poroda yanvarning o‘rtacha harorati – 5⁰S, iyulniki 22⁰S. Materikdan esgan qishki musson Yaponiya hududida sovuq havo va ko‘p yog‘in keltiradi.

Yiliga 30 martagacha tayrun bo‘ladi. Bu vaqtda kuchli shamol esib, jala yog‘adi. O‘rtacha yillik yog‘in 1800 m, Xokeydo orlining sharqida yillik yog‘in 800-1200 mm, Sikoku va Kyusyu orollarida 3000mm gacha.

Ichki suvlari. Daryolari qisqa, ammo sersuv. Mamlakat gidroenergiya resurslari 52,7 mln.kvt. Shundan 21,8 mln.kvt o‘zlashtirilgan. Ko‘pgina daryolarning suvi sug‘orishga sarflanadi. Mayda ko‘llar ko‘p. Yaponiyadagi eng katta ko‘l Biva (maydoni 716 km²).

Yaponiya hududining 2/3 qismi, o‘rmon va butazorlardan iborat; o‘rmonlarning 1/3 qismi ekib o‘stirishi orqali yaratilgan. Yog‘och zahirasi 1,9 mlrd metr. Yaponiyada jami 700 tur daraxt, buta hamda 3000 tur o‘t o‘simligi o‘sadi.

Yaponiyada sut emizuvchilarning 270, qushlarning taxminan 800, sudralib yuruvchilarning 110 turi mavjud. Yaponiya qirg‘oqlariga tutash dengiz suvlarida baliqlarning 600 dan ziyod, molyuskalarning 1000 dan ortiq turi yashaydi.

Yaponiyada 10 mln. gektar erda tabiat qo‘riqlanadi. Shuning yarmini 23 ta milliy bog‘ va davlatga qarashli qo‘riqxonalar tashkil etgan. 1970-yildan dengiz suv osti milliy bog‘lari tashkil etildi.

Mamlakatni mineral boyliklariga to‘xtaladigan bo‘lsak, bu kabi boyliklarga mamlakat ancha kambag‘al. Yaponiya biron-bir yerosti boyliklari bilan o‘zini o‘zi ta‘minlay olmaydi. Shuni uchun mamlakat o‘z ehtiyojini import hisobiga qondiradi. Shu bilan birga, boy dengiz, geotermal, gidroenergiya, agroiqlim resurslariga ega. Yaponiya bu resurslaridan samarali foydalanadi.

8.2. Aholi va davlat tuzimi

Yaponiyaning aholisi 127,3 mln. kishi. Aholisining soni bo‘yicha jahon mamlakatlari orasida sakkizinchi o‘rinda turadi. Yaponiya keyingi o‘n yillar davomida aholi tabiiy o‘shning harakteri keskin darajada o‘zgaradi. Yaponiya aholi ko‘payishining ikkinchi tipidan birinchi tipiga o‘tgan osiyodagi birinchi mamlakat bo‘ldi. Hozirgi vaqtda har 1000 aholi hisobiga to‘g‘ilish 10 kishiga, o‘lim esa 7

kishiga to'g'ri kelmoqda yoki mamlakat aholisi yiliga o'rtacha 275 ming kishiga ko'paymoqda. Unda bolalar o'limi ko'rsatkichlari jahonda eng pastdir. Shu bilan birga aholisi o'rtacha 80 yoshdan ortiqroq umr ko'rmoqda. Bu ko'rsatkichlarga erishishda mamlakatda olib borilayotgan optimal, demografik siyosat, aholining yutuk ijtimoiy hayot tarzi, oilani rivojlantirish yo'nalishlari, qo'lga kiritilgan yutuqlar muhim rol uynamoqda.

Yaponiya milliy tarkibiga ko'ra, nihoyatda bir xildir. U tipni bir millatli mamlakat bo'lib, yaponlar aholisining 99% ga yaqini tashkil etadi. Yapon tili juda o'ziga xos bo'lib, jahondagi til oilalardan birontasiga kirmaydi.

Yaponiyada aholining o'rtacha zichligi 1 km² maydonda 338 kishi to'g'ri keladi. Agar mamlakat aholisining asosiy qismi maydonning 10 foizida yashashni hisobga olsak, amalda aholi yashaydigan hududlarda bu ko'rsatkich ming kishini tashkil qiladi.

Yaponiya yuqori darajada urbanizatsiyalashgan davlatlar qatoriga kiradi. Unda jami aholining 76 foizidan ko'prog'i shaharlarda yashaydi. Mamlakatda yirik shaharlar soni 200 dan ortadi. Eng yirik shahri mamlakatning poytaxti Tokio bo'lib, unda 9 mln. dan ko'proq aholi istiqomat qiladi. Aholisi 1 mln. dan ortiq bo'lgan yana 6 ta shahri bor. Mamlakatda yirik shahar aglomeratsiyalari shakllangan. Tokio-Nagoya-Osaka yo'nalishi bo'ylab 600 km. dan ortiq masofaga cho'zilgan hududida dunyodagi eng yirik mialopolislardan biri Tokaydo tashkil topgan.

Hozirgi vaqtda aholisi 50 ming kishidan ortiq bo'lgan aholi zich yashaydigan hamda odamlarning ko'pchiligi shaharlarga xos mehnatda band bo'lgan aholi rayonlari shaharlar deb ataladigan bo'ldi.

Mamlakatda ikki asosiy din-sintoizm va buddizm mavjud.

Yaponiya-yuksak madaniyat va yoppasiga savodxonlik mamlakati bo'lib, unda bolalarni o'qitish va tarbiyalashga ularning yoshligidan katta e'tibor beriladi. Yaponiyadagi universitetlar soni butun G'arbiy Yevropadagidan ko'p.

Jami iqtisodiy faol ish bilan band aholi (52,2 mln nafar)ning 27 foizi sanoatda, 22 foizi savdoda, 12,6 foizi qishloq xo'jaligida ishlaydi.

Ikkinchi jahon urushi arafasida iqtisodiy faol aholining asosiy qismi qishloq xo‘jaligi va baliq ovlash bilan band bo‘lgan, endilikda esa sanoatda qishloq xo‘jaligi bilan bog‘liq ovlashdagiga qaraganda ikki barobar ko‘p kishi ishlamoqda. Moddiy boylik ishlab chiqarmaydigan sohalarda ishlovchi xodimlar, xizmatchilar, ilmiy xodimlar, mehmonxona xizmatlari va boshqalarning soni ko‘payib bormoqda.

Yaponiya – konstitutsion monarxiya davlatidir. Amaldagi konstitutsiyasi 1947-yil 3- mayda kuchga kirgan. Yaponiyaning merosib va imperatori konstitutsiyasiga ko‘ra «Davlat va xalq birligi ramzi» hisoblanadi. U parlament tavsiyasiga ko‘ra, bosh vazirni hukumat tavsiyasiga ko‘ra, Oliy sud raisi va a‘zolarini tayinlaydi, Shuningdek, hukumat a‘zolarini vazirlariga tayinlaydi, iste‘folarini qabul qiladi, parlamentni chaqiradi va hakoza. Oliy hokimiyat organi 2 palatali parlament (vakillar palatasi 4 yilga maslahatchilar palatasi 6 yilga saylanadi), 20 yoshga to‘lganlar saylov huquqi beriladi. Konstitutsiyasiga ko‘ra, parlament hukumat faoliyatini nazorat qilib turadi, xalqaro shartnomalarni tasdiqlaydi.

8.3. Xo‘jalik tarmoqlarini geografik joylanish xususiyatlari.

XX asrning 60 – yillaridan boshlab Yaponiyaning «iqtisodiy mujiza»si jahonni hayratga sola boshladi. Buning sababi II jahon urushida etilib, atom bombasining dahshatlarini o‘z boshidan o‘tkazgan. Mamlaktning tezlik bilan qaddini rostlagani va misli ko‘rilmagan sur‘atlarda tez rivojlanishga erishgani edi. Mamlakatning iqtisodiy jihatdan bunday tez o‘sishi ko‘p omillarga bog‘liq. Birinchidan, urush yillarida eskirgan va ishdan chiqqan zavod jihozlari butunlay yangilandi, ular fan-texnika inqilobining eng yangi yutuqlarini asosida ishlangan jihozlar bilan almashtirildi. Yapon monopoliyalari chet el patentlarini sotib olib, sanoatga jahon ixtirolarini tadbiq etdilar, ularni mutasil takomillashtirib bordilar. Shunday qilib, hozir Yaponiya sanoati jihozlarining 2/3 qismi eng yangi texnikaga to‘g‘ri keladi.

70-80 yillardan boshlab sanoatda inqilobiy yo‘l ustun turdi. Endilikda mamlakat yoqilg‘i va xomashyo importiga bog‘liq bo‘lgan, energiya hamda metallni ko‘p ishlatadigan ishlab chiqarishlarini tobora cheklab, fanni ko‘p talab qiladigan eng yangi tarmoqlarga zo‘r bermoqda. Yaponiya fanga sarflanadigan mablag‘ salmog‘iga ko‘ra iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarning orasida birinchi o‘rinda turadi, ilmiy

xodimlarning soniga ko'ra esa GFR, Buyuk Britaniya va Fransiyani birga qo'shib hisoblaganda ham ulardan ustun turadi.

Agar ilgari Yaponiyaning ramzi deb odatda Fudzilma muqaddas tog'i, sakura, geytlar, samuraylar hisoblangan bo'lsa, endilikda bunday ramz Sharqiy dunyoda eng katta AES, metallurgiya kombinatlari, supetankerlar, ko'priklar, tunellar, temir yo'llarda yuradigan tezkor poezdlar, eng zomanaaviy avtomobillar «toyota», «Xonda», «Nissan» hisoblanadi.

Sanoati. Yaponiyaning yoqilg'i xom ashyo bazasi juda cheklangan. Hidro, geotermal, quyosh, dengiz elektr stansiyalari ham o'z hissasini qo'shsalarda, asosiy ishni import yoqilg'ilar asosida ishlaydigan IES va AES lar bajaradi. Shu sababli Yaponiya elektr energetikasida tobora AESlar hissasi ortib bormoqda. Hozirgi vaqtda mamlakatda 30 dan ortiq Atom elektr stansiyalari qurilgan. Energiyaning 4/5 qismi chetdan keltiriladigan xom-ashyodan ishlab chiqarilishiga qaramay, mamlakatda yuqori darajada rivojlangan energetika xo'jaligi bor. Chetdan keltiriladigan neft asosida neftni qayta ishlovchi va neft-kimyosi sanoati o'sib chiqdi. Bu sanoat korxonalarini Xonsyu va Kyusyu orollarining urbanizatsiyalashgan polasasidagi shaharlarda joylashgan. Yaponiyada yangi texnika bilan jihozlangan juda katta metallurgiya kombinatlari mavjud. Dunyodagi eng katta domna pechlari ishlab turibdi, pulatning 3/4 qismidan ko'prog'i konverterlarda keslorod yordamida eritiladi. Qora metallurgiya yo'nalishida ishlab chiqarishning yiriklashuvi va texnikaviy jihozlanganlik darajasi jihatdan Yaponiya barcha rivojlangan mamlakatlardan o'zib ketdi. Yangi kombinatlar Markaziy xonsyuning chetdan temir rudasi, temir-tersaklar va kokslanuvchi ko'mir keltiriladigan port shaharlarida qurildi. Chetdan keltiriladigan Boksit va boshqa xomashyolarga mo'ljallangan rangdor metallurgiyach korxonalarini ham Shu erda bunyod etildi.

Yaponiya og'ir sanoatining yetakchi tarmog'i mashinasozlik sanoati hisoblanadi. Transport mashinasozligi, stanoksozlik, elektrotexnika buyumlari, elektronmashinalar, tibbiyot apparaturalari hamda to'qimachilik va oziq-ovqat sanoatlari uchun jihozlar ishlab chiqarish, ayniqsa, keng rivojlangan. Avtomobilsozlikda Yaponiya dunyoda yetakchilik qilmoqda. U yiliga 12-13 mln. dan

ortiq avtomobillar (Shuning 8 mln. dan ortig'i engil avtomobillar) ishlab chiqaradi. Yaponiya kemasozligi juda xilma-xil: Iokogama, Osaka, Kobe, Nagasaki va boshqa ko'p markazlarining kemasozlik korxonalarida dunyoda eng yirik supertankerlar, kit ovlaydigan har xil kemalar, yuk tashish uchun belgilangan kichik kemalar ishlab chiqariladi. Sanoatning yangi tarmog'i bo'lgan elektron sanoati yuqori darajada rivojlangan. Yaponiyaning tranzistorli radio priyomniklari, kinokameralari, fotoapparatlari, televizorlari jahon bozorida keng tanilgan. Turli ixtisosdosh mashinasozlik korxonalari Xonsyu va SHimoliy Kyusyu orollaridagi aholi zich yashaydigan polosa shaharlarida to'plangan.

Tez rivojlanib borayotgan kimyo sanoati ham turli tuman mahsulotlar ishlab chiqaradi. Soha sanoati qisman o'z xomashyosi-yog'och, koks chiqindisi va boshqalarga nisbatan chetdan keltiriladigan neft va suyultirilgan gazdan ko'proq foydalaniladi. Organik sintez kimyosining keng ko'lamida rivojlanganligi Yaponiyaga sanoatni xomashyo bilan ta'minlash muammosini hal etishda yordam bermoqda. Metall detallar asta sekin plastmassa detallar bilan almashtirilmoqda, sintetik tola hozirgi vaqtda mamlakat ishlab chiqariladigan to'qimachilik tolasining 9/10 qismini tashkil etmoqda. Kimyo zavodlari ham mashinasozlik korxonalari kabi Xonsyu orolining Sharqiy sohilidagi va shimoliy Kyusyudagi port shaharlarda va neftni qayta ishlash hamda metallurgiya markazlari Yaqinida joylashgan.

SHimoliy Xonsyu va Hakkaydo orollaridagi anchagina o'rmon massalari Yaponiyaning yog'ochsozlik sanoatini xomashyo bilan qisman ta'minlaydi, o'rmon xomashyosining ko'p qismi chetdan keltiriladi.

Qishloq xo'jaligi. Yaponiyaning tabiiy sharoiti qishloq xo'jaligini rivojlantirish uchun umuman qulay. O'rtacha balandlikdagi tog'larning yon bag'irlari yaxshi rivojlangan podzol tuproqlar va o'rmon qo'ng'ir tuproqlari bilan qoplangan. Etarli darajada o'g'itlansa, bu tuproqlar yuqori hosil beradi. Qishloq xo'jaligining ixtisoslashuvi jihatdan Yaponiya boshqa rivojlangan mamlakatlardan ancha farq qiladi. Qishloq xo'jaligi yuqori rentabilligi va mehnat unumdorligi bilan ajralib turadi. Ishlov beriladigan yerlar umumiy maydonining 11 foizini tashkil qilganligi uchun Yaponiyada qadimdan ekin maydonlaridan tejamkorlik bilan foydalanishga

o'rganishgan. Yaponiya qishloq xo'jaligining asosiy tarmog'i dehqonchilikdir. Don xo'jaligida sholi asosiy ekin hisoblanadi. SHoli ekin maydonlarining yarmiga Yaqinda ekiladi va yiliga 10-12 mln. tonna sholi yetishtiriladi.

SHoli hamma yerda asosan sug'oriladigan yerlarda, biroq tovar mahsulotining katta qismi Xonsyu orolining markaziy hamda janubiy rayonlarda yetishtiriladi. Xonsyukning shimolida va Xokkaydoda bug'doy, javdar va arpa ekiladi, biroq etishtirilayotgan don mamlakat ehtiyojini qondira olmaydi. SHaharlar atrofida sabzavot va mevalar yetishtiriladi. Texnika ekinlari-qand lavlagi, soya, tamaki, choy ham katta ahamiyatga ega.

Yaponlar azaldan gulchilik bilan Shug'ullanib keladilar. Ko'p gullarning yapon diniy (sintoizm) marosimlarida ahamiyati katta. Yaponlarda guldasta yasash, gullarni va daraxt novdalarini vazalarga chiroyli (ikebana) qilib solib qo'yish an'anaviy san'at hisoblanadi.

Baliq-ovlash – Yaponiya xo'jaligining muhim tarmog'i hisoblanadi. Baliq sohil bo'yidagi suvlarda ham, uzoq dengizlarda ham tutiladi. Qirg'oq yaqinida baliq ovlash bilan sohildagi qishloq aholisi, uzoq dengizlarda esa, texnika jihatidan mukammal baliq ovlaydigan floti bo'lgan yirik monopoliyalar shug'ullanadi. Baliq ovlash jihatidan Yaponiya dunyoda birinchi o'rinda turadi. Yyponlar ovqatida baliq, boshqa dengiz hayvonlari mahsulotlari katta o'rin tutadi.

Transporti. Xo'jalikning bu tarmoqlari Yaponiya iqtisodiyotining faol yo'nalishlaridandir. Transportning daruo va quvur tarmoqlaridan boshqa barcha sohalari yuqori darajada rivojlangan. Ichki yuk tashish hajmiga ko'ra avtomobil va temir yo'l transportlari eng katta mavqega ega. Mazkur tarmoqlar texnik imkoniyatlari va elektrlashish darajasiga ko'ra jahonda ko'pgina rivojlangan davlatlarga nisbatan ustunlikka ega. «Poyezd – o'q» deb nom olgan «Sinkansen» tezyurar ekspress poezdi. 1100 km masofada Kyusyu orolidagi Fukuokidan Xonsyu orolining shimolida joylashgan. Aomorigacha bo'lgan oraliqdagi barcha yirik shaharlarni bir birlari bilan bog'laydiyu. Bu yo'lni qurish uchun o'nlab kilometr uzunlikda ko'plab tunnel va ko'priklar qurilgan. Soatiga 240 km tezlikkacha harakat

qiladigan poyzdlarda yiliga 120 mln. gacha chuqurlikka ega bo'lgan Sigaru bug'ozini tagidan 54 km dunyodagi eng uzun «Seykan» tunneli ham ishga tushirildi.

Yaponiyaning tashqi va ichki aloqalarida dengiz transporti katta ahamiyatga ega. U rivojlangan davlatlar orasida dengiz transportida yuk tashish hajmiga ko'ra eng kattasi hisoblanadi. Bu mamlakatda 100 dan ziyod portlar mavjud. Ular orasida Kobe, Nagaya, Iokogama kabilar jahonda kattaligiga ko'ra ajralib turadi.

Xalqaro hamda ichki aloqalarni tashkil etishda havo transportining ahamiyati alohidadir.

8.4. Ichki tafovutlari va tashqi iqtisodiy aloqalari.

Yaponiyada ham iqtisodiy jihatdan yaxshi rivojlangan hududlar bilan bir qatorda hali yetarli darajada o'zlashtirilmagan rayonlar mavjud.

Tinch okean sanoat mintaqasi iqtisodiy jihatdan eng rivojlangan rayon bo'lib hisoblanadi. Bu mintaqada Tokio qo'ltig'idan Osaka qo'ltig'iga cho'ziladi. Aslida Tokaydo megapolisini tashkil qilgan bu hududning reliefi nisbatan tekis. Bu tekislik Tinch okeani bo'ylab o'rtacha 15-66 km, li tor yo'nalishda 600 km. dan ortiq masofaga cho'zilgan. Yaponiyaning asosiy sanoat rayoni hisoblangan bu hudud mamlakat umumiy maydonining 1/3 qismini tashkil qiladi. Unda mamlakat aholisining 65 foizi joylashgan. Bu rayonda elektr energetikaning 70 foizi, metallurgiya mahsulotlarining 80 foizi, is'temolga tayyor sanoat mahsulotlarining 85 foiziga Yaqin qismi ishlab chiqariladi.

Mamlaktning rivojlanishi darajasiga ko'ra ikkinchi rayoni Xonsyu orolining janubiy va Kyusyu orolining shimoliy qismidir. Rayonda o'zining rivojlanish darajasiga ko'ra faqat Kitakyusyu sanoat aglomeratsiyasi yuqori darajada rivojlangan metallurgiya va og'ir mashinasozlik sanoatlari bilan ajralib turadi. Yaponiyaning uchinchi rayoni Kyusyuning janubiy qismi va butun Sikoku hamda Xokkaydo orollaridir. Xokkaydo eng avvalo, ko'mir va baliqni qayta ishlash sanoatlari bilan tanilgan bo'lsa, Sikoku va Kyusyu hududlarida qishloq xo'jaligining ahamiyati yuqori.

Tashqi iqtisodiy aloqalar Yaponiya iqtisodida hayotiy ahamiyatga ega. Buning sababi mamlakat iqtisodiyotining ko'p sohalari deyarli butunlay import

xomashyolarga qarab qolganligidir. Yaponiya, asosan, sanoat xomashyolarini import qiladi va iste'molga tayyor mahsulotlarni eksportga chiqaradi. Ularga kemalar, avtomobillar, elektro-texnik asbob-uskunalar, robotlar, ximiya mahsulotlari baliq konservalari va boshqalar.

Yaponiya jahonning juda ko'p mamlakatlari bilan tashqi iqtisodiy aloqalarni olib boradi. Ular orasida eksportining 1/3 va importining 1/4 qismi AQSH hissasiga to'g'ri keladi. Yaponiyaning O'zbekiston Respublikasi bilan tashqi iqtisodiy aloqalari ham rivojlanib bormoqda. U o'zbekiston iqtisodiyotiga tobora ko'p investitsiya kiritmoqda. Buxoro neftni qayta ishlash zavodi va SHO'rtan gazkimyo kompleksini investitsiyalarshda Yaponiya faol qatnashdi. Yaponiyadan texnologiya vositalari o'zbekistongam keltirilayotgan bo'lsa, O'zbekistondan Yaponiyaga tobora ko'p paxta va pilla tog'-kon, metallurgiya sanoati mahsulotlari, turli iste'mol mahsulotlari eksport qilmoqda.

Tayanch iboralar

Turizm, transporti, sotuvlar orollari, ichki suvlari, turistik eksport, import, turmahsulot, texnologiyalari strategik tahlili, hududiy marketing strategiyalari.

Nazorat savollari

1. Yaponiyaning iqtisodiy-ijtimoiy rivojlanishi.
2. Yaponiyaning tabiiy sharoiti, resurslari va ularni iqtisodga ta'siri.
3. Xo'jalik tarmoqlarini geografik joylanish xususiyatlari
4. Yaponiyaning tashqi iqtisodiy aloqalari

9-bob. ROSSIYANING IQTISODIY GEOGRAFIK TAVSIFI

9.1. Rossiyaning iqtisodiy – geografik o‘rni.

9.2. Aholisi va davlat tuzimi

9.3. Xo‘jalik tarmoqlarini geografik joylanish xususiyatlari:

9.4. Ichki tafovutlari va tashqi iqtisodiy aloqalari.

9.1. Rossiyaning iqtisodiy – geografik o‘rni va tabiiy sharoiti

Rossiya Federatsiyasi – Yevropaning sharqida, Osiyoning shimolida joylashgan davlat. Maydoni 17.075 000 km² bo‘lib, dunyoda eng katta mamlakat. Quruqlikdagi chegarasi 22125,3 km, dengiz chegarasi 38807,5 km. Rossiya hududi 3 okean havzasiga qarashli 12 dengiz jumladan, Boltiq, Qora va Azov (Atlantika okeani), Barliq, Oq, Qora, Laptevlar, Sharqiy Sibir va CHukotka (SHim. Muz okeani), Bering, Oxota Yapon dengizlari (Tinch okean) va 16 davlat bilan chegaradosh.

Ma‘muriy jihatdan 89 subyekt: 21 respublika, 6 o‘lka, 49 viloyat, 2 federal shahar (Moskva, sank-Peterburg), 1 muxtor viloyat (Yahudiyalar), 10 muxtor okruga bo‘linadi.

Rossiyada 2000 y. Markaziy, SHimoliy-G‘arbiy, Janubiy, Volga bo‘yi, Ural, Sibir, Uzoq SHarq federal okruglari tashkil etildi.

Rossiya hududi meridian bo‘ylab 2,5 - 4 ming kmga, g‘arbdan sharqqa 9 ming km ga cho‘zilgan. Rossiya hududining 45% o‘rmon, % suv, 13% qishloq xo‘jaligiga yaroqli yerlar, 19 % bug‘u yaylovlari, 19% boshqa yerlardir.

Rossiya maydonining qarayib 70% tekislik. G‘arbda Sharqiy Yevropa (yoki Rossiya) tekisligi joylashgan. Iqlimi deyarli hamma joyda kontinental (cheka shim.-g‘arbida dengiz iqlimi), Sibir va Uzoq SHarq shimolda keskin kontinental, Janubda musson iqlim. Yanvarning o‘rtacha temperaturasi Yevropa qismining g‘arbida va Kavkaz shimolida 0 – 5°, Saxa sharqida – 40° – 50°, iyulning o‘rtacha temperaturasi 1^{odan}, 24-25° gacha etadi. Eng ko‘p yog‘ingarchilik Kavkaz tog‘larida (yiliga 3200 mm gacha), uzoq SHarq janubida (1000 mm gacha), Sharqiy Yevropa tekisligi o‘rmon zonasida (850 mm gacha) yog‘in tushadi.

Rossiyada uzunligi 10 km.dan oshadigan 120 ming ga yaqin daryo bor. 2 mln.dan ortiq chuchuk va sho‘r suvli ko‘li bor.

Rossiya juda boy mineral – xomashyo zahiralariga ega. Dunyodagi 7 ta eng yirik ko‘mir havzasidan 5 tasi Rossiyada joylashgan. Dunyodagi temir rudasi, berilliy zahirasi 30 %, neftning 17-18 %, gaz, olmos, niobiy, tantalning 70-75%, palladiyning 50% nikelning 40%, uranning 10 % i Rossiyada joylashgan. Jumladan, Uralda boksit, SHimoliy Kavkaz, O‘rta va janubiy Ural, Sharqiy Sibirda miss, Saxosda olmos konlari mavjud.

9.2.Aholisi va davlat tuzimi.

Rossiyaning barcha hududlarida, ayrim Arktika va subarktika rayonlaridan tashqari joylashgan. Aholining o‘rtacha zichligi 1 km²ga 8,5 kishi (Rossiyaning Yevropa kismida 1 km² ga kishi Osiyo kismida esa taxminan 2 kishi to‘g‘ri keladi) tashkil etadi. Axoli zich joylashgan erlar Markaziy Rossiyadir. Axolisining soni 2001- yilning boshida 144,7 mln. kishini tashkil etdi. Rossiyaning demografik rivojlanishining xozirgi boskichiga tugilish va axoli tabiiy ko‘payishining kiskarishi xosdir. Aholi sonining tabiiy kamayishi ma‘lum darajada migratsiya saldosi hisobiga qoplanmoqda. Rossiyada 100 dan ortiq millat va elat yashaydi. Asosiy aholisi ruslar rjami aholining 81,5%ni tashkil etadi. Ko‘p sonli xalqlar qatoriga tatarlar (5 mln. dan ortiq), ukrainlar (4 mln. dan ortiq) kiradi. Undan tashqari beloruslar, armanlar, yahudiylar, latishlar, Shuningdek, gruzinlar, ozarbayjonlar, qozoqlar, o‘zbeklar ham istiqomat qiladi. Davlat tili- rus tili; Respublika tarkibidagi milliy respublikalarda tub joy aholisining tili ham Shu respublikaning davlat tili hisoblanadi. Rossiya aholisining 73% shaharlarda yashaydi. Mamlakatda 1091 ta shahar, 1922 ta shaharcha bor. Dindorlarning aksiriyati xristianlar (asosan, provaslavlilar), qolganlar- musulmonlar, yahudiylar, buddaviylar va boshqalar.

Rossiya – boshqarishning respublika shakliga ega bo‘lgan demokratik federativ respublika. Amaldagi konstitutsiyasi 1993-yil 12-dekabrda qabul qilingan. Davlat boshlig‘i prezident. Qonun chiqaruvchi organi – 2 palata (Federal Kengashi va Dumasi) dan iborat Federal majlis (parlament) ijrochi xokimiyatni Rais boshchiligidagi xukumat amalga oshiradi.

9.3.Xo‘jalik tarmoqlarini geografik joylanish xususiyatlari.

Rossiya – industrial – agrar mamlakat. Uning hududi 12 iqtisodiy rayon (SHimoliy, SHimoliy-g‘arbiy, Markaziy, Volga-Vyatka, Markaziy Qora tuproq, Volgabo‘yi, SHimoliy Kavkaz, Ural, G‘arbiy Sibir, Sharqiy Sibir, Uzoq sharq va Kolinograd viloyati)ga bo‘lingan. Milliy daromadda sanoatning ulushi 44,5% , qishloq xo‘jaligi ulushi 10% , qurilish 11,5%, transport, aloqa, moddiy – texnika ta‘minoti, tayyorlov va boshqa tarmoqlarning ulushi 34%. Iqtisodiyotda Davlatga qarashli korxonalar bilan bir qatorda xususiy, aralash korxonalar ham bor.

Sanoati. Rossiya ko‘mir, neft, tabiiy gaz qazib olishda, elektr energiya, meneral o‘g‘it, gazlama, po‘lat, prokat, sement ishlab chiqarishda dunyoda oldingi o‘rinlarda turadi. 2000-yilda 400 mln. tonna neft va sal kam 600 mlrd. kub. metr tabiiy gaz hamda 280 mln. tonna ko‘mir qazib chiqarildi.

Neftning ko‘p qismi Volga bo‘yi – Ural regionida, G‘arbiy Sibir, Saxalin va boshqa joylardan qazib olinadi. Neftni aksariyat qismini «LUKOYL», «Slavneft», «Rosneft», «Bashneftexim» kompaniyalarining korxonalarida qayta ishlanadi. Qazib olingan neftning 99,5% i «Transneft» birlashmasining magistral quvurlari (jami uzunligi 48,5ming km) orqali tashib beriladi. Aniqlangan gaz zaxiralari bo‘yicha Rossiya dunyoda birinchi o‘rinda (32% dan ko‘proq) turadi va dunyoda qazib olinayotgan gazning 30% ni ta‘minlaydi. Tabiiy gazning asosiy qismi Yamal - Nenes muxtor okrugidagi Urengoy, Yamburg, Zapolyari, konlaridan olinadi. Jami gazning 94% ni «Gazprom» birlashmasi qazib chiqaradi. Magistral quvurlarining asosiy tizimlari – G‘arbiy Sibirdagi gazga boy yerlardan, Volgabo‘yidan, Uraldan, SHimoliy Kavkazdan gazni Markaziy Rossiyaga hamda Xorijga yuboradi.

Ko‘mir zaxiralari 22 yirik ko‘mir xavzasida va 115 ta alohida konda joylashgan. Ko‘zbass va Pichora, Kansk – Achinsk, Janubiy Yakutya xavzalari Rossiyaning eng yirik konlari hisoblanadi. 2000 yilda 290 mln tonna ko‘mir qazib olindi.

Elektr energiya ishlab chiqarish bo‘yicha Rossiya dunyoda AQSH dan keyingi o‘rinda turadi (2000 yilda 910 mlrd kvt/s, 2001 yilda 888 mlrd kVt/s). Elektr

quvvatining eng katta qismi issiqlik stansiyalarida ishlab chiqaradi (70% dan ortiq). GES larning hissasi 18%, AESlarning hissasi esa 12%ga teng.

Metallurgiya mamlakat sanoatining eng rivojlangan tarmoqlaridan biri 2000 yilda 80 mln.t. temir rudasi qazib olindi va 42 mln t. cho‘yan, 51,6 mln.t. po‘lat eritildi. Bu ko‘rsatkich bo‘yicha Yaponiya, Xitoy va AQSH dan keyin to‘rtinchi o‘rinni egalladi. Qora metallurgiya markazlari – Ural, Markaziy Qorato‘proq va G‘arbiy Sibir iqtisodiy rayonlarida jamlangan. Yirik markazlari Nijniy Tagil, Magnitogarsk, CHelyabinsk, Novotroitsk, Novokuznetsk va boshqalar.

Qalay, miss, qo‘rg‘oshin, Rux, alyuminiy, volfram, nikel, molibden rangli metallurgiyani eng muhim mahsulotlaridir. Uning asosiy markazlari: Norilsk, Krasnoyarsk, Irkutsk, Sayanogorsk va boshqalar.

Mashinasozlik Rossiyaning hamma iqtisodiy rayonlarida mavjud. Energetika, transport, Kimyo, neft mashinasozligi, avivsiya va raketa – kosmos sanoati, radioelektronika, elektrotexnika sanoati mashinasozligi, priborsozlik va kemasozlik kabi tarmoqlar tez rivojlandi. Stanoksozlik mahsulotlari Markaziy, SHimoliy-G‘arbiy iqtisodiy rayonlarda va Uralda ishlab chiqariladi. Rossiyaning avtomobil sanoati engil avtomashinalar, yuk mashinalari, avtobuslar, trolleybuslar, ishlab chiqaradi. Bu tarmoqning eng yirik korxonalari Moskva, Yaroslav va Nijniy Novgoroda qurilgan edi. Hozirda Ijevsk, Miass, Ulyanovsk, Moskva, Tolyatti shaharlardagi korxonalarda engil ishlab chiqariladi. Engels shahrida (Saratov oblasti) trolleybuslar ishlab chiqariladi.

Samolyotsozlik Moskva, Qozon, Samara, Voronej, Saratov, Rostov-Don, Taganrog kabi yirik sanoat markazlarida rivojlangan. Rossiyaning 72 subyektida mudofaa sanoati tarmoqlarining 1700 korxonalar va tashkiloti bor.

Kimyo sanoati. Superfosfat sanoatining eng yirik korxoanalari Voskresensk, Sanob-Peterburgda, azot o‘g‘itlari ishlab chiqarish bo‘yicha Djerjinsk, Berezniki kombinatlarida rivojlangan. Hozirgi vaqtda sun‘iy va sintetik tola ishlab chiqarish rivojlanmoqda.

O‘rmon sanoati. Umumiy o‘rmon maydonlari 766 mln.ga ni tashkil etgan holda, dunyodagi yog‘och zahiralarning 22 % Rossiyaga to‘g‘ri keladi. Rossiya

o'rmon sanoati yog'och tayyorlash, yog'ochsozlik, sellyuloza – qog'oz, gidroliz va yog'och kimyosi tarmoqlarini o'z ichiga oladi. Arxangelsk, Siktivkar, Enisiy, Bradsi, AShur o'rmon sanoati majmualari barpo etilgan.

Engil sanoatda to'qimachilik yetakchi o'rinda. Uning yirik markazlari bo'lgan Ivanova, Moskva, Yaroslavl, Orexova – Zuevo, Tver shaharlarida ip, zig'ir, shoyi, jun gazlamaning aksariyat qismi ishlab chiqariladi. Oziq-ovqat sanoati barcha iqtisodiy rayonlarda rivojlangan. SHimoliy va Uzoq sharqda, Qora, Azov va Kasbiy dengizlari atrofida yirik baliq sanoati korxonalari mavjud.

Qishloq xo'jaligi . Qishloq xo'jaligiga yaroqli erlar 197,6 mln. gektar: Shundan 85,4 mln. gektari haydaladigan er, qolgan qismi pichanzor va yaylov. Haydaladigan erlarning 4/5 qismi Markaziy, Volgabo'yi, SHimoliy, Kavkaz, Uran va G'arbiy Sibir iqtisodiy rayonlariga to'g'ri keladi. Qishloq xo'jaligi yalpi mahsulotning 47,2 % ni dehqonchilik va 52,8 %ni chorvachilik beradi. Asosiy ekinlari: g'alla, qand lavlagi, kungaboqar, kartoshka, sabzavot, zig'ir va boshqalar.

Volgabo'yi , SHimoliy Kavkaz, G'arbiy Sibir, Uran va Markaziy rayonlarda bug'doy, SHimoliy, SHimoli-g'arbiy va Markaziy rayonlarda zig'ir, markaziy va SHimoliy Kavkazda qand lavlagi yetishtiriladi. Rossiyaning tabiiy sharoiti chorvachilikning barcha turlarini rivojlantirish uchun qulay. Volgabo'yi, G'arbiy Sibir, SHimoliy Kavkaz, Uran, Markaziy iqtisodiy rayonlarda qoramol ko'proq boqiladi. CHEka SHimolda bo'g'ichilik va hayvonotchilik rivojlangan.

Transporti. Rossiyada zamonaviy transportning hamma turlari rivojlangan. Temir yo'lining 139 ming km (86 ming km magistral temir yo'l) bo'lib, dunyoda uzunligi bo'yicha AQSHdan keyin ikkinchi o'rinda. Uning 1+3 qismi elektrlashtirilgan. Qattiq qoplamli avtomobil yo'llari uzunligi 754 ming km, kema qatnaydigan ichki suv yo'llari uzunligi 84,6 ming km, magistral neft va gaz quvurlari uzunligi – 213 ming km umumiy yuk tashish aylanmasida dengiz 13%, quvur tarnsporti 29%, Temir yo'l 52,7% va daryo 3,7% ni tashkil etadi. Tashqi savdo yuklarining aksariyati lengiz tarnsportida tashiladi. Dengiz savdo flotining hajmi – 8,3 mln. tonna dedveyt.

9.4. Ichki tafovutlari va tashqi iqtisodiy aloqalari.

XX – XXI asr bo'sag'asida jahon xo'jaligi strukturasi va subyektlari tahlili asosida Rossiya Federatsiyasining Jahon xo'jaligida tutgan o'rni va rivojlanish istiqbolini bilish maqsadga muvofiqdir.

Ma'lumki, 1995-yil boshlarida Rossiya Federatsiyasi xavfsizlik kometiti tomonidan qabul qilingan «Rossiya Federatsiyasining xavfsizlik kometiti tomonidan qabul qilingan. «Rossiya Federatsiyasining xavfsizlik strategiyasining asosiy nizomi to'g'risida»gi qonunda uning tashqi iqtisodiy strategiyasi asosiy yo'nalishlari mamlakat iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash va tashqi bozorlarida iqtisodiy potensialni saqlash, ijtimoiy – iqtisodiy hayotining eng muhim masalalari bo'yicha chet mamlakatlarga yoki ularning uyushmalariga qaram bo'lib qolmaslik, texnik iqtisodiy mustaqillikni ta'minlashdir, deb ko'rsatib o'tilgan edi.

Hozirgi kun nuqtai nazaridan qaraydigan bo'lsak, Rossiyaning jahon iqtisodiyotidagi ahvoli mutlaqo qarama-qarshiliklardan iborat. Ichki tafovutlarga keladigan bo'lsak, mamlakatda iqtisodiyotning xomashyoga yo'naltirilganligi; Moskvadagi moliyaviy markazlar va yoqilg'i-energetika majmuasi hamda oligarx-axborot tizimlari rahbarlarining mamlakat iqtisodiyotiga ta'siri; moliya resurslarining 95 foizdan ortiq qismi Moskva Sankt – Peterburg va Ekaterinburg kabi shaharlarda to'planishidir. Shuning eng yirik dengiz portlari: Sankt – Peterburg, Vaniko, Kaliningrad, Murmansk, Novorossiysk, Arxangelsk, Vladivostok, Havo transportining ahamiyati ham yuqori.

Iqtisodiy rayonlari. Orssiya – dunyoda qudratli eksport va import imkoniyatlarga ega bo'lgan davlatlardan biri, u chetga mashina va uskunalari, transport vositalari, metall, neft, tabiiy gaz, kimyoviy moddalar yog'och, to'qimachilik mahsulotlari eksport qiladi. 2000-yilda tashqi savdo aylanmasi 140 mlrd dollardan ortiq bo'lgan. Shu yili Rossiya tashqi obzorga 110 mln. t neft, 100 mlrd, m³ tabiiy gaz, 18 mln.t ko'mir, 13 mln.t temir rudasi va boshqalarni yetkazib berdi. Yoqilg'i – energetika resurslarining ulushi 44% ni tashkil qildi. Rossiyaning savdodagi yetakchi hamkorlari Germaniya, Xitoy, Italiya, Yaponiya, AQSH, Buyuk

Britaniyadir. ishbilormanlarining hamkorligi tufayli O‘zbekistonda 520 ta qo‘shma korxonalar barpo etilgan. vakolatxonalariga ega.

Tayanch iboralar

Rossiya turizmi, turmahsulot, sotuvlar sohasi, aholisi, turmahsulot sotuvchilari, turmahsulot iste‘molchilari, turistik eksport, import, turmahsulot, hududlari, siyosati, xalqaro aloqalari.

Nazorat savollari

1. Rossiyaning iqtisodiy-ijtimoiy rivojlanishi
2. Rossiyaning tabiiy sharoiti, resurslari va ularni iqtisodga ta‘siri.
3. Xo‘jalik tarmoqlarini geografik joylanish xususiyatlari
4. Rossiyaning tashqi iqtisodiy aloqalari

10-bob. MARKAZIY OSIYO MAMLAKATLARINING IQTISODIY GEOGRAFIK TAVSIFI

10.1. Markaziy Osiyo (MO) davlatlarining iqtisodiy geografik o‘rni.

10.2. Tabiiy sharoiti va resurslarini baholash

10.3. Aholisi va mehnat resurslari

10.4. Xo‘jaligini joylanish xususiyatlari

10.5. MO davlatlarni ichki tafovutlari va tashqi iqtisodiy aloqalari

10.1. Markaziy Osiyo (MO) davlatlarining iqtisodiy geografik o‘rni

Bu respublikalarning umumiy o‘xshashligi, avvalambor tabiiy geografik o‘rinda, tabiiy sharoit va resurslardan foydalanish va tarixiy kelib chiqishda, turkiy xalqlarning yashashligida, xo‘jalik xususiyatlarida va boshqalarda o‘z aksini topgan.

Ayni paytda bu davlatlar ham siyosiy mustaqillikka erishib, bozor iqtisodiy munosabatlari sharoitida rivojlanayotgan respublikalar hisoblanadi.

Lekin siyosiy va iqtisodiy sharoitda davlatlar ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi geografik, tabiiy va demografik omillari bilan, xalq xo‘jaligi tarmoqlari tarkibi va ichki tafovut haqida quyidagi ma’ruza matnida tanishamiz.

Bu respublikalar yagona tabiiy geografik o‘lkani tashkil qiladi. Bu o‘lka Turkiston deb aytiladi. Turkiston Yevroosiyo materigining o‘rtasida joylashgan. Agar bu respublikalarni yaxlit geografik o‘rni bilan tanishadigan bo‘lsak, Markaziy Osiyo davlatlarining shimoliy chegarasi Ayirtov yakinida, janubi Kopintog‘ tog‘larining shimoliy etagidan to Pomir tog‘larigacha, g‘arbiy nuqtasi Kaspiy dengizining Mang‘ishloq yarim oroligacha, Sharqiy chegarasi esa Savr tog‘larini etagidan qora Irtish daryosi vodiysigacha bo‘lgan hududni o‘z ichiga oladi. Bu davlatlarni xar birini alohida kuradigan bo‘lsak, Qozog‘iston respublikasi Markaziy Osiyoning shimolida joylashgan, u shimoldan Rossiya federatsiyasi, janub va janubi-g‘arbdan O‘zbekiston, Turkmaniston va Qirg‘iziston Respublikalari bilan, janubi-sharqda Xitoy xalq Respublikasi bilan chegaradosh. Uning maydoni kattaligi 2,7 mln. km. kv. bo‘lib, u MDH, davlatlari ichida ikkinchi, Markaziy Osiyo davlatlari orasida esa birinchi o‘rinda turadi.

Qozog‘iston Respublikasining hududi Kaspiy dengizdan -.Oltoygacha, Uraldan Tyan-SHan tog‘larigacha cho‘zilgan. Uning Sharqiy va g‘arbiy nuqtalarigacha bo‘lgan masofa 3 ming km, shimoliy va janubiy nuqtalari orasidagi masofa 1700 km tashkil qiladi.

Turkmaniston Respublikasi - Markaziy Osiyoniig janubi - g‘arbida joylashgan, bu respublika janubdan Eron va Afg‘oniston, shimoldan Qozog‘iston, sharq va shimoli-sharqdan O‘zbekiston bilan chegaradosh Turkmanistonning g‘arbiy chegarasini esa Kaspiy dengizi bilan tutash. Mamlakat hududining maydoni 488,1 km kv tashkil qiladi. Markaziy Osiyo respublikalari ichida maydoni bo‘yicha II o‘rinda turadi.

Qirg‘iziston Respublikasi Markaziy Osiyoning shimoliy - sharqida joylashgan bo‘lib, u shimol va shimoli - g‘arbdan Qozog‘iston bilan, janubdan. Tojikiston bilan, g‘arbdan O‘zbekiston, janubi - sharqdan esa - Xitoy halq Respublikasi bilan chegaradosh. Uning maydoni 198,5 ming km kv.

Tojikiston Respublikasi ham Markaziy Osiyoning janubiy sharqida joylashgan bo‘lib, O‘zbekiston, Qirg‘iziston, Afg‘oniston va Xitoy bilan chegaradosh. Uning hududining maydoni 143,1 ming km kv. tashkil etadi.

Bu MO mamlakatlarining umumiy iqtisodiy geografik o‘rni, materikning ichkarisida joylashganligi, okean va dengizlardan uzoqligi nuqtai nazardan noqulay imkoniyatlarni vujudga keltiradi.

Biroq Markaziy Osiyo davlatlari hududidan Buyuk Ipak Yo‘lini tiklanayotganligi, bu davlatlarni Xitoy. bilan bog‘lanishiga va ochiq dengiz yo‘liga chiqishga imkoniyat yaratadi. Shunigdek, Turkmaniston va Eronni bog‘lovchi Tedjen - Meshked -Serkas yo‘llarining qurilishi Markaziy Osiyo Yaqin Sharq va Turkiya respublikalari bilan bog‘lashda katta rol o‘ynaydi.

10.2. Tabiiy sharoiti va resurslarini baholash

MO davlatlarining hududi berk suv havzasini tashkil qilib, shimoliy yarim shardagi eng yirik cho‘l shu mamlakatlar hududida joylashgan. Bu yerning tabiati bir-biridan, keskin farq qiluvchi bo‘lib, yirik Turon tekisligi, va baland tog‘ tizmalari

hisoblangan. Pomir va Tyan-SHan o'ziga xos landshaftlarini tashkil qilgan. Eng katta tekisliklari cho'llardan iborat bo'lib, ularga Qoraqum va Qizilqum cho'llari kiradi.

MO hududining Okeanlarga nisbatan uzoqda joylashganligi, iqlimni keskin kontinentalligi yoki quruq, kishi esa kam yog'ingarchilikli va sovuq bo'lishini vujudga keltiradi. Tog'li o'lkalarda esa iqlim vertikal zonallik qonuniyatlarga bo'ysinib, 3000 m baland qismlarda iqlim shunday sovuqki hududi shimoliy subarktika va Arktika rayonlari singari. Shuning uchun ham bu baland tog'lar-muzlik bilan qoplangan.

MO hududiy berk suv havzasi hisoblanib eng yirik daryolari Sirdaryo va Amudaryodir, ular barcha MO davlatlarini hududidan o'tib o'zining suvini Orol dengiziga qo'yar edi, biroq ayni paytda bu daryo suvlarini unumsiz va samarasiz ravishda o'zlashtirilishi natijasida Orol dengiziga yetkazmasdan, ekologik muammoni vujudga keltirgan.

Xo'jalikda ishlatiladigan suv resurslari asosan yerlarni sug'orish maqsadida foydalaniladi. Shu bilan birga tog' daryolari, - Vaxsh, Norin, CHirchiq, katta gidroenergiya resurslariga boy hisoblanadi. MO respublikalari juda katta tabiiy resurs boyliklariga ega.

MO respublikalari orasida Qozog'iston ancha boy tabiiy resurs zahiralariga ega, ya'ni ko'mir, neft, mis, qurg'oshin, temir ruda va boshqalar. Ayniqsa rangli metallurgiya resurslari ancha katta ahamiyatga ega. Polimetall rudalariga ega bo'lgan havzalar Rudali Oltoy, Jungoriya Olotau, Markaziy Qozog'iston kiradi. Shunigdek bu mamlakatda katta temir rudali konlarga - Sokolovsk, Sorbeysk, Lisokovsk va Ayatsk havzalari kiradi.

MDH respublikalari ichida ko'mir qazib chiqarish bo'yicha Qozog'iston uchinchi o'rinni egallaydi.

Asosiy konlari - Karaganda va Ekibastuz havzalaridir. Neft va gaz Mang'ishlok va Uralo - Embensk rayonidan qazib olinadi. Qozog'istondagi eng istiqbolli neft qazib oluvchi havza bu Tengiz havzasidir. Shu bilan qatorda Qozog'iston fosforit zahiralariga ega bo'lib, Kara-tou tog'larida Aktyubinsk oblastida

bu xom ashyo qazib olinadi. Hidroenergiya resurslari ko'proq mamlakatning Sharqiy qismida bo'lib, bularga - Ural, Irtish, Tobol va Ishim daryolarining resurslari kiradi.

Turkmaniston Respublikasining hududida neft, gaz, oltingugurt, kimyoviy xomashyo resurslari mavjud. Neft qazib oladigan rayonlar - G'arbiy Turkmanistonda Neft Gaz neft gaz konlariga esa Markaziy Qoraqum rayonlari kiradi. MO miqyosida ko'mir, surma va simob qazib olinadi. Qirg'iziston yetakchi o'rinda turadi, Shunigdek bu yerda neft va gaz qazib olinadi.

Gidroresurs imkoniyatlariga Qirg'iziston bilan bir qatorda Tojikiston ham ega. Pyandj va Vaxsh daryolari yirik energetika quvvatiga ega. MO respublikalari ichida umumiy gidroenergetika salohiyatining 55% Tojikistonga to'g'ri keladi.

Shunigdek Tojikistonda ko'mir, neft, gaz, polimetall rudalari, volfram, surma, tosh tuzi va qurilish materiallari xomashyosi bor.

10.3. Aholisi va mehnat resurslari.

1913-yilda Qozog'iston respublikasida 5,6 mln. kishi yashagan bo'lsa, 1959-yilda bu ko'rsatkich 9,2 mln. kishini, 1973-yilda 13,7 mln. 1984-yilda 15,6 mln. 1997-yilda esa 16,4 mln. kishiga etdi.

Bu mamlakatning axolisi faqatgina tabiiy ko'payish hisobiga emas balkim ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi natijasida aholini kuchib kelishi hisobiga ham ko'paydi. Mamlakat axolisi juda notekis joylashgan bo'lib, aholi zichligining 1 km. kv - 5,8 kishini tashkil qiladi. Mamlakat maydonining chegaraga tutash hududlarida ayniqsa janubiy va shimoliy qismlarda aholi zichligi ancha yuqori.

Aholining bunday notekis zichligi avvalambor, aholining tarixan o'rnashganligi, tabiiy sharoit xususiyatlari va ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishdan kelib chiqqan.

Respublikada tabiiy resurslarning o'zlashtirilishi, qazib oluvchi va qayta ishlovchi tarmoqlarining vujudga kelishi o'z navbatida aholining ichki va ayniksa tashqi migratsiyani kuchaytiradi, Shu bilan birga umum milliy tarkibini o'zgartirdi.

Bu respublikaning demografik xususiyatlardan biri, aholining milliy tarkibida mahalliy ya'ni qozoqlarning boshqa millat vakillaridan kamligi. Aholining milliy tarkibida qozoqlar - 32,4%, ruslar - 42,8%, ukrainlar - 7,2% tashkil kiladi.

Shuningdek, janubiy qismlarda uyg'urlar, dunganlar, nemislar, tatarlar, o'zbeklar yashaydi. Yuqorida qayd qilganimizdek, bu mamlakatda aholining tabiiy o'sishi yuqori, 1997-yil statistika ma'lumotlariga Karaganda aholi tug'ilishi har 1000 ta kishiga 15 ta ni tashkil g'lsa, o'lim ko'rsatgichi esa Shu nisbatda 10 ta kishidan iborat, tabiiy o'sish esa 5 ta kishiga teng. Ko'rsatgichida 1 yoshga to'lmagan bolalar o'rtasida ham yuqori har 1000 ta tug'ilgan chaqalokdan 1 yoshga etmasdan 25 tasi nobud bo'lmokda.

Ayni paytda aholining shahar joylarida yashashi yuqori, 52% aholi shaharliklar hisoblanadi, SHaharlar ichida aholisi 100 ming kishidan ko'prok bo'lganlar ahamiyatli salmog'ini tashkil qiladi. Shular jumlasiga - Karaganda, Temirtau, Djezkazgan, SHEvchenko, Koratau, Kentau va Olma-Ota va boshqalar kiradi. Mamlakat siyosiy mustaqillik davrida respublikaning poytaxti Olma-Ota shahridai Ostana shahriga ko'chirilgan.

Hozirgi paytda Turkmaniston rsspublikasini axolisi 4,6 mln. (1997) kishini tashkil qiladi. Tabiiy o'sish, har 1000 ta kishiga 28 ta to'g'ilganlarni, 7 ta o'lganlarga nisbatan bo'lib, 21 ta kishini tashkil qiladi har 1000 ta kishi ichida.

Turkmaniston respublikasi axolisi ham maydoni bo'yicha notekis taqsimlangan, bunga sabab hududining katta maydoni Qoraqum cho'lidan iborat.

Aholining aksariyat qismi vohalarda yashaydi - bu yerlarda har bir kv km 260 kishilardan yashasa, cho'llarda esa bu ko'rsatgich - 1 kishiga teng. Umuman olganda esa aholining respublika bo'yicha o'rtaga zichligi 1 kv km ga 6,1 kishini tashkil kiladi.

Aholiing ahamiyatli qismi janubiy viloyatlarda yashaydi, Amudaryo, Murgab, Tedjen daryolari buylarida, Shunigdek Kopetdag tog'larining etaklarida.

Qirg'iziston Respublikasining axolisi 1997-yil ma'lumotlariga qaraganda 4, b kishini tashkil qiladi.

Aholining o'sishda asosan, yuqori darajadagi to'g'ilish va past darajadagi o'lim xarakterlidir. Bu yerda har 1000 ta kishiga 24 tug'ilganlar va 8 o'lganlar soni to'g'ri keladi, tabiiy o'sish esa 16 ta kishini tashkil qiladi.

Aholining milliy tarkibida: 3,8 % qirg'izlar, 29,2% ruslar, 11,5% o'zbeklar, 4,1 ukrainlar - Shuningdek boshka millat vakillari tashkil qiladi. SHahar aholisi 38 % tashkil qilib, eng katta shaharlari: Bishkek, Jalolabad, O'sh va boshqalar.

Aholi ko'prok vodiylarida, CHo'l vodiysining shimolida va Farg'ona vodiysining janubida joylashgan. Aholining o'rta zichligi esa 1 kv km o'rtaga - 20 ta kishini tashkil qiladi.

Tojikiston axolisi 1997-yil ma'lumotlariga Karaganda 6 mln. kishini tashkil qiladi, respublikaning demografik xususiyatlaridan biri shuki, aholining tabiiy o'sishi bu mamlakat MDH davlatlari ichida birinchi o'rinda bo'lgan va bu tendensiya haligacha saqlanib qolmokda. Markaziy Osiyo mamlakatlari. Mamlakatining relyefi tog'lardan iborat bo'lganligi tufayli, aholi asosan vodiylarda zich joylashgan. Aholini yuqori konsentratsiyasi - Farg'ona, Xisor, Vaxsh, Kafirhon vodiylariga to'g'ri keladi.

Xo'jalikning bir tamonlama qishloq xo'jaligiga ixtisoslashganligi, shaharliklar salmog'ining pastligiga olib kelgan. 37% aholi shaharlarda yashaydi.

10.4. Xo'jaligini joylanish xususiyatlari

Sanoati. Sobiq Sovet hokimiyati yillarida Qozog'iston respublikasida yoqilg'i sanoati, energetika, qora metallurgiya, mashinasozlik va metallni qayta ishlash tarmoqlari shakllandi.

Halqaro mehnat taqsimotida Qozog'iston Respublikasi rangli metallurgiya sanoati bilan ya'ni mis, qo'rg'oshin - rux, alyuminiy, titan - magniy, shuningdek kambop va nodir metallar ishlab chiqarish bilan ajralib turadi.

Mis sanoati asosan Jezqazg'on viloyatida joylashgan bo'lib, bularga asosan Balxash va Karsakpay mis eritadigan zavodlari, Koungrad, Jezqazg'on, Sayak rudani boyitish korxonalarini kiradi. Kozog'istonning ikkinchi mis havzalari Sharqiy qismida bo'lib, bu erda Irtish mis zavodi ishlab turibdi.

Qo'rg'oshin rux sanoati Rudali Oltoy va Janubiy Kozog'istonda joylashgan bo'lib, Oltoydagi eng yirik qo'rg'oshin - rux kombinati Ust-Kamenogorsk shahrida, Janubiy Qozog'istonda esa Koratau va Jing'or Olatauda qazib olinadigan rux asosida SHimkent shahrida qo'rg'oshin zavodlari mavjud.

Titan va magniy sanoati korxonalari Ust - Kamenogorsk shahrida, glinozem ishlab chiqariladigan korxonalar esa Pavlodarda (Ekibastuzda arzon ko'mir energiyasi bazasida) shakllangan.

Qora metallurgiya bu respublikaning eng yangi tarmoqlaridan hisoblanadi.

Ulug' Vatan urushi yillarida Temirtauda to'liqsiz metallurgiya zavodi ochilgan. Keyinchalik Karag'anda metallurgiya korxonasi tashkil topgan bo'lib, bu korxonalar rudani Markaziy Qozog'istondan va Kustanay viloyatidan oladi.

Kustanayda juda yirik, respublika -metallurgiya bazasini rivojlantiradigan - temir ruda bazasi vujudga kelgan. Shuningdek, Sokolo va Sarboyda tot-kon metallurgiya kombinati, Lisakova va Kocharsk kombinatlari ishlab turibdi.

Qozog'iston Respublikasida Shuningdek ko'mir sanoati rivojlangan bo'lib, eng yirik havzalari Qaraganda konidir. Bu erda toshko'mir va kokslanuvchi ko'mir qazib olinadi.

Ekibastuz ko'mir havzasining ahamiyati ham tabora o'sib ketayapti, bu erda qazib olinadigan ko'mir ochiq usulda qazib olinib, uning tannarxi juda arzon. Ekibastuz ko'miri elektroenergiya olish uchun xomashyo sifatida ishlatiladi.

Qozog'iston respublikasida neft sanoati asosan 1911-yillardan boshlab o'zlashtirilishi boshlangan, Emben xavzasida. Ulug' Vatan urushi yillarida esa Ural - Emben rayonidan neft transportirovka qilish maqsadida Gurev - Orsk neft quvuri ishga tushirildi.

1975-yildan boshlab esa, Janubiy Mang'ishlok va SHimoliy Ustyurtda yangi neft havzalari ishga tushdi.

Mamlakat elektroenergetikasining aksariyat kismi issiqlik elektrostansiyalarida ishlab chiqariladi. Eng yirik elektrostansiyalar Olma-Ota, Qaraganda, Petropavlovsk, Jambul, SHimkent, Pavlodar shaharlarida qurilgan. Irtish daryosida Ust-Kamenogorsk va Buxtarmin GESlari qurilgan. Issiqlik elektrostansiyalarning ichida eng yirik - Ermak GRES hisoblanadi, quvvati - 2,4 mln. kvv.

Qozog'istondagi mashinasozlik tarmog'i asosan ehtiyoj omili asosida rivojlanib ko'proq ishlab chiqarish vositalarini ishlab chiqarishga qaratilgan.

Bu yerda tog‘-kon mashinasozligi (Karaganda), neft sanoati uchun asbob uskunlar ishlab chiqarishi (Gurevda), og‘ir mashinasozlik (Olma-Otada) va boshqa tarmoqlar tashkil topgan.

Ximiya sanoati esa mamlakat hududidagi himiya xom ashyolari -fosforit, turli tuzlar, tabiiy gaz negizida rivojlangan. Bu tarmoqning asosiy sohasi - fosfat o‘g‘itlarini ishlab chiqarish. Shuningdek, soda ishlab chiqarish yaxshi yo‘lga quyilgan. Mamlakat yengil sanoati doirasida qo‘ychilik, junchilik, to‘qimachilik tarmoqlari yaxshi rivojlangan. Ip-gazlama kombinatlari SHimkent va Olma-Ota shaharlarida joylashgan.

Turkmaniston Respublikasining asosiy tarmoqlari neftni qazib olish va qayta ishlash bilan bog‘liq va bu soha respublika og‘ir sanoatini vujudga keltirgan.

Neft qazib olinadigai asosiy rayon Nebitdag bo‘lib, bu shahar quvur bilan Krasnovodsk shahri bilan bog‘langan. Chunki, bu yerda neftni qayta ishlash korxonasi mavjud. Neft qayta ishlaydigan ikkinchi shahar bu CHordjuydir. CHordjuyda Shuningdek, mineral o‘g‘itlarini ishlab chiqaruvchi korxonalar qurilgan.

Shu bilan birga respublikada qishloq mahsulotlarni qayta ishlovchi paxta tozalaydigan va yog‘ ishlab chiqaradigan tarmoqlar bor. Ular Mari, Bayram - Ali, CHardjou, Tashxovuz, Ashg‘abad shaharlarida joylashtirilgan. Jun va ipak sanoati - Ashg‘abad va CHordjouda, gilamchilik - Kerki, Kazondshikda juda yaxshi rivojlangan.

Qirg‘iziston Respublikasida qishloq xo‘jaligi sanoatdan ustun tursada. Tabiiy resurs imkoniyatlari bir xil sanoat tarmoqlarini vujudga kelishda katta ahamiyat kasb kiladi. Bu yerda qishloq xo‘jaligi mashinasozligi yaxshi shakllangai. Suv resurslari asosida Norin daryosida Tog‘toul GESining bir nechta quvvati ishga tushirilgan. Shuningdek oziq - ovkat sanoatining tarmoqlari -go‘sh tushirish, shakar, vinochilik, tamakichilik bo‘lib, bu korxonalar ishlab chiqargan mahsulotni MO davlatlariga ham eksport qilmoqda. Yengil sanoatda esa paxta tozalash, ipakchilik, qo‘ychilik, kenaf ishlab chiqarish tarmoqlari shakllangan.

Tojikiston sanoati ko‘prok qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini qayta ishlashga ixtisoslashgan bo‘lib - to‘qimachilik, konserva sanoati yaxshi rivojlangan.

Shuningdek, rangli metallurgiya, mashinasozlik, ximiya sanoatlari ham shakllanmokda.

Vaxsh daryosida qurilgan Nurek GES negizida Tursunzoda alyuminiy zavodi respublika rangli metallurgiya tarmog'ining eng yetakchisi hisoblanadi. Shuningdek Yavanda qurilgan elektroximkombinati ximiya sanoatiga asos soldi.

Qishloq xo'jaligi. Qozog'iston qishloq xo'jaligi halk xo'jaligi yalpi sanoat mahsulotlarning 6,5 % ini beradi. Qishloq xo'jaligi uchun yaroqli yerlar 221 mln. ga bo'lib, Shundan 188,1 mln. ga yoki 80,6 % o'tloqzorlarga uchun ajratilgan. Qozog'iston Respublikasining rayonlarining har xil tabiiy va iqtisodiy sharoitlari tufayli qishloq xo'jaligi tarmoqlariga har xil ixtisoslashgan.

Markaziy va G'arbiy Qozog'iston yer maydonlari yem xashak ekinlarini yetishtirishga ixtisoslashtirilgan bo'lsa, Janubiy Qozog'istonda esa so'g'oriladigan dehqonchilikga asoslangan qishloq xo'jaligi bo'lib bu yerda texnik ekinlarini yetishtirish, dehqonchilik, uzumchilik, bog'dorchilik mahsulotlarini yetkazishga ixtisoslashgan.

Don ekinlarini yetishtirishda Qozog'iston yetakchi o'rinda. turadi, yer maydonlarining 54% da kuzgi bug'doy ekiladi. Asosiy don etishtiradigan rayonlar bu yangi o'zlashtirilgan rayonlar bo'lib, kurik yerlar zimmasiga respublikada yetishtiriladigan bo'g'doyning 2/3 qismi to'g'ri keladi. Asosiy bo'g'doy rayonlari.

Qozog'istonning janubiy, Tyan-SHan tog'larining etaklari va vodiylari. Bugdoy lalmikor va obikor yerlarda ekiladi.

Texnik ekinlardan asosiylari - paxta, kand lavlagi, kungabokar, tamaki va kanop yetishtiriladi. Paxta-SHimkent viloyatida, kanop - Qozog'istonning shimolida va markaziy qismida, qand lavlagi - Jambul, Olma - Ota va Talды - Kurgon viloyatlarida yetishtiriladi.

Tamaki yetishtiriladigan asosiy rayonlar Olma-Ota, kungaboqar - Sharqiy Qozog'iston, gorchitsa - Ural viloyati, dorivor o'simliklar esa - SHimkent viloyatida ekiladi.

Shu bilan birga, katta shaharlar atrofida kartoshkachilik, sabzavotchilik, bog'dorchilik rivojlangan.

Bog'lar va uzumzorlar Qozog'iston hududining PO ming tani tashkil kiladi.

Bog'larinig asosiy qismlari Olma-Ota, SHimkent viloyatida joylashgan bo'lib, uzumzorlarinipg 2/3 kismi SHimkent viloyatiga to'g'ri keladi.

Qozog'iston respublikasida yirik chorvachilik tarmog'i shakllangan bo'lib, asosiy chorva mahsulotlari - go'sht, sut va un hisoblanadi.

Chorvachilik asosiy tarmog'i - bu qo'ychilik bo'lib, janubiy va g'arbiy Qozog'istonda qorako'lchilik yaxshi rivojlangan.

Turkmaniston Respublikasining qishloq xo'jaligi rivojlanishida irrigatsiyaning ahamiyati juda katta. Qoraqum kanalining qurilishi Amudaryo suvlarini Kaspiy buylariga, Kopetdag tog'larining etaklarigacha yetkazib beradi. Shuningdek Murg'ob va Tsdjnsn irrigatsiya sistemalariping qurilishi Qoraqum va Tashhovuz viloyatlarining qishloq, xo'jaligi ishlarinn olib borishni yaxshilashga olib keldi.Sug'oriladigan yerlarda -paxtachilik, uzumchilik, bog'dorchilik va polizchilik tarmoqlari ixtisoslashgan.

Chorvachilikning asosiy yo'nalishi qorako'lchilik bo'lib, bu tarmoq MO davlatlarida yetishtiriladigan qorako'lning 1/5 foizini beradi. Shuningdek, Turkmanistonda tuyachilik, ipakchilik va asalarichilik yaxshi rivojlangan.

Qirg'izistonning qishloq xo'jaligi sanoatdan ustun turadi. Qishloq xo'jaligining asosiy tarmoqlariga dehqonchilik va chorvachilik kiradi.

Bu respublikada paxtachilik (Farg'ona vodiysida), qand lavlagi (CHO'l vodiysida) yetishtiriladi. Shu bilan birgalikda qishloq xo'jalik yerlarining katta qismi chorva uchun yem xashak yetkazishga ixtisoslashgan.

Tojikiston Respublikasining asosiy qishloq xo'jaligi tarmoqlari - paxtachilik, ipakchilik, bogdarchilik, uzumchilik, togli ra,yonlarda - donchilik va chorvachilik rivojlangan.

Ichgichka tolali paxta yetishtirishda Tojikiston yetakchi o'rinda turadi, xosildorligi bo'yicha ham bu davlat dunyoda birinchi o'rinda turadi, 1 ga yerdan - 30 - 40 s., bir xil xo'jaliklarda esa -55,5 sentner ingichka tolali paxta olinadi.

Bog'lar va uzumzorlar yuqori sifatli quruq mevalar, ayniqsa mayiz va turshak yetishtirib berish uchun mahsulotlar yetkazib beriladi.

Mamlakat engil va oziq-ovqat sanoatlarini rivojlantirilishi maqsadida qishloq xo'jaligi Shuningdek, paxtachilik, ipakchilik, moyli ekinlar yetishtirishga ixtisoslashgan.

Tojikiston qishloq xo'jaligida yirik xisor qo'ylarini yetishtirish va qorako'lchilik yaxshi taraqqiy etgan.

Transporti. Maydoni juda katta bulgan mamlakat doirasida transportning ahamiyati juda katta. Kozogiston Respublikasida rivojlangan temir yo'li transporti shakllangan bulib, uning uzunligi 14 .ming km tashkil kiladi. Ilk bor kurilgan temir yo'llarga Petropavlovsk - Borovoe yuli kiradi. 1930-yilda Turksib temir yo'li ishga tushirilib (uning uzunligi 1445 km), bu yo'l Sibir va O'rta Osiyoni bir-biri bilan bog'langan. Keynichalik Petropavlovsk - Borovoe temir yo'li Karagonda va Balxashgacha, keyin Mointadan CHuygacha yetkazildi. Shu bilan birga Jarik -Jezkoz, Gurev - Kondagach - Orsk, Janubiy Sibir magistrali qurildi.

Oxirgi paytlarda O'rtasibir magistrali (Kustanay -Kokchetav -Irtish - Karasuk); Beyneu - Qo'ng'iro't va Makat -Aleksandr Gay. Markaziy Osiyoni va Yevropani bog'lovchi temir yo'l qurildi. Qozog'istonning yuk tarkibini asosiy qismini toshko'mir (30% %b qurilish materialari (23%), rudalar (20%), don mahsulotlari (7%) tashkil qiladi.

Mamlakatda Shuningdek avtomobil yo'llarining qurilishi katta ahamiyatga ega (bu yerda 40 ming km dan kun yo'l qurilgan). Asosiy yo'l magistrallariga Olma-Ota-Beshkek-SHimkent-Toshkent;Olma-Ota-Taldi-Qo'rg'on-Ust-Kamenogorsk; Semipalatinsk - Pavlodar - Omsk.

Suv transporti Qozog'istonning ayrim qismlarida mavjud -Balxash ko'lida, Irtish, Sirdaryo, Ili va Ural daryolarida. Kuvur transporti Qozog'istonda ancha rivojlangan bo'lib, G'arbiy Qozog'istondagi Embe neft havzasidan Gurev va Orskgacha Mangishlokda quvurlari yotkazilgan. Uzen - Gurev - Sizrangacha qurilgan quvurda juda quyuq neft yuboralib, mahsulot yuborilguncha 65° isitishni talab kiladi.

Respublikada Shuningdek xavo transporti yaxshi rivojlangan. Turkmaniston Respublikasida qishloq xo'jaligining rivojlanishida transport qurilishining ahamiyati

katta. Kavkaz orti respublikalari bilan Markaziy Osiyo davlatlarini bog'lovchi Turkmanboshi porti (Krasnovodsk) dengiz transporti vazifasini bajarib turadi.

Janubiy Turkmanistondan o'tuvchi g'arb bilan sharqni bog'lovchi Markaziy Osiyo temir yuli tranzit ahamiyatga ega bo'lib, bu yo'l Shuningdek Kavkaz orti va Sibir bir - biri bilan bog'laydi.

1962-yilda Krasnovodsk - Baku paromi ochildi va bu portdan poezd orkali xar xil yuklar tashiladigan bo'ldi. 1948-yilda qurilgan Chordjou - Qo'ng'iro't temir yo'li Turkmanistoni quyi Volga rayonlari bilan bog'laydi.

Janubiy Turkmanistonda ayniksa avtomobil yullarning zich turi o'tgan. Poytaxtni o'zok Qoraqum rayonlari va Toshxovuz bilan bog'lashda aviatsiya katta rol o'ynadi.

Qirg'izistonning transport tarmog'ida Lugovaya - Bishkek - Rybache temir yo'lining qurilishi respublika miqyosida ichki aloqalarni yaxshilaydi. Mamlakat ichkarisida, tog'li qismlarda avtomobil yo'llarning ahamiyati katta. Bunday avtomobil yo'llar shimol bilan janub, o'rtasida, Issiq ko'l xalqasida va Bishkek-Osh orasida qurilgan.

Keyingi yillarda Farg'ona vodiysidan boshlanadigan Andijon - Osh - Urumchi avtomobil yo'llarining qurilishi MO davlatlari bilan Xitoy o'rtasidagi transport aloqasini yaxshilashda ahamiyati juda katta.

Tojikiston Respublikasida ishlab chiqarish kuchlarining rivojlantirilishi o'z navbatida transport turining rivojlanishga olib keldi. Respublikada avtomobil transporti ustun turadi. Respublika doirasida Osh - Xorog, (butun Pomir orqali), Dushanbe - Xorog, Dushanbe - Xo'jakent avtomobil yo'llari qurilgan.

10.5. MO davlatlarni ichki tafovutlari va tashqi iqtisodiy aloqalari

Qozog'iston respublikasining ichki qismlari bir - biridan keskin farq qiladi. Qozog'iston respublikasini beshta iqtisodiy rayonga bo'lib o'rganiladi - SHimoliy, Markaziy, Janubiy, G'arbiy va Sharqiy. SHimoliy Qozog'istonga - SHimoliy Qozog'iston, Kokchetav, Selenograd, Pavlodar, Kustanay va Turgay viloyatlari kiradi.

Bu iqtisodiy rayon - asosan quruq yerlarning ochilishi hisobiga rivojlangan qishloq xo'jaligi negizida shakllangan rayon bo'lib, uning ixtisosi qishloq xo'jalik tarmog'i hisoblanadi. Shuningdek bu rayonda - temir rudasi, ko'mir, boksit, asbest rudalari mavjud.

Uning zimmasiga - 1/5 qismi mamlakatning hududi, 1/3 qismi aholi, 2/3 qismi ekiladigan er maydonlari va boshqalar to'g'ri keladi.

Shuni qayd qilish kerakki, poytaxtni Ostana shahriga ko'chirilishi bu iqtisodiy rayonning yanada ahamiyati o'sishiga olib keldi.

Markaziy Qozog'istonga Karaganda va Jezqazgan viloyatlari kirib, bu rayonning rivojlanishida ko'mir rudasi, polimetall, temir va marganets rudalarining ahamiyati katta.

Bu rayonning asosiy sanoat ishlab chiqarishining ixtisosi tabiiy resurslarni qazib olish va qayta ishlash bilan bog'liq bo'lib, qora metallurgiya, rangli metallurgiya va yoqilg'i sanoati yaxshi shakllangan. Eng katta shaharlari - Karaganda, Temirtau, Balxash, va Jezqazgandir.

Janubiy Qozog'iston iqtisodiy rayoniga Olma - Ota, SHimkent, Jambul, Talды - Kurgan va Qizil - Orda viloyatlari kiradi. Bu rayon sug'oriladigan qishloq xo'jaligi asoslangan bo'lib - paxtachilik, sholichik, tamakichilik, bog'dorchilik asosiy tarmoqlari hisoblanadi.

Yirik tabiiy resurs zahiralari asosida bu yerda tog'-kon sanoati shakllandi va rangli metallurgiya, ximiya, mashinasozlik, yengil va oziq - ovqat sanoati rivojlandi. Eng katta shaharlari -Olma-Ota, SHimkent, Jambul va Kizil-Orda hisoblanadi.

Sharqiy Qozog'iston iqtisodiy rayoniga Sharqiy - Qozog'iston viloyati va Semipalatinsk viloyatlari kiradi. Rayon doirasiga Rudali-Oltoy havzasi kiradi. Shuning uchun xam bu erning sanoatida rangli metallurgiya, kurilish materiallari sanoati, kimyo sanoati yetakchi hisoblanadi. Eng katta shaharlari - Ust-Kamenogorsk va Semipalatinsk hisoblanadi.

G'arbiy Qozog'iston tarkibiga Aktyubinsk, Uralsk, Gurevsk va Mang'ishloq viloyatlari kiradi. Sanoatining asosi ixtisosi tabiiy resurslarni qazib olish (neft, gaz,

xrom va nikel rudalarni), Shuningdek bu tarmoqlarga xizmat qiluvchi mashinasozlik vujudga kelgan.

Shuningdek bu rayonda baliqchilik yaxshi rivojlangan. Asosiy shaharlari - Aktyubinsk, Uralsk, Gurev va SHEvchenkodir. Turkmaniston Respublikasi quyidagi rayonlardan iborat: G'arbiy Murg'ob, Tedjen va Quyi Amudaryo (Tashxovuz viloyati).

G'arbiy rayon (Ashxabad - Turkmanboshi) sanoat ixtisosiga neft va neftni kayta ishlash, kimyo, yengil, oziq-ovqat va baliqchilik tarmoqlari kiradi. Eng katta shaharlari - Ashgabad, Turkmanboshi, Nebit-Dag, Kum-dag va CHElekendir.

Murg'ob - Tedjen rayoni tarkibida Mari viloyati va janubiy - Sharqiy Qoraqum sektori kiradi.

Bu rayonning asosiy ixtisosi - ingichka tolali paxtachilik bo'lib, Turkmanistonning yarmidan ko'p qorako'llari shu rayonga to'g'ri keladi, Shuningdek bu rayon ipakchilik rayoni hisoblanadi. Asosiy shaharlari Mari va Bayram-Alidir.

O'rta -Amudaryo rayoni Chorjo'y viloyatidan iborat bo'lib, asosiy qishloq xo'jaligi rayonlari - paxtachilik, qorako'lchilik va ipakchilikdir.

Quyi Amudaryo rayoniga mamlakatdagi shimoliy Tashxovuz viloyati kiradi. Bu rayon ham qishloq xo'jaligiga ixtisoslashgan.

Qirg'iziston Respublikasini iktisoslash buyicha quyidagi rayonlari ajratamiz - SHimoliy, Ichki Tyan-SHan, Janubiy-G'arbiy. SHimoliy Qirg'iziston rayoni eng iqtisodiy jihatdan rivojlangan rayon bo'lib unda mashinasozlik, tuqimachilik, oziq-ovqat sanoatlari yaxshi taraqqiy etgan. Qishloq xo'jaligining asosiy ekinlari - qand lavlagi, donli ekinlar, bog'dorchilik, uzumchilik tarmoqlari hisoblanadi.

Ichki Tyan-Shan rayoniga Norin viloyati kirib, uning asosiy ixtisosi tabiiy resurslarni qazib olib, gidroenergiya resurslaridan foydalanish va chorvachilik hisoblanadi. Qishloq xo'jaligi bu chorvachilik, sanoat esa - tabiiy resurslar bilan bog'liqdir.

Janubiy - G'arbiy Qirg'izistonga Farg'ona vodiysida O'sh viloyati kiradi. Uning asosi ixtisosi ko'mir, surma va simob rudalarini qazib olish, qishloq xo'jaligi esa - paxtachilik, ipakchilik, bog'dorchilik va uzumchilik yetishtirish bilan bog'lik.

Tojikiston Respublikasining har xil tabiiy resurslari va tabiiy sharoitlari turli iqtisodiy rayonlari vujudga keltirdi.

SHimoliy kismga Xo‘jakent viloyati kirib, xo‘jaligi bevosita qishloq xo‘jaligi bilan ayniqsa paxtachilik, bog‘dorchilik, esa Cheleken havzasi kiradi. Shunigdek Qora - Bog‘az - Gul qo‘ltig‘ida - katta miqdorda kimyoviy xomashyo qazib olinadi.

Tayanch iboralar

Hududlari, resurslar, aloqalari, iqtisodiy holati, turizmda aloqalar, rasmiy tadbirlari, shaharning aloqalari, elektr ta‘minoti, Qirg‘iziston, Tojikiston, suv xo‘jaligi, dehqon xo‘jaligi

Nazorat savollari

1. Markaziy Osiyo mamlakatlari aloqalari
2. Markaziy Osiyo suv xo‘jaligi
3. Markaziy Osiyoda iqtisodiy aloqalar
4. Hududiy chegaralari

11-bob. O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASINING IQTISODIY GEOGRAFIK O‘RNI, TABIIY RESURLAR SALOHIYATI VA ULARDAN OQILONA FOYDALANISH

11.1. O‘zbekistonning iqtisodiy-geografik o‘rni.

11.2. Tabiiy resurslarni respublika xalq xo‘jaligidagi ahamiyati.

11.3. Tabiiy resurs turlarini geografik joylanish xususiyatlari.

11.4. Tabiiy resurslarni iqtisodiy-geografik baholash va ulardan foydalanish.

11.1. O‘zbekistonning iqtisodiy-geografik o‘rni.

Har qanday hududiy birlikning iqtisodiy-geografik o‘rni xususiyatlari avvalo uning qayerda joylashganligi bilan bog‘liqdir. Ma‘lumki, O‘zbekiston materik markazida, Dunyo okeanlaridan ancha o‘zoqda joylashgan. Shu sababli dengizga tutash hududlarga xos barcha qulayliklardan respublikamiz mahrumdir. Demak, O‘zbekistonning mavjud iqtisodiy-geografik o‘rnining barcha ijobiy va salbiy xususiyatlari ko‘p jihatdan ana shu holatdan, Shuningdek uni qo‘shnichilik xususiyatlaridan (qanday davlatlar, iqtisodiy rayonlar, Dunyo mamlakatlari mintaqaviy guruhlariga tutash-yaqinligi ularning bir-birlariga iqtisodiy ta‘sir etish imkoniyatlari) kelib chiqadi.

O‘zbekiston Yevrosiyo materigining qoq markazida, Markaziy Osiyoning markazida joylashgan. U shimol va shimoli-g‘arbda Qozog‘iston, sharq va shimoliy-sharqda Qarg‘iziston, sharq va janubiy sharqdan Tojikiston, g‘arb va janubi-g‘arbda Turkmaniston, janubda esa Afg‘oniston bilan chegaralanadi.

O‘zbekistonning kenglik bo‘yicha shimoldagi chekka nuqtasi Ustyurt platosi (450 361 shimoliy kenglik)da, eng janubiy nuqtasi Termiz shahri yonida (370111 shimoliy kenglik)da joylashgan. Uzoqlik bo‘yicha esa chekka nuqtalari 560 001 dan 730 101 Sharqiy uzoqlikgacha boradi. Respublikamizning 448,9 ming km² ga teng bo‘lgan maydoni g‘arbdan sharqqa 1400, shimoldan janubga esa 925 km cho‘zilgan. Maydoni jihatidan O‘zbekiston, Avstriya, Buyuk Britaniya, Belgiya, Daniya, SHveysariya mamlakatlari maydonini qushib hisoblaganda ham ulardan kattalik qiladi.

Respublika chegarasining umumiy uzunligi 6221 km ni tashkil etib, undan 2203 km Qozog‘iston, 1021 km Turkmaniston, 1061 km Tojikiston 1099 km Qirg‘isiston, 137 km Afg‘onistonga to‘g‘ri keladi. Odatda, alohida olingan hudud yoki mamlakatlar iqtisodiy gegerafik o‘rnini o‘rganish, tadqiq va tahlil qilish orqali ularning bugungi rivojlanishi holatiga baho beri shva kelajagi haqida fikr yuritish mumkin. Shu jihatdan O‘zbekiston hududining kattaligi va yaxlitligi, qardosh (yalpi qadim Turon zaminidagi) davlatlarga nisbatan markazda ekanligi va mintaqaviy cho‘zilganligi, yer usti tuzilishining bir-biriga muvofiq holatda o‘rin almashishi (tekislikning adir yassi tog‘lik va baland tog‘liklar bilan almashinishi) hududda ijtimoiy taraqqiyot uchun kattagina imkoniyatlar yaratib bergan.

O‘zbekiston hududining o‘rnini iqtisodiy geografik jihatdan uch pog‘onaga: mikro, mezo va mikro darajaga bo‘lish mumkin.

O‘zbekiston hududining mikrodarajadagi holati, uning Markaziy Osiyo davlatlariga nisbatan tutgan o‘rnidir. O‘zbekiston qadim turon zaminida hamisha salohiyati katta davlat bo‘lgan. Bu, ko‘p jihatdan uning gegerafik markazligidan kelib chiqqan. Yaqin o‘tmish (ya’ni sho‘rolar hukmronligi yillari)da ham o‘rta Osiyodagi respublikalar bir-birlari bilan ijtimoiy taraqqiyotning ko‘p sohalarida bog‘langanlar. Markaziy Osiyo davlatlarida bunyod qilingan temir yo‘llar, avto magistrallar, quvurlar ham bir-birlariga bog‘langan.

Umuman olganda har bir davlatning “markaziyliigi”, siyosiy hamda iqtisodiy geografik o‘rnining muhim ko‘rsatkichi uning qo‘shnichilik qiladigan mamlakatlar soni, ularning ijtimoiy-siyosiy hamda iqtisodiy rivojlanganlik darajasi bilan belgilanadi. Albatta, O‘zbekiston Respublikasining 5ta mustaqil davlatlar bilan chegaradoshligi uning yirik siyosiy gegerafik mintaqa markazida o‘rnashganligini ifodalaydi. Bunday holat esa kelajakda, Shubhasiz, o‘z ijobiy samarasini beradi. Bir so‘z bilan ta’kidlaganda, Markaziy Osiyo davlatlarining asosiy ishlab chiqarish-iqtisodiy va madaniy aloqalari faqat O‘zbekiston orqali kechadi.

O‘zbekistonning mezogegerafiyasi o‘rni uning birmuncha kengroq miqyosda mavqie bilan belgilanadi. Bugungi kunda O‘zbekiston jahon hamjamiyatiga kirib borishida Markaziy Osiyo davlatlaridan tashqari Kavkazorti davlatlarining,

Turkiyaning, Eronning, Afg‘onistonning ulushi bor. Afg‘oniston orqali Pokiston (va so‘ngra Hind okeani) ga, Eron va Turkiya orqali Yevropaga chiqish ufqlari achilmoqda.

O‘zbekistonning Makrogeografik o‘rni jahondagi davlatlar bilan olib borayotgan aloqalarda belgilanadi. O‘zbekistonning MDH davlatlari bilan ko‘p qirrali aloqalari mamlakatimiz taraqqiyotida salmoqli o‘rin egallaydi. O‘zbekiston ushbu makrodarajadagi aloqalarini MDH ning aksariyat davlatlari bilan rivojlantirmoqda. O‘zbekistonning tashqi iqtisodiy aloqasida Rossiyaning o‘rni katta. Evrosiyoning Buyuk davlati Rossiya Federatsiyasi bilan muntazam aloqada bo‘lish O‘zbekistonning manfaatlriga mos keladi.

11.2. Tabiiy resurslarni respublika xalq xo‘jaligidagi ahamiyati

Tabiiy resurslar – kishilik jamiyati faoliyati uchun zarur bo‘lgan va xo‘jalikda bevosita foydalaniladigan tabiat elementlaridir.

O‘z navbatida tabiiy resurslar mamlakatning ishlab chiqaruvchi kuchlarini rivojlantirish va joylashtirishdagi muhim omili bo‘lib hisoblanadi.

O‘zbekiston yer osti va yer usti tabiiy manbalari xilma-xil bo‘lib. Ularning asosiy turlari mamlakat ishlab chiqaruvchi kuchlarini joylashtirish va rivojlantirishda bevosita ishtirok etadi.

Mamlakat xalq xo‘jaligini rivojlantirish nuqtai nazaridan uning tabiiy resurslaridan eng muhimi, foydali qazilmalardir. Foydali qizilmalar esa mamlakatning turli regionlarida keng tarqalgan. “O‘zbekiston; - deydi prizident Islom Karimov, - o‘z yer osti boyliklari bilan haqli sur‘atda fahrlanadi – bu yerda mashhur davriy sistemasining deyarli barcha elementlari topilgan. Hozirga qadar 2,7 mingdan ziyod turli foydali qazilma konlari va ma‘dan namoyon bo‘lgan istiqbolli joylar aniqlangan. Ular 100 ga Yaqin mineral xomashyo turlarini o‘z ichiga oladi. Ularning tasdiqlangan zaxiralari 970 milliard AQSH dollarini tashkil etadi. Shu bilan birga, umumiy mineral-xomashyo potentsiali 3,3 trillion AQSH dollaridan ortiqroq baholanayotganini ham aytib o‘tish kerak”.

Mustaqil taraqqiyotning hozirgi bosqichidayoq “har yili respublika konlaridan taxminan 5,5 millirad dollarlik miqdorda foydali qazilmalar olinmoqda va ular yoniga 6,0 – 7,0 millirad dollarlik yangi zaxiralar qo‘shilmoqda”.

Mamlakatimizning tabiiy resurslarga boyligi, uning xalq xo‘jaligidagi ko‘pgina tarmoqlarini rivojlanishiga olib keladi. Bu o‘z navbatida, respublikamiz eksport salohiyatini ta‘minlaydi. misol tariqasida tabiiy gaz konlarini oladigan bo‘lsak, zaminimizda aniqlangan tabiiy gaz zahirasi 2 trln. m³ ni tashkil etadi. O‘zbekiston hozirgi vaqtda tabiiy gaz eksport qiluvchi yirik o‘nlik davlatlar qatorida turadi. Undan tashqari tabiiy gaz yoqilg‘i sifatidagina emas, muhim kimyoviy xom ashyo sifatida ham katta ahamiyatga ega. Respublikamiz qishloq xo‘jaligi uchun zarur bo‘lgan azot o‘g‘itlari ham tabiiy gaz xom ashyosidan olinadi. Undan tashqari mamlakat yoqilqi – energetika sanoatida Muborak gazni qayta ishlash zavodi hamda SHo‘rtan gaz majmuida gaz asosida turli xil eksportbop mahsulotlar olinmoqda. Umuman olganda, respublikamiz xalq xo‘jaligida tabiiy resurslarning ahamiyati yuqori bo‘lib, faqatgina mavjud tabiiy resurslardan tejab-tergab foydalanish, kelajak avlodlar manfaatlarini ko‘zlab ish yuritsak, maqsadga muvofiq bo‘lardi.

11.3. Tabiiy resurs turlarini geografik joylanish xususiyatlari

Respublikamiz hududining geologik tuzilishi anchagina murakkab bo‘lib unda turli geologik davrlarda paydo bo‘lgan xilma-xil qazilma boyliklarining xo‘jalik ahamiyati kattadir.

O‘zbekistondagi qazilma boyliklardan kishilar qadim zamonlardan boshlab foydalanib kelmoqdalar, ba’zi konlardan hatto miloddan oldin ham foydalanilgan.

O‘zbekistonda yer osti boyliklarini qidirishda rus olimlari bilan birgalikda akademiklar Habib Abdullaev, Ibrohim Hamrobaev, Obid Akramxo‘jaev, G‘ani Mavlonov, Habib To‘laganov va boshqalar faol qatnashdilar. Endilikda respublikamiz yer qa‘ridan yuzdan ortiq xildagi boyliklar topilgan.

Yoqilg‘i-energetika resurslari. O‘zbekistonda tabiiy gaz va neftning bir qancha konlari bor. Ularning asosiylari uchta mintaqada joylashgan:

Farg‘ona mintaqasi – SHimoliy So‘x, janubiy Olamushuk, Polvontosh, CHimyon, SHo‘rsuv, Mingbuloq va boshqa konlardan iborat bo‘lib, bu hududda

asosan neft va yoʻldan gaz qazib olinadi. Bu konlar antikminal tuzilishida boʻlib, yuraneogen va paleogen qatlamlarda joylashgan. Bu konlarning neft yengil, unda oltingugurt kam uchraydi.

Surxondaryo mintaqasi – Amudaryo, Xavdogʻ, Kokaydi, Uchqizil, Lalmikor va boshqa konlardan iborat. Ular ham antikminal tuzilishda boʻlib, yuqori yurar qatlamlarida joylashgan. Bu konlarning nefti ogʻir tarkibli, uning oltingugurt koʻp.

Qashqadaryo – Buxoro mintaqasi – oʻzining yirik gaz konlari bilan mashhur. SHoʻrtan, Zevarda, Mubarak, Uchqir, Jarqoq konlari respublikada qazib chiqarilayotgan asosiy gazni bermogʻda. Keyingi vaqtda aniqlangan Koʻkdoʻmaloq konidan neft bilan birgalikda tabiiy gaz ham qazib olinmogʻda.

Yuqoridagilardan tashqari, Qoraqalpogʻiston Respublikasining Ustkuy mintaqasida ham (Quyanshi, SHoxpaxta) bir qancha tabiiy gaz konlari ochilmogʻda.

Oʻzbekistonning koʻmir konlari mahalliy ahamiyatga ega boʻlib, ularning eng muhimlari Toshkent viloyatidagi Angren, Surxondaryo viloyatidagi SHargʻun va Boysun konlaridir. Koʻmir qatlamlari orasida xoʻjalik ahamiyatiga ega boʻlgan turli jinslar, gil, kaolik, qum, bentonit, slanes va boshqalar uchraydi. Masalan. Angren koni daryo vodiysida, kaolin qatlamlari ustida yotadi, koʻmir qatlamlari ancha qalin (baʻzan 40-60 m ga etadi), koʻmir qatlamlari koʻproq yer yuzasiga Yaqin joylashganligi uchun uni ochiq usulda qazib olish mumkin. Angren havzasining koʻmiri qoʻngʻir boʻlib, kaloriyasi pastrogʻ, lekin zahirasining kattaligi va isteʼmolchiga yaqinligi iqtisodiy samara beradi.

SHargʻun va Boysun koʻmir konlari esa yuqori sifatli toshkoʻmir boʻlib, qazib chiqarishni oshirish ishlari amalga oshirilmogʻda.

Rudali resurslar. Oʻzbekiston hududi ayniqsa, rangli metall rudalariga boy. Jumladan, Oʻzbekiston miss rudasining zahirasi boʻyicha MDH da Rossiya va Qozogʻistondan keyingi oʻrinda turadi. Mamlakat miss konlari asosan Qurama togʻ tizmasida keng tarqalgan. Uning Olmaliq atrofidan Qalmoqqir, Dalniy va Sarichek konlari eng yiriklaridir. Qoʻrgʻoshin-rux konlari janubi-gʻarbiy Xuksor togʻlarida joylashgan. Qurama togʻidagi Lashqaran polimetall konidan qadimda Kumush, Qoʻrgʻoshin qazib olingan. Ular endilikda sanoat asosida Qoʻrgʻoshinkon konlari

olinadi. SHimoliy Nurota tizmasi yonbag'irlarida ma'dan konlari, Xonniza (Surxondaryo)da yirik polimetall konlari topilgan.

O'zbekiston oltin zahirasi juda boy. Qimmatbaho oltinning bir necha endogen va ekzogen konlari topilgan. Uning eng yirik konlari Markaziy Qizilqum (Muruntov va Kokpates) da joylashgan. Mamlakatimiz qidirib topilgan oltin zaxiralariga ko'ra jahonda uni qazib chiqarish hajmi bo'yicha oldingi o'nlikda turvadi. Oltinning Muruntov va Kakpatas konlari tokembriy va quyi pamazoy jinslarida, Olmaliq guruh konlari ega intruziyalarda joylashgan. Oltin Marjonbuloq, Zarmitan, CHodak, Uchbuloq, Qoraqo'ton, Kaundi konlarida katta zaxiralarga ega umuman, mamlakatimiz hududida oltinning 30 dan ortiq konlari topilgan va ularning zaxirasi aniqlangan.

O'zbekistonda kumush konlari ham ko'p. Uning asosiy konlari tog'larida joylashgan. Navoiy viloyatidagi Visokovoltnoe Ukjetpes, Kommonagi konlari va Namangan viloyatidagi Oqtepa zaxiralari aniqlangan kumush konlaridir.

Nodir metallardan volfuram (Langar, Qoratepa, Quytosh, Ingichka, Yakton, CHochtepa konlari), molibden (Hiso, Qurama va CHotqol tizmalarida) ko'p uchraydi. Qalayning mamlakatimizda 100 dan ortiq konlari mavjud. Shulardan Qariob koni 1950-yillarda ishga tushirilgan. Vismut rudalari chotqol-Qurama tog'larida topilgan. Simob va Surma tarkibidagi rudalar respublikamizning Janubiy Farg'ona qismida ko'p uchraydi. U erda simobning 110 dan, surmanning 10 dan ortiq konlari istiqboli hisoblanadi.

Mamlakatimizda rudali resurlardan temir rudasining konlari ham topildi. CHo'kindi jinsli temir ruda konlari bur va uchlamchi davr yotqiziqlarida joylashgan bo'lib, bunday konlar Orolbo'yi regionida, Qiziqumda va Jizzax viloyati hududida uchraydi. 1999-yilda geologlar tomonidan zaxirasi qayta aniqlangan. Jizzax vilofiti Forish tumanidagi temir ruda konining sanoat ahamiyati katta bo'lib, uning tarkibida 60 foiz atrofida sof temir borligi aniqlangan.

O'zbekistonda marganes konlari ham bor. Uning Zarafshon tog'larida Ziyoviddin, Devtosh, Qizilbayroq, Taxtaqoracha, Teransoy, CHo'panota konlaridan

zaxiralarining tarkibi toza rudaga ancha boy (ruda tarkibida toza marganes 8 foizgacha).

Mamlakatimizning ayrim hududlarida sanoatning qimmatbaho xomashyo bo'lgan o'ran ham bor. Mamlakatimiz b uxom ashyo zaxirasi va qazib chiqarish bo'yicha ham yetakchi davlatlardan hisoblanadi.

Tog'-kimyo xomashyo resurslari. Mamlakatimiz hududida kaliy, Osh tuzi va fosforitning katta zaxiralari aniqlangan. Magniy va natriyning sulfat tuzlari esa kam uchraydi. Xo'jankon, Boybachakon. Lalmikon, Oqbin va boshqa, jami 8 ta tuz konlari mavjud Ko'hitang tog'ida joylashgan. Xo'jankon tuz koni zaxirasi 140 mln. tonna bo'lib, hozirgi davrdagi mamlakat ehtiyoji bo'yicha yana 100 yildan ko'proq vaqtga etadi. Fosforitning katta konlari Qizilqumda topilgan. Uning Ovminzatog', Bukantog', Toshqazgan, Qultiqtog' va Boysun tog'laridan topilgan konlari ayniqsa, istiqbollidir.

Oltingugurt SHo'rsuv koni (Farg'ona vodiysi)dan qazib olinmoqda. Undan tashqari Tubekentda birik koni mavjud Yura davri yotqiziqlarida uchraydi. Hozirgi vaqtda esa, O'zbekistonda ishlab chiqarilayotgan katta qismi Muborak gazni qayta ishlash majmuasida ajratib olinmoqda.

Nometall foydali qazilmalar ham mamlakatning tog'li mintaqalarida keng tarqalgan. Dala shtatining magmatik va cho'kindi konlari (Zirabuloq Ziyovuddin tog'lari, Normantog'da) ma'lum. Grafitning 30 dan ortiq magmatik va cho'kindi konlari bor. Asbestning ko'p tusish xili Sulton Uvays tog'ida uchraydi.

O'zbekiston qurilish materiallari sanoati uchun ishlatiladigan xomashyo, (qum, qumtosh, ohaktosh, granit, marmar, tog' billuri, yoshma, marmarsimon oniks kabilar)ga boy. Ayniqsa, G'ozg'on marmari (Navoiy viloyati) sifati yuqori bo'lib, butun dunyoga mashhur. Mamlakatimizdagi deyarli barcha daryo o'zan yoyilma yotqiziqlarida shag'ol, qum, shag'altosh, ko'p tarqalgan. Kvars oqqumi ham yurtimizda ko'p tarqalgan bo'lib, u oyna va kulolchilik sanoatining qimmatli xomashyosi hisoblanadi. Ozodboshi qishloqlari hududi)da, Navoiy shahri yaqinda, Farg'ona vodiysida keng tarqalgan.

Mineral suv resurslari. Mamlakat hududining mitologik jinslar majmuida muayyan miqdorda yer osti suv zahiralari mavjud. Yer osti suvlarining (shifobaxsh) 100 ga yaqin istiqbolli konlari o'rganilgan. Mutaxassislarning aniqlashicha, mamlakat yer osti suvlarining o'rni qaytadan tiklanib turuvchi zahirasi sekundiga 1000 m³. yer osti suvlarining kimyoviy tarkibi jihatdan asosan gidrokarbonatli, gidrokorbanat-sulfatli, qisman sulfat-xloridli va xloridlidir. Vodorod-sulfatli suv CHimyon, Polvontosh, Xo'jaobod, SHo'rsuv, Uchqizil, Kokayti, Jayronxona, Xo'jampok, Omonxona va boshqa joylarda tanilgan. Yodli suv CHortoqda, rodanli suv Aroshan buloqda, kam minerallasgan issiq suvlar Toshkent va Farg'ona viloyatlarida, sulfat-xloridli va natriyli suv Sitorayi Moxi Xossa, Qorako'l, Gazlidan chiqadi.

Er resursi. O'zbekistonda asosiy ishlab chiqarish vositasi hisoblangan yer davlat mulki hisoblanadi. Shuning uchun ham faqat davlat yerdan muddatsiz va vaqtincha foydalanish uchun qishloq xo'jalik tashkilotlariga, turli yo'nalishda faoliyat ko'rsatadigan xo'jaliklarga, Shuningdek, fuqarolarga beradi.

Davlat yer fondi: umumiy yer fondining, Shundan qishloq xo'jaligiga yaroqli yerlarni, Shudgor qilinadigan, daraxt yoki mevazor, yaylov, pichanzor. o'rmonzor hamda qo'riq va nartov yerlardan tashkil topgan. Mamlakatimizning umumiy yer fondi 440,0 ming kv.km, shundan qishloq xo'jaligida foydalaniladigan yerlar 26,7 mln. gektarga Yaqin, ya'ni mamlakat umumiy er fondining 63,8 foizi qishloq xo'jalik ishlab chiqarishiga yaroqli bo'lgan yerlardir. Shundan Shudgor qilib (haydalma) dehqonchilik qilinadigan yerlar 4,3 mln. ga dan ortiq.

Mamlakatda 22 mln. gektardan ortiq yer yaylov mavjud. Uning unumdorligini va mahsuldorligini artezan quduqlari quvvatini oshirib borish evaziga yanada ko'paytirish mumkin. agroiklim resurslari. O'zbekistonning agroiklim resurslari holati uni materikning ancha ichkarisida joylashgan geografik o'rni hamda murakkab yer yuzasi relfining tuzilishiga bog'liq. Shu jihatdan uning iqlim sharoiti qishloq xo'jaligini barqaror rivojlantirishga qodir.

O'zbekistonning agroiklim ko'rsatkichlari (jumladan, yog'in-sochin va uning miqdori, tushish muddati, havo haroratining yillik ijobiy va foydali ko'rsatkichlari)

yer sirtiga quyosh nuri tushish burchagining kattaligi Ziroatchilikni rivojlantirish uchun kuchli omil bo'lib maydonga chiqadi.

Mamlakatimiz quyosh radiatsiyasi ancha boy. Negaki, mamlakatimizda quyosh yil davomida ufqdan balanda bo'lib, nur sochadi. Quyosh iyun oyida ufqdan Toshkentda 720, Termizda 760 gacha ko'tariladi. Ziroatchilik qilinadigan barcha vodiy va vohalarda, ko'p yillik meteorologik kuzatishlarga qaraganda, quyosh radiatsiyasi davomiyligi yil davomida o'rtacha 2500-3000 soat gacha boradi.

Yoz oylarida mamlakatimiz hududi quyosh nuridan nihoyat ko'p energiya qabul qiladi. O'rtacha bir yilda har bir sm² yer yuzasiga 100-120 ming kaloriy quyosh nuri tushadi. Quyoshdan kelayotgan energiyadan xalq xo'jaligida energiya manbai sifatida foydalanishga doir ilmiy-amaliy izlanishlar O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasining "Quyosh" ilmiy – ishlab chiqarish birlashmasida olib borilmoqda.

Issiqlik resurslari turli xil ziroatchilikni joylashtirish, ulardagi yuqori hosil olish va tabaqalashtirib rivojlantirishga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Havo haroratining 5 darajasidan yuqori ko'rsatkichi Termizda 5950 darajaga etadi. Bu ko'rsatkich shundan dalolat beradiki, mamlakatimiz janubiy mamlakatlarga xos bo'lgan qimmatbaho ziroatchilik, bog'dorchilik, subtropik mevalar yetishtirish imkoniyatiga ega.

Umuman olganda, agroiklim resurslarini suqur tahlil qilgan holda, xalq xo'jaligimizda undan samarali foydalanish, mamlakatimiz iqtisodiyoti rivojlanishini istiqbollari ochib beradi.

Suv resurslari. Mamlakatimizning asosiy suv boyligi – daryo suvlaridir. Bevosita daryo suvlari respublikamiz xalq xo'jaligini rivojlanishining asosiy omillaridan hisoblanadi.

O'zbekistonning yirik daryolariga Norin, Qoradaryo, So'x, Chirchiq, Zarafshon, Qashqadaryo, Surxondaryo, Sherobodaryo kabi daryolar kiradi. Yirik daryolar hisoblangan Amudaryo hamda ularning yirik irmoqlari O'zbekiston hududidan tashqarida boshlanadi. Mamlakatning aksariyat daryolari bahor faslida to'lib-toshib oqadi. Yozda borgan sari daryolar suvi kamayib boradi. Daryolardagi bu xil rejim ziroatchilik ehtiyojlariga muvofiq emas. Shuning uchun dehqonchilik asosiy

sugʻorib ekishga tayangan mamlakatimizning barcha geografik mintaqalarida oʻnlab yirik suv omborlari, yuzlab magistral kanallari, minglab nasos stansiyalari barpo qilingan.

Undan tashqari Oʻzbekiston hududida anchagina yer osti suvlari ularning oʻrtacha aniqlangan hajmi 6-7 km³ ga teng, bu suvlar xoʻjalikda keng qoʻllanilmoqda.

Oʻsimlik resurslari. Oʻzbekistonning oʻsimlik resurslari choʻl, adir va togʻ mintaqalarida gidrotermin va toʻproq sharoitlariga bogʻliq holda taqsimlangan. Mavjud oʻsimlik turlarining 90% ga yaqini chorva mollari uchun oziqabopdir. Choʻl yaylovlarida har gektar maydondan yiliga oʻrtacha 3-5 sentner, Ustyurtdagi yaylovlarda har gektardan 2-4 sentner, xashak yigʻib olish mumkin. Choʻl yaylovlarida deyarli yil boʻyi qoʻy boqiladi.

Adir yaylovlarida har gektar maydondan oʻrtacha 8-10 sentner xashak yigʻiladi. Kunlar isiy boshlaganida bu maydonlarda koʻplab qoʻy, qoramol va parrandalar boqiladi.

Baland togʻ (yaylov) mintaqasida xashak oʻrtacha zahirasi gektar boshiga 15 sentnerga etadi. Bu mintaqada ham yozda qoʻy-echki va yirik mollar boqiladi.

Hayvonat resurslari. Oʻlkamiz faunasi turlarga boyligi bilan harakterlidir. Sut emizuvchilarning 97 turi uchraydi. Yovvoyi hayvon turlaridan xoʻjalikning ayrim turlari foydalanilmoqda. Terisi (moʻynasi) uchun ovlanadigan hayvonlar (tulki, chiyaboʻri, boʻrsiq va boshqalar) ham keng tarqalgan. Oʻzbekistonda 60 xil ovlanadigan qoʻshlar bor, bulardan muhimlari kaklik, qirgʻovul, bedana, oʻrdak, gʻoz va boshqalar. Lekin keyingi vaqtlarda tartibsiz ovning koʻchayishi, antropogen taʻsirning kuchayishi bu xil qushlarning kamayishiga olib kelgan. undan tibbiyot sohasida kerakli xomashyo hisoblangan zaharli ilonlarning bir qancha turlari respublikamizda mavjud.

11.4. Tabiiy resurslarni iqtisodiy-geografik baholash va ulardan foydalanish

Tabiiy resurs bu inson hayoti va faoliyati davomida bevosita foydalaniladigan barcha xil tabiat neʼmatlari hisoblanadi. Tabiiy resurslar inson hayotida hamisha katta

o‘rin to‘tib kelgan. Eng asosiysi ular avvalo jamiyat hayotining moddiy negizi sifatida xizmat qiladi. Shu sababli mamlakatlar taraqqiyotida tabiiy resurslarning o‘rni katta. Albatta harbir mamlakatning tabiiy resurslar bilan ta‘minlanganlik darajasi muhim iqtisodiy har bir davlatning bu ko‘rsatkich, tabiiy resurslarni iqtisodiy-geografik baholamay turib anglash qiyin. Tabiiy resurslarni iqtisodiy-geografik baholash nafaqat mamlakatning hozirgi salohiyatini, balkim kelajak istiqbollari bilishda ham ahamiyatga ega.

Mamlakatimiz tabiiy resurslarga boy mamlakatlardan hisoblanadi. Iqtisodiyotimiz rivojlanishda tabiiy resurslarning o‘rni katta ekan, ularni iqtisodiy-geografik baholash, resurs turini imkoniyat darajasi aniqlab beradi. Bu o‘z navbatida iqtisodiyot tarmoqlari joylashishiga, rivojlanish imkoniyatlarini belgilashda katta ahamiyatga ega.

Tabiiy resurslarni demografik jihatdan bahosi asosiylardan bo‘lib, boyliklarga nisbatan aholi joylanishi, ta‘minlanishini malakalik darajasi va ularni kelajak faoliyatlari ham aniqlanadi.

Ma‘lumki, yirik aholi punktlari bu iste‘molning yuqoriligini bildiradi. Yirik sanoat markazlariga yaqin foydani qazilmalarning foydaliligi koeffitsienti yuqori bo‘ladi. Misol taraqasida Toshkent viloyatida joylashgan. Angren ko‘mir konini oladigan bo‘lsak, bu zaxira ko‘miri qo‘ng‘ir tusli ko‘mir bo‘lib, kaloriyasi kam hisoblanadi. Ekin bu konning aholi soni ko‘p, sanoati rivojlangan iqtisodiy rayonda joylashganligi, ya‘ni iste‘molchi yaqinida ekanligi o‘tgan asrimzning 40 – yillarida ishga tushishiga sabab bo‘ladi.

Tabiiy resurslarni sonli bahosi, u qancha zahiraga, maydonga, hajmga ega. undan foydalanish holati, muhlatlari, unga sarf etiladigan harajat va kelgusida olinadigan foydasi izohlanadi. Shuningdek sonli baho narxli va balli baholarda beriladi.

Agarda mamlakatimiz viloyatlarini yoqilg‘i resurslari bilan ta‘minlanganligini shartli ravishda 10 balli sistemada baholasak, qo‘yidagi holatni ko‘rishimiz mumkin:

11.1-jadval

Viloyatlarini yoqilg'i resurslari bilan ta'minlanganligini baholash (10 ball)

Viloyatlar	Ball
Toshkent	6
Farg'ona	9
Namangan	6
Andijon	5
Sirdaryo	0
Jizzax	0
Samarqand	0
Qashqadaryo	10
Surxondaryo	9
Buxoro	8
Navoiy	2
Xorazm	2
Qoraqalpog'iston	3

Yuqorida keltirilgan jadval orqali tabiiy boyliklarni taqqoslab ham baholash mumkin. Taqqoslab baholash jahon hududlarini, mamlakatlarni, qolaversa davlatlar ichki resurs tafovutlarini aniqlashga keng imkoniyat yaratiladi. Yuqoridagi jadval orqali viloyatlarimizni yoqilg'i resurslari (neft, gaz, ko'mir) bilan ta'minlanganligini taqqoslash mumkin. Bu resurs turi bilan Qashqadaryo, Farg'ona, Surxondaryo, Buxoro viloyatlari yaxshi ta'minlangan. Shuning uchun mazkur viloyatlarda yoqilg'i-energetika sanoati tarmoqlari boshqa viloyatlarga nisbatan rivojlangan.

Tabiiy resurs barcha turlarini sifat jihatidan baholash ham katta ahamiyatga ega. Mamlakatimiz ko'pgina tarmoqlari dehqonchilik bilan bog'liqdir. Shu sababdan tuproq resurslariga e'tibor berish zarur hisoblanadi. Tuproqning tabiiy holati, ya'ni donadorini, chirindi miqdori madaniylashish dehqonchilikning hosildorligiga ta'sir ko'rsatadi. Ma'lumki respublikamiz dehqonchilik qiladigan yerlarida asosan bo'z tuproqlar tarqalgan. O'z navbatida chirindi miqdoriga ko'ra bo'z tuproqlar uch turga bo'linadi (os tusli, bo'z, to'q tusli bo'z tuproqlar). Bo'z tuproqlar asosan adir mintaqada joylashgan. Bu tuproqlar Farg'ona vodiysida ko'p maydonni egallaydi. Undan tashqari avtomorf to'proqli maydonlar mavjud bo'lib, yo ular asosan yirik daryo vodiylari va yoyilmalarida mavjud bo'lib, madaniy to'proqlar hisoblanadi. Bu

tuproqlar o'zoq o'tmishidan dehqonchilik qilinadigan Zarafshon vodiysi, Farg'ona vodiysi kabi joylarda tarqalgan bo'lib, o'zoq yillik dehqonchilik natijasida ancha chirindi miqdoriga boyigan hisoblanadi. Mamlakatdagi dehqonchilik cho'llarda (Qarshi, SHirobod, Mirzacho'l va b) sizat sathiga ko'tarilishi natijasida to'proqlarni to'rlanish darajasi ketgan. Shuning uchun bu tuproqlarni sifat darajasi pasygan.

Hozirgi yangi taraqqiyoti rivojlanayotgan davrda tabiiy resurslarni texnologik bahosi yuksak ahamiyatga ega. Boyliklarni aniqlashda, foydalanishda, texnologik jarayonlarni jalb etilishi, ishlatilishi bilan birga, yangi texnologiyalarni joriy etilishini ham bu asosida tavsiya etilishi maqsadlidir.

Yana tabiiy resurslarni, ayniqsa ulardan foydalanish jarayonlarini ekologik jihatdan baholash muhimdir. Har bir resurs turlaridan foydalanishida oldindan ekologik bahoga e'tibor yaxshi bo'lmaganligi oqibatida hududlarda qanchadan-qancha mudhish voqealar sodir bo'lmoqda. Bularga Orol va Orolbo'yi Sariosiyo va uning atrofii, Navoiy shahri va atrofii, Olmaliq-Angren sanoatli rayoni muammolari va boshqalar misol bo'la oladi.

Tabiiy resurslar turlarini yuqorida keltirilgan baholar jamlanishi, yaxlitligini anglatuvchi baho kompleks baho hisoblanadi. Kompleks bahoni har bir resurs turiga qo'llanishi samaralidir. Chunki kompleks baholar asosida resurs turini to'liq baholash mumkin. Shunga ko'ra, tabiiy resurslardan oqilona foydalanishni ishlab chiqarishga aniq imkoniyatlar yaratiladi.

Aholi ko'payib, uning faoliyati ortib borishi, fan-texnika taraqqiyoti tabiatni muhofaza qilish va uning resurslaridan oqilona foydalanish muammosini keskinlashtirmoqda. Inson tabiat ne'matlaridan tobora ko'proq foydalanilmoqda. binobarin, atrof-muhitga faol ta'sir etmoqda. Buning natijasida yaylovlar maydoni qisqarmoqda, chuchuk suv zahiralarimiz ifloslanmoqda. Tabiiy resurslarimizdan oqilona foydalana olmayotganligimiz natijasida, tabiat bizga aks ta'sir qilmoqda. Buning natijasi o'laroq, turli ekologik muammolar kelib chiqayapti.

Hozirgi sharoitda tabiatni muhofaza qilish, uning ne'matlaridan rejali foydalanish birinchi darajali ish bo'lib qoldi. Hozirgi vaqtda tabiat boyliklarini qo'riqlaydigan bir qancha tashkilotlar barpo etilgan. Undan tashqari fan-texnika

taraqqiyoti tabiatga keltirayotgan zarar ustida ishlayotgan bir qancha ilmiy-tadqiqot muassasalari mavjud.

Respublikamiz Konstitutsiyasi tabiatni muhofaza qilish bo'yicha korxonalar,tashkilotlar, fuqarolar burchi va ma'suliyatini aniq belgilab bergan.

Umuman olganda, mamlakatimizning boy tabiiy resurslaridan oqilona, rejali foydalanish, kelajagimiz istiqbolini belgilaydi. Shuning uchun ham tabiiy resurslardan foydalanishda tabiat muhofazasiga e'tibor berish, yana zamonaviy texnologiyalarga o'tish hozirgi kunimizni asosiy vazifalaridan hisoblanadi.

Tabiat va uning resurslarini muhokama qilishda, qabul qilingan tabiatni muhofaza qilish qonunidan keng foydalanish lozim. Unda barcha tabiiy resurslardan muhofazasi ham qonun asosida izohlab berilgan.

Respublikamizda hozirgi vaqtda 13 ta qo'riqxonada 10ta zakaznik (buyurtma)lar bor, ularni nazorat qilishni oshirish bilan birga, son jihatdan miqdorini ko'paytirish kerak.

Shuningdek "Qizil kitobga" kirgizilgan o'simlik va hayvonat dunyosi turlarini muntazam muhofaza qilish maqsadlidir.

Tayanch iboralar

Turizmdagi yangiliklar, turmahsulot, sotuvlar sohasi, hududlari, iste'molchilari, turistik eksport, import, turmahsulot, iqtisodiyoti, xalq xo'jaligi,turistik resurslar

Nazorat savollari

1. O'zbekistonning iqtisodiy-geografik o'rni.
2. Tabiiy resurslarni respublika xalq xo'jaligidagi ahamiyati.
3. O'zbekistonning turistik resurslari va salohiyati.
- 4.O'zbekiston turistik resurslarni iqtisodiy baholash va ulardan foydalanish.

12-bob. TURIZM UMUMJAHON MEHNAT TAQSIMOTIDA

12.1. Turizmni geografik bo‘linishi va turistik oqimlar turlari

12.2. Maqsadli turizm turlari

12.1. Turizmni geografik bo‘linishi va turistik oqimlar turlari

Aholining turmush sharoitini yaxshilanib borishi, ularning bo‘sh vaqtini ortishi, oilaning moddiy daromadini o‘sishi, dam olish jarayonlarini ko‘ngildagidek o‘tkazishga sabab bo‘ladi. Shu boisdan kishilar dunyoni ko‘rish, tabiat qo‘ynida dam olish, sog‘lig‘ini tiklash va boshqa turistik manbalardan foydalanishni istaydilar. Zamonaviy turizm geografiyasini o‘ziga xos xususiyatlarini aniqlash maqsadida uning muhim tavsifiy belgilarini yoki turlarini bilish zarur bo‘ladi. Jumladan: turizmni geografik jihatdan bo‘linishini, turistik oqimlar yo‘llanishini, safar maqsadi va uning turlarini, harakatlanish usullarini, joylashuv vositalarini, ishtirok etuvchilar soni bo‘yicha va tashkiliy shakllarini keltirish maqsadlidir.

Ma‘lumki, turizmning geografik jihatdan ikki asosiy bo‘limi mavjud bo‘lib, bular ichki (mahalliy) va tashqi (xalqaro) turizmidir. Mahalliy turizm – bu o‘z mamlakati hududida hech qanday qiyinchiliksiz istalgan joyga safar qilishi, dam olishi va boshqa turistik faoliyat bilan mashg‘ul bo‘lishidir. Mahalliy turizmda o‘zi yashab turgan joylarni ko‘rishi va o‘rganishi orqali ma‘naviy dunyoqarash oshadi hamda vataniga bo‘lgan muhabbat tuyg‘usi uyg‘onadi. Shuningdek, aholining sog‘lomlashtirishga, ish qobiliyatini tiklash va yaxshilashga xizmat qiladi.

Xalqaro turizm – bu bir davlatdan boshqa davlatga uyushtiriladigan sayohatdir. U viza, tibbiy tekshiruv, valyuta almashtirish va boshqa ko‘pgina tadbirlarni o‘z ichiga oladi. Tashqi yoki xalqaro turizm ma‘lum maqsadda uyushtirilgan marshrut yo‘nalishi asosida guruh yoki yakka tartibda bo‘lishi mumkin. Bunda eng avvalo sayyohlar shu davlatning o‘ziga xos bo‘lgan tarixiy obida va shaharlari, madaniyati, san‘ati, urf-odati bilan tanishishi hamda boshqa betakror turistik obyektlardan zavq olishdan iboratdir. Shuningdek, xalqaro turizm sport musobaqalari, ilmiy anjumanlar, konferensiya, madaniy aloqalar, diniy marosimlar (masalan, xaj safariga borish) bilan ham chambarchas bog‘liqdir. Xalqaro turizm qadimdan rivojlanib kelgan. Chunki o‘sha davrda mamlakatlar o‘rtasida aniq chegaralar bo‘lmaganligi sababli bir-biriga

o'tish qiyin bo'lmagan. Hozirgi paytda o'tish og'ir bo'lsada, qiziqish, ishtiyoq katta, moddiy sharoit yuqori darajada. Taxlillar shuni ko'rsatadiki, dunyo miqyosida turizmning geografik taqsimoti bir xil emas. M., xalqaro turistik sayyohlarni salmog'i Yevropa mamlakatlariga 52,5%, Osiyo va tinch okeani mintqasiga 20,2% Amerika mamlakatlariga 16%, boshqa mintaqalarga 11,3 % to'g'ri kelmoqda. Xalqaro turizmda chet el turistlarni kelishi «aktiv turizm» nomini olgan. Turistlarni chet elga chiqib ketishi «passiv» deb nomlanadi.

Turistik oqimlar yo'nalishi bo'yicha «kiruvchi» va «chiquvchi» turlarga bo'linadi. Kiruvchi va chiquvchi turistlar oqimi salmog'i hozir 1 mlrt kishidan ortiq.

12.2. Maqsadli turizm turlari

Maqsadli turizm bir nechta turlarga ajratiladi.

1. Rereatsion turizm – dam olish maqsadidagi turizm turi bo'lib, ko'p davlatlar uchun turizmning ommaviy shaklidir. Bundan Ispaniya, Fransiya, Turkiya, Gretsiya, Italiya, Avstraliya kabi mamlakatlar keng foydalanadi. Rekreatsion turizm sayohatni davomiyligi bilan kiruvchi shaharlar soni ko'p bo'lmasligi bilan, havo transportidan keng foydalanishi bilan ajralib turadi. Dam olish maqsadida safarlar xilma-xilligi bilan farqlanadi va qiziqarli tomosha dasturlarini (teatr, kino, festival va h.k.). Xohishga ko'ra, mashg'ulotlar (ov, baliq ovlash, musiqali badiiy ijodiyot va h.k.) tashrif buyurgan mamlakatni milliy madaniyati bilan bog'liq bo'lgan sayohatlarni o'z ichiga oladi.

2. Davolanish va dam olish turizmi – sanatoriyalarda sog'lig'ini tiklash va dam olish turi ko'proq yakka (individual), oilaviy shaklda bo'ladi. Turizmni boshqa turlariga nisbatan bu turni muddati ko'p, ya'ni 24-28 kun bo'ladi. Inson organizmiga ta'sir etish vositasiga qarab davolanish uchun dam olish iqlimi, dengiz sohili, balchiqli va h.k. bo'linadi. CHexiya, Fransiya, Italiya.

3. SHahar turizmi – ko'rish va tamosho qilish

4. Qishloq turizmi – qiziqarli maqsadga tayangan bo'lib, yildan-yilga kengayib bormoqda.

Aholini yashash sharoiti har xilligi, urf-odati, an'analari, keyinishi, nima bilan Shug'ullanishi, ular ichida hunarmandchilik.

5. Agro turizm – qishloq xo‘jalik, ya’ni qiziqqan deg‘qonchilik va chorvachilik tarmoqlarini borib ko‘rish m., paxtani qo‘lda terish (Hindiston, Pokiston, Markaziy Osiyo davlatlarida.....), Bolgariya atir gul xo‘jaliklarini, uni terishni ko‘rish.

6. Ekologik turizm – sof havoli, manzarali, kishilar kam yashaydigan va qo‘riqlanadigan joylarni ko‘rish.

7. Sport turizmi – asosiy maqsadi turistlarga o‘zlari tanlagan sport turi bilan Shug‘ullanishga imkoniyat yaratib berishdan iborat. Sport turizmi zaruriy sharoitni talab etadi: ya’ni sport maydonlari, asbob uskunalar va dam oluvchilarni xavfsizligini ta’minlash va h.k. turistlarni sport maqsadiga bog‘liq holda 2 ga bo‘lindi. Birinchisi «Aktiv» qatnashish bo‘lib, bu qandaydir sport turi bilan Shug‘ullangan hisoblansa, ikkinchisi, «Passiv» holatda shunchaki ishtirok etishdan iborat.

8. Ilmiy turizm – ta’lim va fanni o‘rganish maqsadida safarlarga chiqish. Harajatga til o‘rganishga borish va h.k.

9. Ishchanlik turizmi – uchrashuvlar, konferensiyalar, kongresslar, samitlar, simppoziumlar savdo yarmarkalari ko‘rgazmalilik samolyot, avtomobil ko‘rgazmalari.

10. Diniy ziyoratgoh turizm – (haj safari, ziyoratlar) mustaqillik davrida juda kengaydi.

11. TaniShuv turizmi – tomosha qilish maqsadida turistlar dunyoning har xil joylarini borib tanishadilar va ko‘radilar.

12. Sarguzashtli turizm – turistlarni ajoyib, qiziqarli joylarga ekspedetsiya uyushtiradilar, dengiz sayohatlariga olib borish.

13. Qumsash turizmi – qarindoshlarnikiga, do‘stlarinikiga tashrif qilish. Yaxudiyar Isroilga, armanlar Armanistonga va h.k.

14. Ijtimoiy turizm – bu davlat tomonidan ijtimoiy ehtiyojlarga ajratiladigan mablag‘lar hisobidan sayohat qilish. Bunga kam ta’minlangan, nogironlar olinadi. Kasaba uyushma tomonidan.

15. Ekzotika (g‘alati, g‘aroyib) turizmi – Gretsiya, Meksika, Rossiya, AQSH, O‘zbekiston g‘orlarga o‘lkan toshlar ko‘rinishi noyob daraxtlarga, Fransiya

«Aksara») firmasi Artika va Antraktidagi sayohat uyushtirdi. (Mahalliy aholi, morjlar, pingvinlar, Tyulenlar).

Kosmik Rossiya kosmodromida xorijiy biznesmenlarni kosmosga qiladigan safarlar uchun taklif bor. Bu katta xarajat talab etadi. Parvozga chiquvchilar yozdirilmoqda. Kafolat soʻmmasi hozircha 5000 doll. belgilangan. Kosmosga parvoz qilgan 20 mln.doll «Kosmos»ga har kishi toʻlagan.

3. Harakatlanish turlariga – yayov (piyoda) 5-6 to 50 km. gacha. Uglevodlarda (fil, tuya, ot, eshak, qoʻtos, it, bugʻi).

4. JoylaShuv vositalari – otellar, mehmonxonalar, sanatoriyalar, tur bazalar, turistik uylar va boshqalar.

4a. Ishtirok etuvchilar soni boʻyicha – individual (yakka), oilaviy guruhlar boʻlib,

4b. Tashkiliy shakllari boʻyicha – tashkil qilingan, tashkil qilinmagan (tashkilotlar tomonidan tashkil etilgan alohida shaxslar). Buning teskarisi – faol, tashabbuskor shakllarni yoki guruh turistlarni sayohatidir.

Shaharlar turistlarni jalb etish manbai.

Shahar – bu murakkab ijtimoiy – iqtisodiy «organizm», koʻp tarmoqli xoʻjalik kompleksi, madaniy-tarixiy, taʼlim va fan rivojlangan insoniyat tarixidagi serqirra voqealar sodir boʻladigan joy hisoblanadi.

Shahar turizmi deganda – turistik maqsadida yirik aholi punktlariga tashrif buyurganda u yoki bu shaharlardagi hayot tarzi toʻgʻrisida tasavvur hosil qilinadi. Turizm ixtisoslashuvi nuqtai nazardan shahar turistik markazlari sifatida qoʻyidagilarni koʻrsatish mumkin: madaniy-taniShuv turizm markazlarini, ishchanlikka doir turizm markazlarini, voqealar (hodisalar) turizmi, davolanish va dam olish turizmi va ziyorat qilish markazlarini, koʻpgina yirik shaharlarda bir vaqtning oʻzida turizmning bir necha turlarini koʻrish mumkin. Bularga: Parij, London, Rim, Berlin shaharni misol qilishimiz mumkin.

**Xorijiy Yevropa shaharlarini turistik madaniy – tanishuv salohiyati
bo‘yicha guruhlanishi**

No	Guruhlar	SHaharlar
1	Tarixiy yodgorliklarga ega bo‘lgan kichik shaharlar	York, Oksford (Angliya) Piza, Siena (Italiya)
2	Tarixiy yodgorliklar, sa‘nat obyektlariga ega bo‘lgan kichik va o‘rta shaharlar	Avinon (Fransiya), Bazel (Norvegiya), Bolenya (Italiya), Venetsiya, Krakov, Lyublyana (Sloveniya), Oslo, Florensiya (Italiya)
3	Tarixiy yodgorliklar va san‘at va san‘at obyektlariga ega bo‘lgan katta shaharlar	Afina, Gamburg, Glazgo, Zalsburg (Avstraliya) Praga, Rotterdam, Sevilya (Ispaniya), Xelsinki, Edinburg (Angliya)
4	Tarixiy yodgorliklar, san‘at obyektlari va zamonaviy madaniyat obidalariga ega bo‘lgan yirik shaharlar	Amsterdam, Barselona, Bryusax, Budapesht, Vena, Dublin, Kapengagen, Lion, Lissobon, Milan, Myunxen
5	Tarixiy yodgorliklar va san‘at obyektlariga ega bo‘lgan yirik shaharlar	Parij, London, Rim, Madrid, Berlin, Stambul

Shaharlarda madaniy-tanishuv turizmi. Madaniy-tanishuv turizmi markaz-shaharlardagi madaniy boyliklarni ko‘rishga intilgan ular to‘g‘risida, yangi bilimlarga ega bo‘lish maqsadida sayohat qiluvchi turistlarni qabul qilishga ixtisoslashadi. So‘nggi vaqtlarda ularni shaharlardagi nafaqatgina me‘moriy (arxitektura) yodgorliklari, madaniy meroslar, muzeylar, teatrlar, ko‘rgazmali zallar jalb qiladi, balki shahar muhiti, shahar aholisining turmush tarzi, zamonaviy dizayn va hokozalar ham sayohatchilarni o‘zlariga jalb qilmoqda.

Quyidagi 1- jadvalda xorijiy Yevropa shaharlarida turistik madaniy-tanishuv imkoniyatga ega bo‘lgan guruhlar ajratib ko‘rsatilgan.

Tayanch iboralar

Xalqaro turizm, xalqaro turmahsulotlar , sotuvlar sohasi, iste‘molchilari, turistik eksport, import, turmahsulot, sport turizmi, tarixiy yodgorliklar, xalqaro aloqalar.

Nazorat savollari

1. Turizmning jahon mintaqalari bo'yicha bo'linishi.
2. Turizmning maqsadlar bo'yicha turlarga ajratilishi.
3. Turizmdagi maxsus turlarning geografiyasi
4. Hayot uchun xavfli sport o'yinlari turizmi
5. Shaharlarning turistik madaniy – tanishuv salohiyati bo'yicha guruhlanishi

13-bob. YEVROPA MINTAQASI TURIZMI GEOGRAFIYASI.

(FRANSIYA TURIZM GEOGRAFIYASI)

13.1. Fransiyaning turistik salohiyati

13.2. Fransiyaning turistik migratsiyasi va turistik rayonlari

13.1. Fransiyaning turistik salohiyati

Fransiyaning maydoni – 547,08 ming km². Aholisi 63 mln kishi. Poytaxti – Parij. Davlat tili fransuz tili. Pul birligi – yevro Fransiyaning Yevropa o‘rtasida joylashgan bo‘lib, qulay geografik o‘rni, uning rang-barang tabiiy sharoiti va har xil tabiiy turistik resurslarni ko‘pligi turizmni rivojlanishiga sharoit yaratadi.

Fransiyada turizm salohiyati yuqori darajadadir. Unda shimoldan Atlantika okeaniga janubda Hind okeaniga chiqish yo‘llari mavjud. U iqtisodiy rivojlangan davlatlar bilan chegaradosh. U iqtisodiy rivojlangan davlatlar jumladan: Buyuk Britaniya, Germaniya, Ispaniya, Italiya va SHveysariya mamlakatlari shular jumlasidandir.

Fransiya iqlimi turistik munosabatlarda juda qulay hisoblanadi. Fransiyaning tabiati ham serqirradir. Uning toza havosi, rang-barang landshaftlari bilan turistlarni o‘ziga jalb qiladigan qismi Korsina orolidir.

Fransiyada 40 mingdan ortiq madaniy yodgorliklar mavjud. Fransiya madaniy qimmatliklarni ham ta’kidlash juda muhimdir. Milliy urf-odat va ana’analar, hunarmandchilik, gostronomik san’at va hokazolar hamda turli kattagina turistlar oqimini jalb qiluvchi madaniy voqealar bunga misol bo‘la oladi.

Turizm faoliyatidagi muhim bo‘lgan tabiiy, sivilizatsion dasturlar bilan bir qatorda, mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasi ham juda muhim bo‘lib hisoblanadi. Aholining erishilgan turmush darajasi, inson manfaatlari uchun va kishilarni sotsial ta’minoti uchun va kishilarni sotsial ta’minoti uchun sarf-xarajatlar, turizm eng muhim o‘rinni egallaydigan iste’molning progressiv strukturasi o‘z aksini topadi, kamroq ta’minlangan aholi esa sotsial (datatsiyalanadigan) turizmdan foydalanish imkoniyatiga ega.

Mamlakatda zamonaviy turizm infratuzilmasi tashkil etilgan. Fransiya Yevro Soyuz ittifoqi tashkil etish tashabbuskorlaridan biri hisoblanadi. 1945-yildan boshlab

Fransiyaning barcha prezidentlari jahon maydonida Yevropani kuchli va qudratli qilib, Fransiyaning undagi poydevorini mustahkamlashga harakat qildi. Integratsion jarayonlarni kengayishini va chuqurlashuvi mintaqada turizmni rivojlantirish hamda fransuz turizm industriyasini modernizatsiyalash uchun qudratli omillar bo'lib hisoblanadi.

Fransiya ulardan tashqari turistik salohiyati O'rta yer dengizi qirg'oq bo'yida, Atlantika okeani qirg'oq buyida dam olish, davolanish, suv sporti, plyaj turizmiga keng imkoniyat yaratdi. Davlatning Alp tog'i qismida Alpinizm, ekoturizm, shimoliy g'arbida ekoturizm va agro turizm ov qilish turizmi uchun sharoit yaratadi.

13.2.Fransiyaning turistik migratsiyasi va turistik rayonlari

Fransiyada turizm migratsiyasini geografik sur'ati oldindan yaratilgan bo'lib, o'zining barqarorligi bilan ajralib turadi. U ichki va tashqi, mintaqaviy va global tartibdagi ko'p sonli turli xildagi natijasi bo'lib hisoblanadi. Fransiyada ichki va kiruvchi turizm ustivor rivojlanishi kasb etadi.

Ichki turizm 2005-yilda fransuzlar 185 mln turistik maqsadlarda tashrif buyurdilar. Ularning asosiy qismi (89 %) ichki bozorga to'g'ri keladi. Fransuzlar o'z vatanlari bo'ylab sayohat qilishni afzal ko'rishadilar.

Kiruvchi turizm. Yevropaning turistik migratsiyasi zamonaviy geografiyasi, dunyoning boshqa turistik mintaqalaridan farqli o'laroq o'ta yirik oqimlarning mavjudligi bilan farqlanadi. Ulardan uchtasi Fransiya kelib tugaydi. Buyuk Britaniya-Fransiya, Germaniya-Fransiya, Niderlandiya – Fransiya.

Fransiya-Yevropa va jahonning eng ko'p turist tashrif buyuradigan davlati hisoblanadi.

Chiquvchi turizm: Nemislar va inglizlar bilan taqqoslaganda fransuzlar chet elga kam sayohat qiladilar.

1950-yildan 2005-yilgacha bu davlatga kiruvchi oqim 25 marotabaga oshdi, ya'ni 3 mlndan 79,1 mln kishigacha ortdi. Mazkur davlatga asosan qo'shni bo'lgan EI mamlakatlarning turistik tashriflari (90 %) yanada salmoqlikdir. Fransiya ko'proq tashrif buyuradigan davlatlar qatoriga: Buyuk Britaniya, Germaniya,

Niderlandiya, Belgiya, Lyuksemburg, Italiya, SHveysariya, Ispaniya kabi mamlakatlarni kiritishimiz mumkin.

Chiquvchi turizm Fransiyada ichki mintaqaviy xarakter kasb etadi. Biroq Shunga qaramasdan 2004- yilda 66 5 tashrif Yevropa davlatlariga uyushtirildi. Fransuzlarning odatiy tashrif buyuradigan yo'nalishlari Ispaniya (3 mln), Italiya (1,9 mln), Buyuk Britaniya (1,9 mln), Portugaliya, Germaniya, Belgiya, Lyuksemburg va Gretsiya davlatlaridir.

Fransuz turistlari tashrif buyuradigan joyda mahalliy aholi bilan ko'proq muloqot qilishga, ularni hayot tarzini o'rganishga, undan so'ngina madaniy-tarixiy yodgorliklar va diqqatga sazovar joylarni sayohat qilishga loyiqdirlar.

Turizmni rivojlantirishda ham, turizmni maxsuslashtirishda ham Fransiyada rayonlar farqi ancha ahamiyatlidir. Ba'zi rayonlar turistik tashrif uchun esa aksincha. Bunday hududiy notenglik Fransiya rahbariyatini turizm sohasida mintaqaviy sayohat olib borishga, turizm rivojlanmagan rayonlarda aholi bandligini ta'minlab, turizm industriyasi korxonalari sonini ko'paytirishga harakat qilmoqdalar.

Fransiya umuman 22 ta turistik rayonga bo'lingan bo'lib, ular mamlakatni iqtisodiy-rejalashtirilgan rayonlariga mos keladi hamda EI ning hududiy statistik birligi yagona tizimiga kiradi. Bundan tashqari mamlakat 7 ta asosiy turistik rayonga bo'lingan, ularning 4 tasi mamlakatning shimoliy qismida, qolganlari mamlakatning janubida joylashgan.

1. Parij rayoni – turistik maqsadlar uchun muhim bo'lgan maydoni bo'yicha eng yirik rayon hisoblanadi. Parij – mamlakat bo'ylab asosiy turistik marshrutlar boshlanadigan va tugaydigan muhim transport tarmog'idir.

2. Shimoliy rayon-ikki mintaqani o'z ichiga oladi. Nor-Pa-de-Kole va Pikardiya SHimoliy rayon o'zining boy tabiiy va madaniy – tarixiy potensial bilan bog'lovchi muhim joylashgan transport va savdo yo'llari o'tadi.

3. G'arbiy rayon - La-Mansh qirg'oqlari bo'ylab cho'zilib ketgan. U 2 mintaqani o'z ichiga oladi.

4. Sharqiy rayon esa o'z tarkibiga Lotorongiya, Elziya va Fransh – Konteni oladi. Ular tarixiy taqdiri va chegaraviy joylashgan holatidagi umumiylik tufayli

birlashtirilgan bo‘lib, yaqqol ifodalangan markazga ega emas. Shu sababli turistik ixtisoslashtirish ham turlichadir.

5. Alp rayoni – Fransiyaning Janubiy –Sharqida, Sharqiy va O‘rta er dengizi rayonlari o‘rtasida joylashgan. Janubiy-G‘arbiy rayon.

6. O‘rta er dengizi rayoni – hozirgi kunda kurort hayoti yanada xilma-xil bo‘lib bormoqda. Turistlar nafaqatgina cho‘milish va oftobda toblanish bilan, balki sportning suvli turlari bilan: parusda suzish, suv ostiga sho‘ng‘ish, suv chang‘ilarida, mototsikllarda, suzish, dengizga parashyutdan sakrash kabi turizm turlari bilan Shug‘ullanishni xush ko‘radilar.

7. Janubiy-g‘arbiy rayon – Bunda dam olish, ekoturizm, plyaj, davolanish, agro turizm rivojlangan.

Tayanch iboralar

Fransiya turizmi, Fransiya turmahsulotlari, sotuvchilari, iste‘molchilari, turistik eksport, import, turmahsulot, hududiy marketing strategiyalari.

Nazorat savollari

1. Fransiyada turizm salohiyati va uning imkoniyatlari.
2. Fransiya turizmi faoliyatidagi muhim sivilizatsion dasturlar
3. Fransiyada turizm migratsiyasi
4. Fransiyada turizmni rivojlantirish va maxsuslashtirishda turistik rayonlar

14-BOB. AMERIKA MINTAQASI TURIZMI GEOGRAFIYASI

14.1. AQShning turistik salohiyati

14.2. Davlatning turistik oqimlari geografiyasi

14.3. AQShning turistik rayonlari

14.1. AQShning turistik salohiyati

AQSh turizmi jahonning turizm bozorida tan olingan Lider (yo'lboshchi) hisoblanadi. U xalqaro turizmdan olinadigan daromad bo'yicha birinchi o'rinda (2017-yilda 96,7 mlrd. dol.) turistik xarajatlar bo'yicha ikkinchi o'rinda (76,2 mlrd. dol.) hamda xalqaro turistik tashriflar bo'yicha birinchi o'rinda (83,7 mln. kishi.) turadi.

Turizm industriyasi mamlakat iqtisodiyotida muhim rol o'ynaydi. 2013-yilda Amerika turistik industriya Assotsiatsiyasi ma'lumotlariga ko'ra, ichki va chet el turistlariga xizmat ko'rsatishda Amerika turistik industriyasining umumiy daromadi 500,5 mlrd. dol. Dan yuqorini tashkil qilib, bu esa 7,2 mln. yangi ish o'rinlarni yaratishga imkon beradi.

Nima uchun AQSHning o'zida ham mamlakatga sayohat qilib boruvchi turistlar ham ancha faol harakatlanmoqda. Bunga AQSHni turistik potensialini belgilovchi asosiy omillarni tahlil qilib javob topishimiz mumkin.

AQSh-katta va xilma-xil tabiatga ega bo'lgan mamlakat. U bir yo'la olti soatli poyasida yotadi. AQSh o'zining turli xil iqlimi, tabiat zonalari va landshaftiga ega.

AQShda turistlar tog'da chang'i uchishlari, tropik plyajda dam olishlari, o'rmonlarda va prerieda sayr qilishlari va cho'llarni ko'zdan kechirishlari, okean to'lqinlarida yoki ko'llarda baliq ovi bilan Shug'ullanishlari mumkin. Unda, vulqan va geyzeralarni ot mishini, ulkan muzliklarni, baland cho'qqilarni, kononlarni, Hindiston yozining yorqin namunalarini ko'zdan kechirish mumkin. Bularning barchasi bittagina davlatdadir.

Koloroda katta Kanon va Niagara sharsharasi, geyzerlar millionlab turistlarni o'ziga jalb qiluvchi jahonda tan olingan diqqatga sazovar joylardir.

Mamlakat umumiy maydoni 32 mln.ga ni tashkil etuvchi milliy tabiat parklar tarmog'i bilan qilingan. Amerikaliklar o'z tarixiga juda ehtiyotkorlik bilan

yondashadilar. Shu sababli ham tarixiy, madaniy yodgorlik va obidalarini asrab avaylaydilar. AQShda milliy masshtabda tarixiy qimmatga ega bo'lgan 50 ming obyektlar milliy davlat ro'yxatiga kiritilgan.

Albatta tarixiy va madaniy yodgorliklar eng avvalo, ichki turizm obyekti hisoblanadi, biroq amerika millatining simvollari oq uy, ozodlik monumenti (statiyasi), Rashmar tog'lari turistik ziyoratchilarning markazlari bo'lib hisoblanadi.

Agar kim uchundir Italiya-antik Rim, Tug'imish asri bo'lsa, AQSH-bu «Gollivud» va «Disneylend», Nyu-york va Las-Vegasdir.

AQShning har bir shtati, har bir shahri qandaydir ko'rsatkichlari bo'yicha dunyodagi eng katta nufuzga ega, bu esa mahalliy sanaatni ixtisoslashtirilganligidan dalolat beradi.

AQShning ko'pgina shaharlarida turli festivallar yoki sport tadbirlari o'tkaziladi, hamda ko'p sonli turistlarni o'ziga jalb qiladi.

AQSh-jahon iqtisodiyotida o'ziga xos yetakchi o'rinni egallovchi rivojlangan davlatdir. Ishlab chiqaruvchi kuchlarni rivojlanish darajasi, amerika iqtisodiyoti strukturasi, uning ilmiy-texnika potentsiali, milliy raqobatbardoshlik darajasi barcha jahon xo'jalik aloqalariga kuchli ta'sir ko'rsatadi. Buning ustiga iqtisodiy o'sishning Amerikacha model ko'pgina rivojlangan davlatlar uchun namuna bo'lib xizmat qiladi.

14.2. Davlatning turistik oqimlari geografiyasi

AQSh-sayohatchilarni tarixan jalb qiladigan buyuk davlatdir. XXI asr amerika turizm industriyasi uchun haqiqiy sinov davri bo'ldi. 2001-yil 11-sentabr voqealari turizm faolligidagi barcha ko'rsatkichlarni tushib ketishga olib keldi. Nyu-Yorkdagi hodisalardan so'ng mamlakatning turizm bozorida haqiqiy vaqima avj oldi. Aviachiptalar narxi 50 % gacha arzonlashtirilsa ham amerikaliklar samolyotlarda parvoz qilishdan qurqib qoldilar. Bu esa turizm bozoriga jiddiy ta'sir ko'rsatdi, mijozni mamlakatning istalgan hududiga avtomobilda eltib quyuvchi kompaniyalar vujudga keldi. Birinchi navbatda bular kompaniya ishlari bo'yicha xizmat safariga boruvchi beznesmenlarga qaratiladi. 1998-yildan 2002-yilgacha davrda

konferensiyalarni qo‘shib hisoblaganda kasb-amaliy maqsadlardagi tashriflar 14 % ga tushib ketdi.

Umuman mamlakatga turistlarning tashqi oqimi 2000-yil sentabr ko‘rsatkichlariga nisbatan 30 % ga pasaydi.

Ichki turizm. Amerikaliklarning aksariyat qismi o‘z davlatlarida sayohat qilishni afzal ko‘radilar: turistik tashriflarni 95 % i ichki, faqatgina 5% i chet elga sayohatni amalga oshiradilar. TIA ma’lumotlariga ko‘ra 2005-yilda 1,14 mlrd mamlakat ichida personal tashriflar amalga oshirilgan. Bunday tashriflar 10 yil davomida (1994-2003yy) 9,8 % ga o‘sdi. Ichki turizmga hatto 2001-yildagi turizm industriyasidan tushgan 560,5 mlrd.dol.ni faqatgina 96,7 mlrdi xalqaro turizmga qolgan 464,8 mlrd ichki turizmga to‘g‘ri keldi. Ichki turizm birinchilardan bo‘lib 11 sentabr inqirozini bartaraf etdi. 2003-yilda ichki turizmdan tushgan daromadlar 2002 yilga taqqomlaganda 3,5 % ga ko‘paydi.

Amerikaliklar mamlakatni turli maqsadlarda ketadilar. 82 % i uchun tashrifning asosiy motivi –dam olish 12 % i – biznes bilan Shug‘ullanish.

Amerikaliklar sayohatida maqsad va mashg‘ulotlar ichida eng ko‘proq shopping (30 %), oilaviy va ommaviy bayramlarda ishtirok etish (27 %), tabiatda dam olish (11 %). Muzeylar va tarixiy joylarga tashrif buyuruvchilar 8 % ni, galeriya va san‘at muzeylari – 2% ni tashkil qiladi. Transport vositalaridan avtomobil yoki treylar (784%), 11 sentabr voqealaridan so‘ng samolyotda atigi 16 %. Avtobus va poezdlar mos ravishda 2 % 1 % ni afzal ko‘radilar.

AQShning turistlar eng tashrif buyuradigan shtatlari Koliforniya va Florida. Ulardan keyin esa, Nyu-York va Texas, Pensilvaniya shtatlaridir.

Kiruvchi turizm. Turizmni ommaviyligi bo‘yicha AQSh, Fransiya va Ispaniyadan so‘ng uchunchi o‘rinni egallaydi.

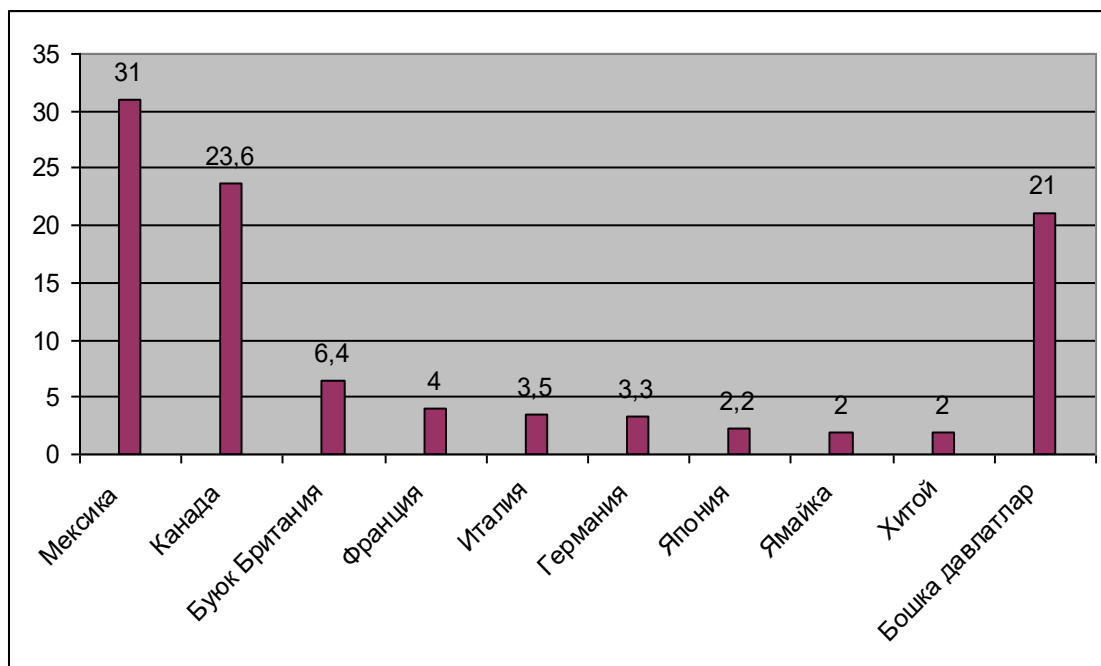
So‘nggi yillarda jahon turizm bozorida AQSHning pozitsiyasi kuchsizlanib, uning ulushi qisqarmoqda. 1995-yilda Ispaniya turistlar tashrifi miqdori bo‘yicha AQSHni ortda qoldirdi. (4,1 mln). 2003-yilda esa bu farq 11 mln. tashrifga Ispaniya hisobiga ko‘paydi. Fransiya esa, AQSHni qariyb 2 marotabaga (75 mln. tashrif)

ortda qoldirilmoqda. 2014-yil ma'lumotiga ko'ra AQSH turistik tashriflar bo'yicha birinchi o'rinda. (83,7 mln)

14.1-chizma. 2016-yilda AQSHda chiqish turizmining hududiy tarkibi foizda

14.3.AQShning turistik rayonlari

AQShni turistik rayonlashtirish umumiy

rayonlashtirishga mos keladi. Ya'ni SHimoliy – SHarq, Janubiy O'rta G'arb va G'arb rayonlari. Yuqoridagilardan Shunga o'xshash to'rtta turistik makrorayonni ajratib olish mumkin.

Aholi zich joylashgan SHimoliy-Sharqiy makrorayon ham madaniy-tarixiy yodgorliklarga ham zamonaviy amerika madaniyatining ilg'or yutuqlari turistlar uchun jozibadordir. Bundan tashqari bu yerda ishchanlik (kasb-amaliy) turizm yaxshi rivojlangan. Makrorayonning yadrosi Bos-Vash megapolisi, poytaxti esa Nyu-york shahri hisoblanadi.

Janubiy makrorayonni birinchi dengiz plyajlari va kurortlari, festivallari bilan ajralib turadi. Mazkur makrorayon G'arbiy yoki SHimoliy-Sharqiy makrorayonlarga nisbatan attraktiv hisoblanadi. Biroq jahon turizm «Makkasi» bo'lgan Floridaning poytaxti Mayami Shu erda joylashgan.

Turistik makrorayonlar rayonlarga bo‘linadi. SHimoliy-Sharqiy makrorayon – bu Megapolis va Yankiland; Janubiy makrorayon Janbuiy-Atlantika rayoni, Tald va Florida; Xartlenda – Ko‘lbo‘yi/, Markaziy teksiliklar va Buyuk tekisliklar; G‘arbiy makrorayon – chiki G‘arbiy SHimoliy-G‘arbiy, Kaliforniya va Alyaska rayonlariga bo‘linadi. Tropik orollar ham alohida Gavayi oroliga birlashtirilgan.

Megapolis – Botsondan Vashingtongacha yastanib yotuvchi 100 ming kv.km. maydondir.

AQShga kelayotgan barcha turistlar mamlakatni bosh darvozasi Nyu-Yorkga tashrif buyurmasdan ketmaydilar. Nyu-York AQSHning turistik poytaxti hisoblanadi. Bu erda ozodlik moumenti, osmono‘par Manxetten binolari: Empayr-Steýt-Bilding, Kraysler-Bilring hamda 11 sentabrdagi mudhish voqealar oqibatida vayron etilgan. Umumjahon savdo markazining egizak minoralari joylashgan. Shu sababli ozodlik monumentiga va ba‘zi baland minoralarga turistlar tashrifi xavfsizlik choralari sifatida taqiqlab qo‘yiladi. Biroq bu holatlar Nyu-York turistlarini jahon turizm markazidagi obruyiga putir yetkaza olmadi.

Nyu-York jahon shahari maqomini olgan bo‘lib, milliy va xalqaro korporatsiyalarning shtab kvartira markazi, ishga doir muzokaralar olib borish uchun ommaviy makon bo‘lib xizmat qiladi. Bundan tashqari bu erda obzor – ekskursion va madaniy-tarixiy turizm yaxshi rivojlangan. Nyu-Yorkda mamlakatning eng mashhur muzeylari – Metropoliten va Gugchenxaymlar joylashgan. SHaharning etnik kvartallari: kichik Italiya, CHayna-Gaumlar ham turistlarda katta qiziqish uyg‘otadi. BMT binosi ham Nyu-Yorkda joylashgan.

Tayanch iboralar

AQSh turizmi, shaharlari, ekskursiya, AQSh turmahsulotlari, sotuvchilari, iste‘molchilari, turistik eksport, import, turmahsulot, biznes markazlari, aeroportlari.

Nazorat savollari

1. Jahon turizm bozorida AQSh turizmining roli.
2. Mamlakatga turistlarning tashqi oqimi
3. AQSh ning turistik makrorayonlari va ularning xususiyatlari
4. AQShning aholi zich joylashgan SHimoliy-Sharqiy makrorayoni

15-bob. OSIYO – TINCH OKEANI MINTAQASI TURIZMI GEOGRAFIYASI

15.1. Osiyo – Tinch okeani mintaqasining turistik salohiyati

15.2. Osiyoga va Tinch okeani mintaqasida amalga oshiriluvchi sayohatlar

15.1. Osiyo – Tinch okeani mintaqasining turistik salohiyati

Yevropa va Amerika mintaqasidan keyin, Sharqiy Osiyo va Tinch okeani mintaqasi mamlakatlari, turizm sohasida o'zining yuqori darajada tez rivojlanishi bilan ajralib turadi. Mintaqaning ayrim mamlakatlarida keyingi yillarda aniqrog'i 1990-yildan boshlab turizm industriyasi nihoyatda tez sur'atlarda rivojlana boshladi. Ayniqsa Xitoy va uning boshqa hududlari hisoblangan Gongkong, Makao va Tayvan Shuningdek, Malayziya, Tailand, Singapur, Koreya respublikasi, Avstraliya, Yaponiya, Indoneziya, Yangi Zelandiya, Filippin mamlakatlari turizm sohasida juda katta natijalarga erishib kelmoqda.

Ikkinchi jahon urushidan keyingi davr Osiyo-Tinch Okeani hududidagi mamlakatlar iqtisodiyoti uchun o'ziga xos "sakrash" yillari bo'ldi. Ko'p yillar mobaynida o'rtacha va qoloq bo'lib kelgan davlatlar tarixan qisqa vaqt ichida ulkan yutuqlarga erishdi. 1970-yillar ohiriga kelib, Singapur va Gongkong Sharqiy Osiyodagi eng yirik moliya markaziga aylanishdi. 1980-yillar o'rtasiga kelib Gongkongning chet ellardagi to'g'ridan-to'g'ri kapital qo'yimalari 2 mlrd dollarni, Singapurda esa – 1 mlrd dollarni tashkil qildi.

Sharqiy Osiyo va Tinch okeani mamlakatlarida hamma sohalar bo'yicha iqtisodiy hamkorlik va integratsiya jarayonlari kuchayib bormoqda. Deyarli 30 yil mobaynida janubiy va Sharqiy Osiy mamlakatlari uyushmasi ASEAN muvaffaqiyatli faoliyat ko'rsatib kelmoqda. Unga Osiyodagi to'rtta «Ajdaho»dan biri – Singapur, Shuningdek, «Yangi to'lqin», yangi industrial mamlakatlar – Malayziya, Indoneziya, Tailand, Bruney va Filippin mamlakatlari kiradi.

Ushbu guruh doirasida o'zaro hamkorlik va integratsiya jarayonlarini amalga oshirib hamma sohalar bo'yicha iqtisodiy o'sish va rivojlanishga erishmoqdalar.

Turizm sohasida mintaq bo'yicha Xitoy, Gonkong, Indoneziya, Malayziya, Singapur, Tailand dunyo turizm markazlari ichida eng sevimli va yuqori darajadagi talabga sazovor bo'lmoqdalar.

Osiyo va Tinch okeani mamlakatlariga 2002-yilda qilingan xorijiy tashriflar 131,3 million kishini tashkil qilgan. 2001-yilga nisbatan 8,4% ga o'sish kuzatilgan.

1970-80 yillarni oladigan bo'lsak 1970-yilda 5,3 mln. xorijiy turistlar tashrif buyurgan bo'lsa, 1980-yilga kelib 20,9 mln. turistlar tashrif buyurgan. O'n yil ichida o'sish sur'atlari 194,4% ni tashkil etgan.

1980-90 yillar xorijiy turistlar tashrifi 2,5 marttaga oshgan, 1980-yilda 20,9 mln. turistlar tashrif buyurgan bo'lsa, 1990-yilda esa 52,3 mln. turistlar tashrif buyurgan. O'sish sur'atlari esa 149,3% ni tashkil etgan.

Respublikamizda xalqaro turizm bozorini rivojlantirish, uni jahon andozalari talabi asosida shakllantirish va Shu orqali iqtisodiyotni yanada yuksaltirish imkoniyatlariga ega bo'lamiz. Xalqaro turizm bozorida, kuchli raqobat kurashi sharoitida ko'zlangan maqsadga erishish uchun eng avvalo aniq yo'nalish, doimiy ravishda izlanish, faoliyatni jahon andozalari darajasida tashkil etish talab qilinadi.

15.2. Osiyoga va Tinch okeani mintaqasida amalga oshiriluvchi sayohatlar

XXI asrning oxirgi o'n yilligida dunyo turizmi yiliga o'rtacha 4-5% ko'rsatkich bilan o'sdi. Mintaqalar bo'yicha Osiyoga va Tinch okeani mintaqasida amalga oshiriluvchi sayohatlar miqdori bundan ham yuqori ko'rsatkichlarda o'sdi. Agar O'rta SHark mamlakatlariga etib kelinuvchi turistlar yiliga o'rtacha 4,9%dan o'sgan lekin oxirgi ikki yil davomida o'sish kuzatilmagan, bu esa albatta oxirgi yillardagi davlat to'ntarishlar bilan bog'liq holatdir. Okeaniya va Janubiy Osiyoga amalga oshiriluvchi sayohatlar soni yiliga o'rtacha 7%dan o'sib keldi. 2001 yil sentabr voqealaridan so'ng Amerikaga hamda arab mamlakatlariga amalga oshiriluvchi sayohatlar miqdori kamayib ketgan bo'lsa, Tinch okeani mintaqasiga amalga oshiriluvchi sayohatlar soni o'sishda davom etgan. Shuningdek, Yevropaga amalga oshiriluvchi sayohatlar soni ham oshgan. Bundan Shuni xulosa qilsa bo'ladiki, dunyo turizmi biror joy yomonlashib qoladigan bo'lsa, darhol o'ziga boshqa yo'nalish tanlaydi.

15.1-jadval

Dunyo turizmi yo‘nalishlari yillar bo‘yicha (mln. kishi hisobida).

№	Mamlakatlar	Turistlar soni (mln. kishi hisobida)			O‘shish su‘rati	
		2013-yil	2014- yil	2015-yil	2014-yil 2013-yilga nisbatan %	2015-yil 2014-yilga nisbatan%
1.	Yevropa mintaqasi	566.4	581.8	607.6	2.7	4,7
2.	Osiyo va tinchokeani mintaqasi	249.8	263.3	278.6	5.4	5,4
3.	Amerika mintaqasi	167.5	181.0	191.0	8.0	5.0
4.	Afrika mintaqasi	54.4	55.7	53.3	2.4	-2.9
5.	Yaqin Sharq mintaqasi	48.4	51.0	53.3	5.4	1.6
6.	Jaxon bo‘yicha (jami)	1.087	1.133	1.184	4.3	4.4

Manba: Osnovnye pokazateli razvitiya turizma v 2015 godu. WTO.⁸

Hozirgi vaqtda xalqaro turizmning mintaqalar bo‘yicha rivojlanishini quyidagi 15.1-jadvalda kuzatishimiz mumkin.

Dunyo turizmida Fransiya, Ispaniya, AQSH, Italiya, Buyuk Britaniya, Xitoy mamlakatlari yetakchilik qilmoqda. CHet eldan mehmonlarni qabul qilish soni bo‘yicha yetakchilik bir necha yillardan buyon Fransiya tomonidan saqlab kelinmoqda. Hozirda Fransiyaga dunyo bo‘yicha xalqaro turizmga chiqqan sayohatchilarning 10 %idan ortiqrog‘i kelmoqda! Fransiya turistlarni qabul qilish bo‘yicha yetakchilikka erishgan bo‘lsa-da, turizmdan daromad olishda yetakchilik AQSHga tegishliligicha qolmoqda. Hozirda AQSH dunyo bo‘yicha xalqaro turizmdan olingan daromadning 10 %idan ortig‘ini oladi. Shuningdek, AQSH ichki turizmning o‘zidan har yili 300 mlrd. dollarga Yaqin daromad olmoqda.

⁸ Jadval mualliflar tomonidan World Tourism Organization ko‘rsatkichlari asosida tuzildi.

Tayanch iboralar

Tinch Okeani turizmi, mamlakatlari, sotuvlar sohasi, , turmahsulot iste'molchilari, turistik eksport, import,iqtisodiyoti, xalqaro aloqalari, iqtisodiy aloqalari.

Nazorat savollari

1. Sharqiy Osiyo va Tinch okeani mintaqasidagi turistik mamlakatlar.
2. Mamlakatga turistlarning tashqi oqimi.
3. Sharqiy Osiyo va Tinch okeani mamlakatlari bo'yicha iqtisodiy hamkorlik.
4. Sharqiy Osiyo va Tinch okeani mintaqasi turizmining rivojlanish dinamikasi.

16-bob. JANUBIY OSIYO MINTAQASI TURIZMI GEOGRAFIYASI

16.1. Janubiy Osiyo mintaqasining gografik joylaShuvi

16.2. Janubiy Osiyo mintaqasi xorijiy turistlarni o‘ziga jalb qilishi

16.1. Janubiy Osiyo mintaqasining geografik joylashuvi

Janubiy Osiyo Yevrosiyoning janubida joylashgan. U tabiiy sharoiti bir-biridan tubdan farq qiladigan eng baland Himolay tog‘ tizmalarini, yassitog‘likdan tashkil topgan Hindision yarimorolini va allyuvial yotqiziq lardan hosil bo‘lgan Hind-Gang pasttekisligini o‘z ichiga oladi. Quyida ularga umumiy tabiiy-geografik tavsif beramiz.

16.1-rasm. Himolay tog‘lari.

Himolay «qorlar makoni» demakdir. U Tibet tog‘ligi va Hind-Gang pasttekisligi oralig‘ida joylashgan bo‘lib, uzunligi 2400 km ga va eni 200-300 km ga cho‘ziladi. O‘rtacha balandligi 6000 m. Bu tog‘ tizmasida har biri 8000 m dan baland 11 ta cho‘qqi bor. Eng balandi Jomolungma cho‘qqisi - 8848 m.

Himolay tog‘lari Alp burmalanishida shakllangan bo‘lib, yosh tog‘lar tizimiga kiradi. Alp-Himolay geosinklinal mintaqasi Shu hududdan o‘tadi. Bu mintaqa o‘ta faol bo‘lib, unda kuchli zilzilalar bo‘lib turadi.

Himolay tog‘larining iqlimi tropik (g‘arbiy bo‘lagi) va subekvatorial (Sharqiy bo‘lagi) iqlim mintaqalariga xos. Musson shamollarining ta'siri juda kuchli. Bu holat Himolay tog‘lari tabiatining juda xilma-xilligiga sabab bo‘lgan. Bu yerda tog‘ etaklariga xos bo‘lgan botqoqlangan terayalardan tortib, tog‘ yonbag‘irlaridagi

doimiy yashil o‘rmonlarni, butazor va baland tog‘ o‘tloqlarini hamda doimiy qorlar va muzliklarni ko‘ramiz.

Himolay tog‘larida Himolay ayig‘i, tog‘ qo‘yi, yovvoyi yaklar va turli kemiruvchi hayvonlar yashaydi.

16.2. Janubiy Osiyo mintaqasi xorijiy turistlarni o‘ziga jalb qilishi

Himolay tog‘laridan janubda uzunligi 3000 km ga boradigan Hind-Gang pasttekisligi joylashgan. Bu pasttekislik tog‘oldi bukilmasida vujudga kelgan va tog‘lardan tushgan nuroq jinslar bilan to‘la borgan. Hind vodiysida tropik, Gang vodiysida esa subekvatorial musson iqlim tarkib topgan. Aprel-may oylarida havo juda isib, harorat $+40^{\circ}\text{C}$ dan ham oshadi, daryolar suvi kamayib ketadi. Iyun oyidan boshlab musson shamollari yog‘in olib keladi, harorat pasayadi va tabiat jonlanadi. Gang daryosining quyi oqimida yog‘in miqdori 2500 mm ga yetadi. Bu yerda yomg‘ir vaqt-vaqti bilan jala tarzida yog‘adi va suv toshqinlari bo‘lib turadi. Lekin Hind daryosining sharqida iqlim qurg‘oqchil, yomg‘ir juda kam yog‘adi. Hatto bu yerdagi Tar cho‘lida yiliga 100-150 mm yog‘in yog‘adi. Chunki pasttekislikning g‘arbida tropik iqlim hukmron, iyul oyining o‘rtacha harorati $+35^{\circ}\text{C}$, yanvarda $+20^{\circ}\text{C}$ ga teng.

Hind-Gang pasttekisligida musson iqlimli o‘rmonlar kam uchraydi. Gang va Braxmaputra deltasida qalin mangrazorlar va doimiy yashil o‘rmonlar bor. G‘arbiy qismida sho‘rxok va qumli cho‘llar mavjud.

16.2-rasm. Hindiston yarimoroli.

Hindiston yarimorolining asosi eng qadimgi Hind platformasidan iborat. Yer yuzasining katta qismi qadimgi kristall jinslardan tuzilgan. Qazilma boyliklardan

temir va marganets rudalari, oltin, olmos, grafit, ko'mir va neft konlari bor. Eng baland joyi yarimorolning janubida joylashgan Anaymudi tog'idir (2698 m). Yarimorolning g'arbida dengiz qirg'og'i bo'ylab katta masofaga cho'zilgan G'arbiy Gatt tog'lari va sharqida Sharqiy Gatt tog'lari mavjud.

Hindiston yarimorolining iqlimi subekvatorial musson iqlim. Yanvarning o'rtacha harorati +26°C, iyun oyida +40°C dan oshadi.

Yog'in miqdori 1000 mm dan 3000 mm gacha. Bu yerdagi daryolar yomg'irdan to'yinadi, musson rejimli, yoz va kuzda to'lib oqadi. Eng yirik daryolari - Maxanadi, Gadavari, Krishna.

G'arbiy Gatt tog'larida doimiy yashil nam tropik i'rmonlar, markazida savanna i'rmonlari va savannalar, daryo deltalarida mangra irmonlari tarqalgan. Dekan yassitog'ligining katta qismida qizil va qora tropik tuproqlar tarqalgan.

Yarimorolning hayvonot dunyosi ko'plab qirib yuborilgan. Ba'zi joylarda Hindiston fili, yovvoyi ho'kiz, yo'lbars va maymunlar uchraydi. Ularning ko'pchiligi «Qizil kitob»ga kiritilgan va muhofaza qilinadi.

Janubiy Osiyo mintaqasi er sharida aholi eng zich yashaydigan hududlar qatoriga kiradi. Bu mintaqada aholi soni 1,5 mlrd. kishiga yaqilashmoqda.

Janubiy Osiyo mintaqasida hindiston, Eron, Bangladesh, Pokiston, Afg'oniston, Maldiv Respublikasi, Nepal, SHri-Lanka mamlakatlari joylashgan.

Turizm bu mintaqada juda sekinlik bilan rivojlanmoqda. 1970-yildan 1996-yilgacha ya'ni 26 yil davomida xalqaro turizm 20% ga o'sganligi kuzatilgan. 1970 yilda bu mintaqaga 0,9 mln. xorijiy turistlar tashrif buyurgan bo'lsa 1996-yilda 4,5 mln. turistlar tashrif buyurgan. Xalqaro turizm tuShumlari 100 mln AQSH dollari darajasiga ko'tarilgan. 1970-80 yillarda xorijiy turistlar tashrifi hamda tuShumlar miqdori bo'yicha ham o'sish kuzatilgan. 1970-yilda jahon turizm tuShumlarining 0,56%ini tashkil qilgan bo'lsa, 1980-yilda 1,5% ni tashkil etgan. 1985-1993 yillarda turistik tashriflar soni o'sgan bo'lsa ham tuShumlar miqdori bo'yicha pasayish kuzatilgan. Jahon turizm tushumlarining 0,62% ni tashkil qilgan. 1994-yildan boshlab sekinlik bilan bo'lsa ham o'sish kuzatilgan. 1996-yil Janubiy Osiy mamlakatlariga 4,485 mln. xorijiy turistlar tashrif buyurgan. Turizm tushumlari 3,963 mlrd. AQSH

dollarini tashkil etgan. Jahon turizm tashriflarining 0,76%i, jahon turizm tuShumlarining 0,94%i to'g'ri kelgan. Bu mintaqada siyosiy barqarorlik, o'zaro kelishmovchiliklar, turizm sohasi bo'yicha sarmoya siyosatini yaxshi yo'lga qo'yilmaganligi sababli, xalqaro turizm sust darajada rivojlangan.

Janubiy Osiyo mintaqasi xorijiy turistlarni o'ziga jalb qilish bo'yicha 2018-yilda tarixiy ahamiyatga molik muvaffaqiyatlarga erishdi. 2018-yilda jahon turizm harakatlari 5,7% ga o'sishga erishilgan edi. Janubiy Osiyo mintaqasida oldingi yilga nisbatan o'sish sur'atlari 6,8% ni tashkil etdi. Bu yillik o'sish dunyo bo'yicha o'rtacha o'sishdan yuqori ekanligini ko'rsatadi.

Bu mintaqada xalqaro ahamiyatga molik tadbirlar bo'lib o'tmagan bo'lsada, Eron va Hindistonning ekzotik dam olish joylari xorijiy turistlarning diqqat e'tiborini o'ziga jalb etib kelmoqda. Boshqa tomondan esa Nepal va Shri-Lanka hududlarida oldingi yilga nisbatan 5,7-8,3% ga kamayish kuzatildi. Buning sababi hududda vujudga kelgan ijtimoiy-siyosiy beqarorlik deb hisoblash mumkin.

Tayanch iboralar

Hindiston turizmi, Hindiston turmahsulotlari, sotuvlar sohasi, turmahsulot sotuvchilari, hududlari iste'molchilari, turistik eksport, import, turmahsulot.

Nazorat savollari

1. Janubiy Osiyo mintaqasidagi turistik mamlakatlar.
2. Mamlakatga turistlarning tashqi oqimi
3. Janubiy Osiyo okeani mintaqasining turizmni rivojlantirish imkoniyatlari
4. Janubiy Osiyo okeani mintaqasining jahon turizmidagi o'rni

17-bob. AFRIKA MINTAQASI TURIZMI GEOGRAFIYASI

17.1. Afrika mintaqasi turizmi geografiyasi

17.2. Janubiy Afrika respublikasi turizm iqtisodiyoti

17.3. Tunis va Marokash mamlakatlari turizm iqtisodiyoti

17.1..Afrika mintaqasi turizmi geografiyasi.

Afrika mintaqasida boshqa sohalar kabi xalqaro turizm ham nihoyatda sust darajada rivojlanmoqda siyosiy beqarorlik, millatlararo va diniy ziddiyatlar xorijiy sayyohlarning mintaqaga bo'lgan qiziqishlarini ma'lum darajada pasaytirmoqda.

Turizm bozorini generatori bo'lib Afrika mintaqasi mamlakatlari hisoblanadi. Umumiy xorijiy tashriflarning 56,0%i Afrika mintaqasi mamlakatlariga to'g'ri keladi. Afrika mintaqasi turizm bozorini asosan Yevropa mamlakatlari ta'minlar edi. «CHo'ldagi bo'ron» urushi ta'sirida Yevropa mamlakatlaridan tashrif buyuruvchi xorijiy turistlar 51% dan 34,1% ga kamayganligi kuzatiladi. Amerika mintaqasi mamlakatlarining tashriflari 5,3% dan 2,9% gacha kamayganligi kuzatiladi. Osiyo va Tinch Okeani mintaqasi mamlakatlarining tashriflari aksincha 1,4% dan 1,5% gacha, Yaqin-SHarq mintaqasi mamlakatlari tashriflari 2,4% dan 5,1% gacha ko'payganligi, janubiy Osiyo mamlakatlarining tashriflari 0,6% dan 0,3% gacha kamayganligi kuzatiladi.

Afrika mintaqasining 2010-yildagi ko'rsatgichlari ham xalqaro turizmni sezilarli darajada rivojlanmaganligidan dalolat beradi. Xalqaro turizm harakatlari mintaqada atigi 3,7% ga o'sganligi kuzatilgan.

Shunday bo'lsada, Keniya, Zambiya, Mavrikiya, Morokko, Tunis va Jazoir davlatlarida o'sish kuzatiladi.

Biroq yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, ba'zi bir hududlardagi pasayish Afrika mintaqasi umumiy turizm ko'rsatgichlariga salbiy ta'sir ko'rsatadi, ya'ni Markaziy hamda Janubiy Afrika hududlarida xorijiy tashriflar kamayganligi kuzatilgan. Xususan Zimbabveda xorijiy turistlar tashrifi 11,1% ga kamayib ketganligi kuzatilgan.

Jadval ma'lumotlari ham Afrika mintaqasida xorijiy sayyohlar tashrifini kamligini, xalqaro turizmi tushumlari miqdorini pastligidan dalolat beradi (6.2.1-jadval).

2012-yilda jahon xalqaro turizm tashriflarining 4,1%i, jahon turizm tushimlarining 2,4%ini tashkil qilgan.

1970-yildan 1980-yillargacha xorijiy tashriflar va tushumlar miqdori bo'yicha sezilarli darajada o'sish kuzatilgan. 1985-90 yillarda rivojlanish sur'atlari pasaygan, 1991-96 yillarda esa tashriflar soni o'sganligi bilan, tushumlar miqdori pasayib ketgan. Xorijiy tashriflar jahon xalqaro turizm harakatlarining 3,3%ini, tushimlar miqdori bo'yicha esa 1,8% ni tashkil qilgan. Oxirgi yillarda Afrika mintaqasining shimoliy hududlarida, O'rta yer dengizi janubiy qirg'oqlarida ommaviy turizmga e'tibor qaratilganligi munosabati bilan 2000-yillarga kelib bir muncha ijobiy siljishlar kuzatiladi. 1996-yilda mintaqaga 19,4 mln xorijiy turistlar tashrif buyurgan bo'lsa, 2000-yilga kelib ularning soni 27,4 mln kishiga etadi. Ya'ni tashriflar 1,4 marttaga oshadi. Turizm tushumlari mintaqada 8,7% ga ko'payib, jahon turizm tushumlarining 2,28% ni tashkil etadi. Afrika mintaqasiga tashrif buyurgan xorijiy turistlarning asosiy qismi Fransiya, Germaniya. Buyuk Britaniya mamlakatlari aholisiga to'g'ri keladi va umumiy xorijiy tashriflarning 20% ni tashkil qiladi.

Afrika mintaqasi bo'yicha eng ko'p xorijiy mehmonlar shimoliy Afrika hududiga tashrif buyuradilar. Asosiy tashriflar Marokash va Tunis mamlakatlariga to'g'ri keladi. Afrika mintaqasiga qilingan tashriflarning 45%ga yaqini ushbu mamlakatlarga to'g'ri keladi, bu mamlakatlarga qilingan har bir xorijiy tashrif 300 AQSH dollarni tashkil qiladi.

Farbiy Afrika hududiga Keniya, Mavritaniya, Tanzaniya, Seyshel oroli va Zimbabe mamlakatlari turizm sohasida o'zlarining tabiiy resurslaridan unumli foydalanib kelmoqda.

Afrika mintaqasining janubiy hududida eng yaxshi turistik markaz bo'lib Janubiy Afrika mamlakati hisoblanadi. Marokash va Tunis mamlakatlari kabi Janubiy Afrika mamlakati xorijiy tashriflar va tushimlar miqdori bo'yicha mintaqaning janubiy hududida birinchi o'rinda turadi.

Afrika mintaqasida, Janubiy Afrika mamlakati yuqori darajada rivojlangan mehmonxona xo'jaligiga va transport tizimiga, hamda zamonaviy xalqaro turizm industriyasiga ega bo'lganligi sababli mintaqada eng yuqori ko'rsatgichga erishgan. Mintaqaga qilingan xorijiy tashriflarning 22,5%i, xalqaro turizm tushimlarining 23,1% Janubiy Afrika mamlakatiga to'g'ri kelgan. Har bir turistik tashrif 415 AQSH dollari tashkil qilgan. Mintaqa bo'yicha har bir turistik tashrif o'rtacha 405 AQSH dollari tashkil qilgan. Mintaqaga nisbatan Janubiy Afrika mamlakatida +2,5% ga ijobiy o'zgarish kuzatilgan.

SHimoli Afrika hududida joylashgan Marokash va Tunis mamlakatlari mintaqaga bo'yicha umumiy tashriflarning 40,0%i to'g'ri kelgan, 2000-yilga nisbatan 2012- yilda bu mamlakatlarda xorijiy tashriflar bo'yicha o'sish kuzatilgan, 2012-yilda 2011-yilga nisbatan esa 6,0% ga pasayish kuzatilgan.

Xalqaro turizm tushimlarining 30,3% bu mamlakatlarga to'g'ri kelgan, lekin 2011- yilga nisbatan 2012- yilda tushimlar miqdori 11,4% dan 14,8% ga pasayganligi kuzatilgan. har bir turistik tashrif o'rtaga 386 AQSH dollari tashkil qilgan. Mintaqaga nisbatan bu mamlakatlarda - 4,9% ga salbiy o'zgarish kuzatilgan, ya'ni mintaqaga ko'rsatgichlaridan past bo'lgan.

Umuman Afrika mintaqasi jahon turizm harakatlarining rivojlanish darajasidan anchagina orqada qolmoqda, chunki mintaqadagi ko'pgina mamlakatlar iqtisodiy rivojlanmagan. Moliyaviy mablag'larning yetishmasligi natijasida ta'sirchan infratuzilmaga ega emasligi sababli xalqaro turizm harakatlarining rivojlanishi sust darajada.

Afrika mintaqasiga 2022-yilda 29,1 mln. turistlar tashrif buyurgan, jahon turizm harakatlarining 4,1% ni tashkil qilgan. 2000-yilga nisbatan 2001-yilda 3,2% ga, 2001- yilga nisbatan 2002-yilda esa 2,8% ga o'sish kuzatilgan. Xalqaro turizm tushimlari 11,8 mlrd. AQSH dollari tashkil qilgan, jahon turizm tushimlarining 2,48%i Afrika mintaqasiga to'g'ri kelgan. Turizm tushimlari 2000- yilga nisbatan 2001- yilda 7,8% ga 2012 -yilda 2011- yilga nisbatan 1,0% ga o'sganligi kuzatilgan. Afrika mintaqasiga qilingan. har bir tashrif o'rtacha 405 AQSH dollari tashkil qilgan.

17.2. Janubiy Afrika respublikasi turizm iqtisodiyoti

Janubiy Afrika respublikasi (JAR) Afrika qit'asining janubida joylashgan davlat. Hududi - 1 mln. 225 ming 315 kv.km. Aholisi 43,5 mln. kishi, 75%i qora tanlilar, 14%i oq tanlilar, qolganlarini Osiyo qit'asidan chiqqan aholi tashkil etadi. Yirik shaharlari Pretoriya, Keyptaun, Durban, Yoxannesburg, Port-Elizabet. Ma'muriy-hududiy jihatdan mamlakatda keyingi davrda ancha o'zgarishlar ro'y bergan va 9-provinsiyaga bo'lingan: Ottent, SHimoliy Transvaal, Sharqiy Transvaal', SHimoliy Farb, Kvazula (Natal), Farbiy Burun, SHimoliy Burun, Erkin hudud. Ayrim provinsiyalar xatto o'z poytaxtlariga ham ega. Janubiy Afrika respublikasi 1910-yil 31- mayda mustaqillikka erishgan, ungacha Buyuk Britaniya mustamlakasi bo'lgan. Rasmiy tili ingliz va afrika tili. Milliy bayrami 31-may respublika e'lon qilingan kun. Respublika 1961- yili e'lon qilingan, 1984- yili kuchga kirgan. Bu mamlakat ko'p yillar davomida mustamlaka asoratida bo'lgan. 1652 yili Gollandiya bu o'lkani egallab olib Kan mustamlakasini barpo qilgan edi. 1806-yilga kelib bu o'lka Buyuk Britaniya tomonidan zabt etiladi. Mustamlakaga aylangan bu yurtning mahalliy aholisi va burlar 1820 yilga kelib qit'aning ichki hududlariga ko'chirila boshlanadi hamda bir qancha mustaqil davlatlar barpo etiladi. Buyuk Britaniya 1843-yilda Natal hududini anneksiya qiladi.

Keyinchalik yangi tashkil bo'lgan mustaqil davlatlar bilan mustamlakachilar o'rtasida bir necha bor urushlar bo'lib o'tadi.

1899-1902 yillari tarixda Angliya - Burlar urishi, deb nom olgan kurash natijasida Transvaal, Oranj erkin davlatlari ham mustamlakaga aylantiriladi. Yangi egallangan hududlar 1910-yili Kan mustamlakasi bilan birga Janubiy Afrika Ittifoqiga birlashtirildi va Britaniya yarim mustamlakasi vujudga keldi. Mustamlaka yillari mahalliy aholini har tomonlama kamsitish siyosati amalda qo'llanilib, qora tanli aholini siqib chiqarish va alohida maxsus bantustanlarda joylashtirish siyosati amalga oshirildi. 1961-yili Janubiy Afrika respublikasi tashkil bo'lib, Buyuk Britaniya boshchiligidagi hamdo'stlikdan chiqadi. Ammo hokimiyat faqat «oq tanlilar» qo'liga beriladi. Oqibatda uzluksiz kurashlar davom etib, 1992-yili barcha

irqchilik qonunlari bekor qilindi. 1994- yili erkin umumiy saylovlar bo‘lib, hokimiyat tepasiga mahalliy aholi vakili keladi.

Janubiy Afrika respublikasi qit‘adagi eng rivojlangan mamlakat bo‘lib, industrial agrar davlatlar guruhiga kiradi. Lekin bu davlatda yuksak rivojlangan sanoat yuqori texnologiya va infratuzilma bilan birga qoloq, xom ashyo eksportiga mos ishlab chiqarish shakllari ham saqlangan.

Janubiy Afrika respublikasini ikkiyoqlama iqtisodli mamlakat deb atash mumkin, chunki unda iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarining ham, rivojlanayotgan mamlakatlarning ham xususiyati birday uyg‘unlashgan. Afrikaning Sahroi Kabirdan Janubda joylashgan mamlakatlari orasida Janubiy Afrika respublikasi alohida o‘rin tutadi. Birinchidan, u geografik o‘rniga ko‘ra Tropik Afrikaga kirmaydi. Ikkinchidan, u rivojlanayotgan mamlakatlar qatoriga ham kirmaydi.

Yuqorida ta’kidlab o‘tganimizdek u Afrika materigidagi iqtisodiy jihatdan rivojlangan birdan - bir mamlakatdir. U iqtisodiy rivojlanishning barcha ko‘rsatgichlari bo‘yicha Afrika mintaqasida birinchi o‘rinda turadi.

JAR da Afrikaning eng yirik sanoat rayoni - Vitvatersrand shakllanib, uni ko‘pincha, «Afrika ruri» deb ataydilar. Uning poytaxti - Yoxannesburg, katta zamonaviy shahar mamlakatning iqtisodiy poytaxti hisoblanadi.

Mamlakatning asosiy boyligi tog‘ - kon sanoatida yaratiladi: oltin, platina, olmos, xrom, vannadiy zahiralari va ularni qazib olish bo‘yicha jahonda yetakchi o‘rinlarni egallagan, oltin qazib olish bo‘yicha jahonda birinchi o‘rinda turadi. Aholining 35% sanoatda, 32% xizmat ko‘rsatish sohaslarida, qolganlari esa qishloq xo‘jaligida faoliyat ko‘rsatadi.

Yalpi ichki mahsulot miqdori yiliga 171 mlrd. AQSH dollarga teng bo‘lib, 40%i industriya sohasiga, 8,2%i transport va aloqa sohasiga, qolgan qismi xizmat ko‘rsatish, qishloq xo‘jaligi va boshqa sohalarga to‘g‘ri keladi. Mamlakat rivojiga xos muhim xususiyat, bu xorij sarmoyalarining iqtisodiyotda yetakchi o‘rinda ekanligidir. Eng yirik sarmoyalarni Buyuk Britaniya, Germaniya, Fransiya kompaniyalari joylashtirgan.

YaMM - 194 mlrd. AQSH dollar, jon boshiga 4420 AQSH dollarni tashkil etadi. Temir yo'llar uzunligi 20,6 ming km., avtomobil yo'llar uzunligi 188,4 ming km. ni tashkil etadi. Asosiy portlar Durban, Keyptaun, Port - Elizabet. Tashqi savdo aylanmasi ijobiy saldogaga ega. Asosiy savdo sheriklari Buyuk-Britaniya, Germaniya, Italiya, AQSh, Yaponiya, ya'ni industrial rivojlangan mamlakatlar.

Mamlakat daromadida xalqaro turizm katta o'rinni egallaydi, turizm sohasida yilga 2,7 mlrd. AQSH dollar boylik budjetga tushadi.

Yalpi ichki mahsulotning 1,6%i turizm sohasida yaratiladi. YAlpi milliy mahsulotning 1,39% ni xalqaro turizm tushimlari tashkil etadi.

Janubiy Afrika respublikasining madaniy merosi juda katta. Bu meros xalq ijodi, ya'ni falklorni, juda qadimgi devor yozuvlarini yozish an'analarini saqlab qolgan amaliy dekkorativ san'atni o'z ichiga oladi, o'zining musiqa madaniyatiga, aShula va raqs uslublariga, musiqa asboblariga ega va ularni saqlab kelmoqda. Qadim zamonlardan beri turli xil teatrlashtirilgan tomoshalar va turli xil sayillar o'tkazilib kelinadi.

Janubiy Afrika respublikasi Afrika mintaqasining eng yaxshi turizm markazlaridan biri bo'lib, hisoblanadi. Mamlakat yuqori sifatli yaxshi jihozlangan mehmonxona industriyasiga hamda transport vositalariga ega. Afrika mintaqasida oxirgi yillarda Janubiy Afrika respublikasi eng zamonaviy xalqaro turizm industriyasiga ega bo'lgan yagona mamlakat sifatida tanilgan.

Xorijiy tashriflar soni va xalqaro turizm tushumlari miqdori bo'yicha Afrika mintaqasida birinchi o'rinda turadi. 2012- yilgi jahon turizm tashkilotining statistik ma'lumotlari bo'yicha Afrika mintaqasiga qilingan tashriflarning 22,5%i, Afrika mintaqasi bo'yicha xalqaro turizm tushumlarining 23,1%i janubiy Afrika respublikasiga to'g'ri keladi. Statistik ma'lumotlarning ko'rsatishicha Afrika mintaqasi mamlakatlari ichida Janubiy Afrika respublikasi turizm sohasida rivojlanish darajasi yuqori ekanligidan dalolat beradi.

Janubiy Afrika respublikasi xalqaro turizm harakatlarining iqtisodiy tahlil natijalarini ko'rsatishicha, jahon turistik tashriflarning 0,9%i, Afrika mintaqasi

mamlakatlarga qilingan tashriflarning 22,5% Janubiy Afrika respublikasiga to'g'ri kelgan. 2001- yilga nisbatan 2012- yilda xorijiy turistlar tashrifi 10,9%ga ko'paygan.

Xalqaro turizm tushimlari bo'yicha jahon turizm daromadlarining 0,6%i, Afrika mintaqasi tushimlari bo'yicha 23,1% ni tashkil qilgan. 2011- yilga nisbatan 2012- yilda daromadlar miqdori 8,7% ga o'sganligi kuzatilgan.

Har bir xorijiy tashrif Janubiy Afrika respublikasida 415 AQSH dollarni tashkil etgan. Bu ko'rsatkich jahon bo'yicha 62,6% ga past bo'lgan, Afrika mintaqasi bo'yicha 2,5% ga yuqori bo'lgan.

17.3. Tunis va Marokash mamlakatlari turizm iqtisodiyoti

a) Tunis mamlakati xalqaro turizm faoliyatining iqtisodiy tahlili

Tunis SHimoliy Afrika hududida joylashgan mamlakat. Afrika mintaqasiga qilingan xorijiy tashriflarning yarmidan ko'prog'i SHimoliy Afrika hududiga to'g'ri keladi. Bu hududida joylashgan Tunis va Marokash mamlakatlari Afrika mintaqasiga qilingan umumiy xorijiy tashriflarining 45% ga Yaqinini tashkil etadi.

SHimoliy Afrikaning umumiy maydoni 10 mln. kv.km.ni tashkil qiladi va aholisi 150 mln. kishidan iborat. Bu hududning geografik o'rni avvvolo O'rta yer dengiziga ro'para ekanligi bilan bog'liq. Shu tufayli SHimoliy Afrika amalda Janubiy Yevropa va Janubiy-Farbiy Osiyo bilan qo'shni Yevropadan Osiyoga boradigan asosiy dengiz yo'llariga to'g'ridan to'g'ri chiqa oladi. Sahroi Kabirning aholi nihoyatda siyrak yashaydigan hududilari mintaqaning ichki qismi hisoblanadi.

SHimoliy Afrika - qadimgi Misr madaniyatining beshigi bo'lib, uning dunyo madaniyatiga qo'shgan hissasi beqiyosdir. Antik davrda Afrikaning O'rta er dengiz bo'yi qismi qadimgi Yunoniston va Rimning asosiy ekinzor yerlari bo'lgan edi: yer osti suvlari to'planadigan galereyalar va boshqa xil inshootlar izlarini hayotsiz xuvullab qum va toshlar «dengizi» orasida hamon uchratish mumkin. Qirg'oq bo'yidagi ko'p shaharlar hayoti tarixi qadimgi Yunon, Rim va Karfgenliklar bunyod etgan shahar hamda qishloqlardan boshlanadi. VII - XII asrlardagi arab sivilizatsiyasi, ya'ni yuksak ijtimoiy-iqtisodiy hayoti va madaniyati SHimoliy Afrika aholisining etnik tarkibi, madaniyati, dini va turmush tarziga nihoyatda katta ta'sir ko'rsatgan. Bu hududini hozirda ham «arablar afrikasi» deb ataydilar. Uning deyarli

barcha aholisi arab tilida so‘zlashadi va islom diniga e‘tiqod qiladi. Ko‘p zamonaviy shaharlariga ham arablar asos solganlar.

Shimoliy Afrikaning xo‘jalik hayoti Kashbar dengiz bo‘yi hududlarida to‘plangan. Bu yerlarda sanoatning asosiy ishlab chiqaruvchi markazlari, subtropik dehqonchilikning yetakchi rayonlari joylashgan. Tabiiyki, region aholisining deyarli barchasi Shu polosada to‘plangan. Qishloq joylarda yassi hamda loy tomli paxsa va xom g‘ishtli uylar eng ko‘p tarqalgan. SHaharlar qiyofasi ham nihoyatda o‘ziga xos. Mana Shuni hisobga olib etnograf, ya‘ni elshunoslar alohida arab shahri tipini ajratadilar. Bu shaharlar ham odatda boshqa sharq shaharlari kabi ikki qismga - eski shahar va yangi shaharga bo‘lingan bo‘ladi.

Eski shaharlarning asosini, odatda kasba, ya‘ni baland joyda, tepalikda joylashgan istehkom tashkil etadi. Kasbani eski shaharning boshqa dahalari zich xalqa tarzida o‘ralib turadi: bu dahalar tomi yassi, hovlisi gir aylantirib devor bilan o‘rab olingan pastak uylardan tashkil topgan bo‘ladi. Bu - dahalarning eng ajoyib, e‘tiborga loyiq qismi - rang-barang sharq bozorlaridir. Ko‘pincha himoya devorlari bilan o‘rab olingan bu eski shahar Madina deyiladi.

Madinadan tashqarida shaharning yangi, zamonaviy qismi joylashadi. SHaharning bu yangi qismi ham ko‘pincha shahar kambag‘allarining haroba kulbalari xalqasi bilan o‘ralgan bo‘ladi. Bunday keskin tafovutlar eng katta shaharlar qiyofasida ayniqsa yaqqol namoyon bo‘ladi: bu shaharlarning qiyofasi faqat milliy ruhda bo‘lmay, kosmopolitik belgilarga ham egadir.

Shimoliy Afrika hududining janubiy qismi aholisi juda siyrak tarqalgan, asosan dehqonchilik bilan Shug‘ullanadi. Boshqa hududlarda faqat tuya boquvchi ko‘chmanchilar yashaydi. Saxroi Kabirning Jazoir va Liviya qismlarida esa neft konlari mavjud.

Shimoliy Afrikaning janubiy qismida nafaqat turizm boshqa sohalar ham kam rivojlangan mamlakatlar joylashgan.

Shimoliy Afrikada asosan Tunis va Marokash mamlakatlari xalqaro turizm rivojlangan hududlar hisoblanadi.

Tunisda asosan plyaj turizmi yaxshi rivojlangan. Tunisda xalqaro turizm «Cho‘ldagi bo‘ron» urishidan keyingina rivojlana boshlandi, urishgacha bo‘lgan davrda 1,5-1,7 mln. xorijiy turistlar tashrif buyurar edi. Urish yillari davrida ularning soni uch marotabaga qisqarganligi kuzatilgan.

1990-yilgacha bu mamlakat turizm bozoriga asosan Fransiyalik mehmonlar tashrif buyurar edilar, chunki 1965-yilgacha Tunis Fransiyaning mustamlakasi bo‘lib kelgan. 1991-yildan boshlab Yevropaning bir qator mamlakatlari Germaniya, Buyuk Britaniya, Arab mamlakatlaridan ham mehmonlar tashrif buyura boshladi.

1990-yilda shimoliy Afrika mamlakatlariga 8,4 mln. xorijiy turistlar tashrif buyurgan bo‘lsa, 2000-yilda 10,1 mln. xorijiy turistlar tashrif buyurgan. 2000-yil tashrif buyurgan xorijiy turistlarning 90,8%i yoki 9170,0 mln. xorijiy turistlar Tunis va Marokash mamlakatlariga to‘g‘ri kelganligi kuzatilgan.

Tunis mamlakati xalqaro turizm harakatlarining iqtisodiy tahlil natijalarini ko‘rsatishicha, jahon turistik tashriflarning 0,72%i, Afrika mintaqasi mamlakatlariga qilingan tashriflarning 17,4% Tunis mamlakatiga to‘g‘ri kelgan. 2011-yilga nisbatan 2012-yilda xorijiy turistlar tashrifi 6,0% ga kamaygan.

Xalqaro turizm tushimlari bo‘yicha jahon turizm daromadlarining 0,30%i Afrika mintaqasi tushimlari bo‘yicha 12,1%ni tashkil qilgan. 2011-yilga nisbatan 2012-yilda daromadlar miqdori 11,4% ga pasayganligi kuzatilgan (5.4.1-jadval).

Har bir xorijiy tashrif Tunis mamlakatida 280 AQSH dollarni tashkil etgan. Bu ko‘rsatkich jahon bo‘yicha 141,1% ga, Afrika mintaqasi bo‘yicha 44,6% ga past bo‘lgan.

b). Marokash respublikasi xalqaro turizm faoliyatining iqtisodiy tahlili

SHimoliy Afrika hududida joylashgan yana bir mamlakat Marokash, O‘rta dengiz qirg‘oqlarida hamda Atlantika okeani qirg‘oqlarida plyaj turizmi rivojlangan mamlakatlardan biri bo‘lib hisoblanadi. 1970-1980 yillarda mamlakatda davlat tomonidan badavlat mijozlar uchun elita turizmini rivojlantirish bo‘yicha katta e‘tibor qaratilgan edi. Ammo 1990-yilga kelib ommaviy turizmga e‘tibor qaratiladi. Marokash ham Tunis kabi 1965-yilgacha Fransiya mamlakatining mustamlakasi bo‘lgan, Shuning uchun ham xorijiy tashriflarning 28-30%i Fransiya mamlakatiga

to'g'ri keladi. Marokash respublikasi turizm bozorini asosan Fransiya, Germaniya, Buyuk Britaniya, Italiya, AQSH, Ispaniya, SHveysariya, Niderlandiya hamda Arab mamlakatlari ta'minlaydi. Bu mamlakatga 1988- yilda 375-400 ming xorijiy tashriflar kuzatilgan bo'lsa, 1991 -yilda ularning soni 1,5 mln. kishiga etadi va 1992-yilda 2,0 mln. kishini tashkil qiladi. 2011-yilda 4,1 mln. 2022-yilda esa 4,2 mln. xorijiy turistlarga xizmat ko'rsatilgan.

Tayanch iboralar

Afrika mamlakatlari turizmi, iqtisodiy aloqalari, sotuvlar sohasi, sotuvchilari, iste'molchilari, turistik eksport, import, iqtisodiy aloqalari, xalqlari, irqi.

Nazorat savollari

1. Afrika mintaqasida turizmning rivojlanish xususiyatlari.
2. Farbiy Afrika hududidagi mamlakatlarning turizm sohasidagi tabiiy resurslari.
3. Janubiy Afrika respublikasida turizmning rivojlanishi
4. Marokash respublikasi xalqaro turizm faoliyatining rivojlanishi

18-bob. YAQIN SHARQ MINTAQASI TURIZMI GEOGRAFIYASI

18.1. Yaqin Sharq mintaqasi turizmi geografiyasi

18.2. Birlashgan Arab Amirliklarini turistik salohiyati

18.1. Yaqin Sharq mintaqasi turizmi geografiyasi.

Butun jahon turizm tashkiloti (UNWTO)ning ma'lumotlariga ko'ra, 2011-yilda jahonda turistik oqimlar 4,4% ga ko'paydi. 2010-yildagi 940 mln dam oluvchilarga nisbatan 2011-yilda 981 mln kishiga etdi. 2012-yilda xalqaro turizm oqimlari 1 mlrdga etishi bashorat qilingan edi.

Yaqin Sharq mintaqasida 2011-yilgi to'ntarishlar tufayli bo'lgan yo'qotishlar (5% gacha) asta-sekin o'z o'rniga qaytishi bashorat qilindi. SAP va BAA kabi barqaror mamlakatlar keyinchalik ham o'zlarining barqaror o'sish sur'atlarini saqlab qolishlari kutilmoqda.

Yaqin Sharq o'zining noyob madaniyati va ananalariga boydir. Sektor infrastrukturasi va yo'lovchilarni havoda tashish imkoniyatlari kengayib bormoqda. Davom etayotgan o'zgarishlar ulkan imkoniyatlarni taqdim etmoqda. Agar BAA haqida gapiradigan bo'lsak, yildan-yilga Amirliklar mamlakatda o'zining barqaror siyosiy holati va rivojlangan infrastrukturasi, qulay iqlim sharoiti va xizmatning yuqori standartlari tufayli turistlar uchun yanada jozibali bo'lib kelmoqda.

Birlashgan Arab Amirliklari ko'plab o'ziga xos jihatlari bilan boshqa arab mamlakatlaridan ajralib turadi. BAA eng boy arab mamlakatlarining biri bo'lib, ulkan cho'lu biyobonlar ichida oazis bo'lib ko'rinadi. Mamlakatning poytaxti Abu Dabi amirligi bo'lsada, lekin turistlarni Dubay amirligi o'ziga jalb etadi. Ushbu shaharning diqqatga sazovor joylari turli ommaviy axborot vositalari orqali juda ham yaxshi reklama qilinadi. Hozirgi kunda biror bir shahar Dubay bilan tenglasha olmaydi. Yuqori tezlikda qurilayotgan turli xil ko'rinishdagi arxitektura binolari amirlikni cho'l ichida zamonaviy megapolisga aylantirdi.

BAA bugungi kunda turizm markazlaridan biriga aylanishiga va amirliklarda turizm sanoatining rivojlanishiga qator omillar ta'sir ko'rsatadi:

–Geografik jihatdan qulay yerda joylashganligi;

–Mavsumiy qulay iqlim sharoiti;

–Yuqori darajada infrastrukturaning rivojlanganligi;

Oldingi paytlardan buyon BAA g'arbdan sharqqa va shimoldan janubga olib boruvchi asosiy yo'llarning chorrahasi bo'lib hisoblanadi. BAA - Yevropa, Osiyo va Afrika mintaqalaridan bir xil uzoqlikda joylashgan.

Lekin turistlarni jalb qilish uchun birgina qulay geografik sharoitning mavjudligi etarli bo'lmaydi. Turizm sanoatining rivojlanishiga birinchilardan bo'lib Dubay amirligi mablag'lar ajratgan. Ayniqsa neft bumi davrida hukumat neft dollarlarini infrastrukturani rivojlantirishga yo'naltirgan. Loydan qilingan uylarning o'rniga zamonaviy binolar, mehmonxonalar, banklar, bolalar uchun ko'ngilochar markazlar qurila boshlandi. Juda ham katta mablag'larning jiddiy va uzoqqa mo'ljallangan loyihalarga kiritilishi BAAni XXI asrda katta siljishlar bilan rivojlanib ketishiga olib kelgan.

18.2. Birlashgan Arab Amirliklarini turistik salohiyati

BAAning turizm sanoatiga ajratgan mablag'lari yildan yilga ko'payib borgan. Buni ba'zi mehmonxonalarning chindan ham g'ayritabiiy xizmatlarni taqdim etib, ko'pgina mablag' ajratayotganliklari bilan izohlashimiz mumkin. Masalan, "Burj al Arab" mehmonxonasi BAAga tashrif buyuradigan turistlarning xohishiga qarab, ular uchun vertolyotdan foydalanish imkoniyatini yaratadi. Vertolyot qo'nishi uchun mehmonxonaning tomida maxsus qo'nish joyi qurilgan.

Shuni ta'kidlash zarurki, bu kabi xizmatlar mehmonxonaga daromaddan ko'ra ko'proq xarajat qilishga olib keladi. Lekin mehmonxona turistlar uchun barcha sharoitlarni yaratish va ilojsiz narsani o'zi yo'qligini ko'rsatish uchun Shunday xizmatlarni ko'rsatadi. Jahon bankining hisobotiga ko'ra xalqaro turizm xarajatlari bo'yicha BAA 191 ta mamlakat ichida 24 o'rinni egallagan⁹.

BAAda mehmonxonalar uchun 5 yulduzli fransuz tizimi qabul qilingan. Apartament va villalar ham keng tarqalgan.

Mehmonxonalarni guruhlashda Britaniya turizm agentliklari Uyushmasining tasnifi eng to'g'ri hisoblanadi:

---

⁹ UAE economy, www.factfish.com

Budjet mehmonxonalari (1 yulduzli). SHaharning markaziy qismlarida joylashgan bo‘lib, minimum darajadagi qulayliklarga ega.

Turizm klassidagi mehmonxonalar (2 yulduzli). Bar va restoranlarga ega.

O‘rta klassdagi mehmonxonalar (3 yulduzli). Xizmat ko‘rsatish yetarli darajada yuqori.

Birinchi klassdagi mehmonxonalar (4 yulduzli). Yashashning juda yuqori darajadagi sifati va xizmat ko‘rsatishning a‘lo darajasi.

Yuqori klassdagi mehmonxonalar (5 yulduzli). Xizmat ko‘rsatish va yashashning eng oliy klassi.

Dubay amirligi ishbilarmonlik, savdo va turizm markazlari bo‘lib kelmoqda.

Dubay katta mablag‘larni infrastrukturani rivojlantirishga kiritgan bo‘lib, arab mamlakatlari ichida eng yetakchi texnologiyalari bilan ajralib turadi. Uning menejmenti g‘arb tizimida olib borilmoqda.

Dubayda mehmonxonalar soni 500 dan ortiq va ularning sifati yildan yilga yaxshilanib bormoqda¹⁰.

Dubay mehmonxona fondining katta qismi 4 va 5 yulduzli mehmonxonalardan iborat. Ushbu darajadagi mehmonxonalarning ko‘pchiligi Fors ko‘rfazida “Jumayra bich” rayonida qirg‘oq bo‘ylab joylashgan. Ushbu rayonlarda 20 yildan buyon shiddat bilan hashamatli mehmonxonalar qurilmoqda. Yetakchi mehmonxona tarmoqlari qatoridan «Accor», «Hitnot», «Kempenski», «Redison» lar muhim o‘rin egallagan.

5 yulduzli eng sara mehmonxonalarga «Royal Mirat» mehmonxonasi kiradi. Mehmonxona uchta dabdabali saroylar “Arabian Court, The Resident and SPA” dan iborat. U Fors ko‘rfazi qirg‘og‘idagi 65 akr¹¹ masofani egallagan. Mehmonxona 475 ta serhasham xonalardan iborat bo‘lib, arabcha uslubda bezatilgan. Bu yerda 1100 dan ortiq ishchi xizmat ko‘rsatadi¹².

---

¹⁰ World Economic Forum, “The Travel & Tourism Competitiveness Report”, 2011

¹¹ акр (Англия ва Шимолий Америкада 0,4047 гектарга тенг ер ўлчови).

¹² The challenges of economic diversification through tourism: the case of Abu Dhabi. International Journal of Tourism Research, Sharpley R. 2012.

Dubay shahri bir qancha diqqatga sazovor joylari bilan yildan yilga turistlarning katta oqimini jalb qilib kelmoqda.

- Dunyodagi eng katta bino – Burj–Xalifa. Hozirgi kunda ushbu imorat jahondagi eng baland inshootlar reytingida 1 o‘rinni egallaydi. Balandligi 828 metrni tashkil etadi. Ushbu bino “shahar ichidagi shahar” tarzida loyihalashtirilgan. Ajoyib arxitektura loyihasining muallifi amerikalik arxitektur Edrian Smit bo‘lgan.

- Ski Dubay chang‘i kurorti. Oddiy inson uchun yil bo‘yi quyosh charaqlab turadigan issiq mintaqada chang‘i kurortining bo‘lishini tasavvur qilish qiyin. Dubay shahri uchun ilojisiz narsaning o‘zi yo‘q. Eng yirik savdo markazida 22 500 kvadrat metr maydonni egallagan chang‘i kurorti qurilgan. Ushbu chang‘i uchish kompleksi butun yil davomida ishlaydi¹³.

- Dunyo arxipelagi. Ushbu ajoyib arxitektura asari ko‘plab kichik sun‘iy orolchalardan iborat. Agarda yuqoridan samolyot orqali arxipelagga qaralsa, dunyo xaritasini ko‘rish mumkin.

- Palma orollari. Bu orollar Dubay shahriga doimo tashrif buyuradigan turistlar oqimining ko‘payib borayotganligi uchun, ularni joylashtirish maqsadida qurilgan. Ushbu orollar shakli jihatidan palmalarni eslatadi.

- Deyra soat minorasi. Ushbu minora shahar tashqi ko‘rinishining o‘zgarganini ko‘rsatgan timsol bo‘ldi. Bu inshoot 1963-yilda, ya‘ni neft eksporti boshlanganda qurilgan. Minora Maqtum Bridj ko‘prigining darvozasi oldida turadi.

- Internet Siti Dubay. Ushbu rayon soliqlardan ozod qilingan va o‘zining yuqori texnologiyalari bilan ajralib turadi.

- Dubay amirligining asosiy yo‘li – SHayx Zayd Road. Ushbu yo‘lsiz Dubay shahri bilan tanishish to‘liq bo‘lmaydi. Bu yo‘l Dubay amiri bo‘lmish shayx Maqtum bin Rashid al–Maqtumning sharafiga nomlangan.

- Dubay Marina. Bu rayon shaharning san‘at qismini o‘zida aks ettiradi. Bu erda eng muhtasham mehmonxonalar, savdo va ko‘ngilochar markazlar, zodagonlar saroyi va g‘ayrioddiy binolarni ko‘rish mumkin.

---

¹³ The Observer. 2010. Ski in the desert? It could only happen in Dubai. The Observer 20 November.

- Al Bastakiya – qadimiy rayon. Ushbu rayon 1890-yillardan buyon zamonaviy Dubayda qadimiyligi bilan alohida o‘rin egallaydi.

Tayanch iboralar

Arab mamlakatlari turizmi, Arab mamlakatlari turmahsulotlari, sotuvlar sohasi, sotuvchilari, turmahsulot iste’molchilari, turistik eksport, import, iqtisodiy holati.

Nazorat savollari

1. Yaqin Sharq mintaqasidagi mamlakatlarning jahon turizmidagi roli.
2. Yaqin Sharq mintaqasidaga mamlakatlarning turistik salohiyati
3. Yaqin Sharq mintaqasi turizmning rivojlanish dinamikasi
4. Birlashgan Arab Amirligining turistik salohiyati va imkoniyatlari

19-bob. O‘ZBEKISTON TURIZMI GEOGRAFIYASI

19.1. O‘zbekistonda turizmning shakllanishi va rivojlanishi

19.2. Respublika turistik salohiyati

19.1. O‘zbekistonda turizmning shakllanishi va rivojlanishi

O‘zoq tarixdan ma’lumki, mintaqaning rivojlanishida turizmning hissasi nihoyatda yuqori bo‘lgan. Chunki, u «Buyuk ipak yo‘li» tugunida joylashgan bo‘lib, savdo sotiq va boshqa ijtimoiy-iqtisodiy aloqalardan tushgan daromadlar mamlakat xazinasiga katta ulush qo‘shganligi Shubhasidir. G‘arb bilan sharqni ya’ni qadimiy Rim bilan Xitoyni bog‘laydigan «Buyuk Ipak yo‘li» eramizdan avvalgi II asriga borib taqaladi. Buyuk Ipak yo‘lida hududimiz yetakchi rolni o‘ynab kelgan, ayniqsa Samarqand, Buxora, Xiva, Termiz shaharlari Karvon yo‘lidagi asosiy manzillar bo‘lgan. Ularning yanada rivojlanishida hududni qo‘lay geografik o‘rni muhim ahamiyatga ega bo‘lgan.

Bizning hududimizdan etishib chiqqan dunyoga mashhur allomalar, va diniy uyushmalar, xadisShunoslar, qadimiy obidalar yaratuvchilar bo‘lib, ular har xil sabablarga ko‘ra, turli joylarda safarlarda bo‘lishgan. Ular Imom Al-At-Termiziy, Bahouddin Nashqband, Maxdumi A’zam, Al-Matrudiy, Al-Farg‘oniy, Xo‘ja Ahror Vali, Xo‘ja Ahmad YAssaviy, Al-Xorazmiy, Beruniy, Ibn Sino, Amir Temur, Mirzo Ulug‘bek, Zahridin Bobir, Alisher Navoiy kabi buyuk siymolarning milliy, ma’naviy, madaniy me’rosi va yaratuvchanlik bizning ulkan boyligimiz hisoblanadi. Bular dunyo sayyohlarida katta qiziqish o‘yg‘otib kelmoqda. Xususan tarixiy obidalarga boy bo‘lgan shaharlari, o‘ziga xos bo‘lgan tabiati bilan hamisha jahon sayyohlarini jalb qilib kelgan.

O‘zbekiston turizmining o‘tmishiga e’tibor berilsa, u uzoq tarixga borib taqalsada, ammo alohida tarmoq sifatida Yaqinda paydo bo‘lgan, dastlabki ekskursiya sayohati byurosi 2996- yilida ochildi va birdaniga O‘zbekiston kasaba uyushmasi berilib, uning qoshida «Turizm ekskursiya boshqarmasi» tashkil etildi. 1962- yilda «Turizm-ekskursiya kengashi» yuzaga keladi.

19.2. O‘zbekistonning turistik salohiyati

O‘zbekistonda turizmni, iqtisodiyotning asosiy tarmog‘i sifatida rivojlantirish uchun tabiiy, tarixiy, ijtimoiy turistik obyektlarni salohiyati juda katta. Respublikada ko‘plab tarixiy obidalar, me‘moriy yodgorliklar, diniy qadamjolar, ziyoratgohlar, rekreatsion resurslari dam olish sog‘lomlashtirish maskanlari, ekoturistik maqsadlarda to‘liq foydalanilmoqda deb bo‘lmaydi.

Respublikamizda hozirgi paytda 4000 dan ortiq tarixiy obidalar, hashamatli me‘moriy binolar mavjud. Ammo ulardan bor yo‘g‘i 500 tasi turistlarni qabul qila oladi. Faqatgina 200 taga Yaqini xalqaro talablarga javob bera oladi. Bular ham Samarqand, Buxara, Xiva, SHaxrisabz, Toshkent, Termiz, Marg‘ilon va boshqa erlarda joylashgan. Turistlar keyingi vaqtda diqqatga sazovar shaharlarni asli joylarini, xarobalarini ko‘rishga qiziqishi oshmoqda. M.,Afrosiyob, Axan, Eski Pop, tuproq qal’a, nasaf, kesh va boshqalar.

Hududlarimizda tabiiy – iqlim xususiyatlari bilan bog‘liq kishilar salomatligi uchun 90 tadan ortiq qulay davolash – dam olish maskanlari bor. Ular asosan tog‘ va tog‘oldi mintaqalarda joylashgan. Undan tashqari tog‘larda ekzotik turizmni yaxshi rivojlangan.

Tog‘dagi ziyoratgohlar – Qashqadaryoda, Hazrati Sulton, Xazrati Bashir, Samarqandda Xazrati Dovud. Diyoramizda qator katta va kichik daryo, ko‘llar, suv omborlari mavjud. Ularning turistik imkoniyatlari katta. Lekin Shu maqsadda foydalanish yuqori darajada emas.

Orol dengizi va orol bo‘yi hududlari ekologik tang zona bo‘lib hisoblanadi. Bu hududga tanishtiruv maqsadida ekoturizmni rivojlantirish maqsadlidir. BMT ning rahbari 2009-yil kelishi qo‘riqxona, zakaznik, milliy parklar, parvarishxonalar ekoturizm uchun qulay.

Noyob buloqlar – Nurota, Sayrab, Novqot, Qutir buloq, Qaynar buloq, Rohat bo‘loq ulardagi baliqlar o‘ziga xos. Mineral suvlar ko‘p, Samanko, Toshkentda Norbuloq, Oltinsoy, tog‘ sporti CHemyonda biroz yaxshi yo‘lga qo‘yilgan. Sport turizmi daryo va suv omborlari chorvoq suv ombori atrofii.

CHinorlar toshlar – teshik tosh, Sangi Jumon, CHirchiq-buzsuv kanalida 19 ta GES borligi, Kaskad shaklda.

Qishloq turizmida – hunarmandchilik, an’analar, urf-odatlar, turistlar ko‘rishi uchun qiziqarli, jozibali har turlar mavjud. Uloq, quchqor urushtirish, xuroz urushtirish, beshik, sandal, do‘ppi, pichoq, loydan har xil idish-tovoqlar, kashta, suzana, atlas matolar, oddiy qul gilamlari, qoqma, terma, qalin terma xo‘rjin, ot yopindigich, Kigiz (jun), to‘y marosimlar – kelin kuyov nikoh tuyi, sunnat to‘y, beshik to‘y, milliy taomlar.

Toshkent turistik rayoni. Bu rayon Toshkent shahri va Toshkent viloyatini birlashtirib, respublikaning eng muhim turistik mintaqasi hisoblanadi. Toshkent-respublikamizning poytaxti sifatida sayyohlikning eng yirik markazlaridan biridir. Chunki, u transport tuguni sifatida (havo, temir yo‘l, avtomobil) muhim o‘rin tugadi. Shuningdek, Toshkent viloyatidagi mahalliy va xalqaro ahamiyatdagi sayyohlik maskanlari mintaqaning bu borada imkoniyatlarining nihoyatda kattaligidan dalolat beradi. Mazkur rayonda tarixiy obidalar, tabiiy rekreatsiya resurslari, suv omborlar, daryolar va shifobaxsh mineral suvlar, tog‘ manzilgohlari mavjud. Bu erda **Oqtosh, Xumson, G‘azalkent, Tovoqsoy, Boldirsoy, CHorbog‘» CHimyon, Qumushkon, So‘qoq, Ohangaron, YAngiobod, Ertosh, Ko‘ksaroy, Qizilchi** qabi dam olish va maskanlari kishilarning miriqib dam olishi hamda sog‘lig‘ini tiklashda muhim ahamiyat kasb etadi.

O‘zbekiston o‘zining ko‘plab tarixiy-me‘moriy yodgorliklari, turfa xil iqlimi va tez sur‘atlarda rivojlanishi bilan butun dunyo diqqatini o‘ziga tortmoqda.

Asrlar mobaynida O‘zbekiston Buyuk ipak yo‘lining savdo, savdogarlar va sayohatchilar, jo‘g‘rofiyashunoslar va missionerlar, isti‘lochilar va zabt etuvchilarning yo‘lida joylashgan edi. Ayni paytda esa, O‘zbekiston tashabbuskor, madaniyat, tarix, an‘ana va ekzotik mamlakatlarga qiziquvchilar uchun maftunkor sayyohlik yo‘nalishlaridan biriga aylanmoqda.

Meros

O‘zbekiston ajdodlardan bugungi kungacha saqlanib qolgan me‘moriy yodgorliklari bilan faxrlanadi. Xivadagi Ichan-Qala majmuasi, Buxorodagi tarixiy

markazlar, Shahrisabz va Samarqand shaharlari UNESCO ning “Butun dunyo me’rosi” ning maxsus ro‘yxatiga kiritilgan. Bu shaharlardagi takrorlanmas yodgorliklar va me’moriy inshootlar o‘tmish zamonlarni o‘zida aks ettirib, mamlakat tarixida katta rol o‘ynaydi.

Toshkent

Toshkent – O‘zbekistonning poytaxti va Markaziy Osiyodagi eng katta shaharlardan biri. O‘tmishdagidek hozirgi paytda ham Toshkent o‘zimizning O‘zbekiston Havo Yo‘llari va xalqaro aviakompaniyalar yordamida xalqaro transport yo‘nalishlarining chorrahasidir.

Toshkent dunyoning eng qadimiy shaharlaridan biridir. 2009-yilda u o‘zining 2200 yilligini nishonladi. Bir paytning o‘zida Toshkent zamonaviy ishlab chiqarish markazidir, bu yerda 500 dan ortiq kompaniyalar turli xil mahsulotlar; samolyotdan traktorgacha, televizordan to‘qimachilik va oyoq kiyimlargacha ishlab chiqaradi. Toshkent tez sur‘atlarda tarixiy yodgorliklar va zamonaviy osmono‘par binolarning o‘zaro uyg‘unligida zamonaviy rivojlangan xalqaro megapolisga aylanmoqda.

Bugungi kunda O‘zbekistonda yuzga yaqin muzeylar ishlab turibdi va ularning yarmi mamlakatning poytaxtida joylashgan. Ularning har biri o‘zbek xalqining boy madaniy merosini aks ettiradi. Poytaxt markazida Temuriylar tarixi Davlat Muzeyi joylashgan bo‘lib, uning ulkan ko‘k gumbazi Samarqandning qadimiy gumbazini eslatadi. Uning eksponatlari O‘zbekiston hududida o‘rta asrlardagi davlatchilik shakllarini shakllanishidan guvohlik beradi va Amir Temur davridagi fan, madaniyat va san’atning rivojlanishini aks ettiradi.

Samarqand

Asrlar mobaynida O‘zbekiston shaharlari Buyuk ipak yo‘li va qadimiy transkontinental magistral hayotida muhim rol o‘ynadi. Birgina Samarqand esa “Buyuk Ipak yo‘lining yuragi” deb nom oldi.

Qadim davrlarda Samarqand “Islom me’morchiligi marvaridi”, “Dunyo ko‘zgusi” kabi nomlar bilan ta’riflangan. Qadimiyligi bilan Rim, Afina va Vavilonga teng bo‘lgan Samarqand o‘zining 2750-yilligini nishonladi. Samarqand buyuk qo‘mondon va Chingizxondan keyingi markaziy Osiyoning hukmdori Amir Temur

davrida Buyuk Movarounnahr davlati poytaxti etib tanlanganda o'zining eng yuqori gullab-yashnash nuqtasiga yetdi. Bu vaqtda keng qamrovdagi shaharsozlik ishlari amalga oshirildi. Buyuk hukmdor Samarqandda o'z davrining eng mohir hunarmand va ustalarini to'pladi va ular yaratgan ishlar asrlar mobaynida yashab kelmoqda. Amir Temurning nevarasi Ulug'bek bu an'analarni davom ettirdi. Bugunda Samarqandagi yodgorliklar go'zal va ulkan. Bu shaharda qadim xarobalar, madrasa, maqbara va minoralarda saqlanib qolgan qadim tarixning nafasini his etish mumkin.

Afsonaviy Registon maydoni Markaziy Osiyoning takrorlanmas me'moriy yodgorligidir. Qadimda bu maydon Samarqandning savdo va ijtimoiy markazi bo'lgan. Bu yerda bir necha asrlik uch ulkan binolari Ulug'bek, Sherdor va Tillaqori madrasalari qad ko'targan.

Go'ri-Amir maqbarasi qadim Samarqandning yana bir marvarididir. Buyuk davlat hukmdori Amir Temur va uning ikki nevarasi jumladan sharqning buyuk olim va mutaffakiri Mirzo Ulug'bek qabrlari joylashgan. Havorang lolalarning yaproqlari tig'iz qilib joylashtirib chiqilgan g'unchaga o'xshash Go'ri-Amir maqbarasi sayyohlar uchun juda taniqli joy.

Registon maydoni, Go'ri-Amir, Bibi-Honim, Shoxi-Zinda maqbaralari, Ulug'bek rasadxonasi va Shuningdek bir qancha yodgorliklar shaharga tashrif buyuruvchilarni o'ziga maftun qilib kelmoqda.

Buxoro

Qadimdan Buxoro vohaning zich aholiga ega markazi bo'lib kelmoqda. Uning yoshi 2500 da. Qulay muhit va 140 dan ortiq qadimiy me'moriy yodgorliklarni saqlab qolgan Buxoro sayyohlarning eng sevimli joylaridan biri bo'lib qolaveradi.

Huddi to'r bilan qoplangan Ismoil Samoniy maqbarasi, ulkan qo'rg'on va Buxoro hukmdorining mustahkam qarorgohi Ark, Minorai Kalon, jonli labirint kabi ko'plab masjid va madrasalar, karvon-saroylar, hammom kabi yodgorliklar muqaddas Buxoroning tengi yo'q marvaridlaridan bo'lib qoladi.

Xiva

Buyuk ipak yo'li davridan buyon butunlay saqlanib qolgan shahar Xivadir. U "ochiq osmon ostidagi muzey" deb nomlanadi. Shahar markazidagi ko'plab

me'moriy yodgorliklar joylashgan Ichan-Qala majmuasi XVIII asr oxiri XIX asrning birinchi yarmiga tegishli. Buyuk Ipak Yo'lining chorrahasida joylashganligi va bu yerdan karvon yo'li o'tganligi sababli Ichan-Qalaga dunyoning to'rt tomoniga qaragan to'rtta darvozalar qurilgan. Qal'a devorining balandligi huddi haqiqiy sharq ertaklaridagi kabi shaharga maftunkor ko'rinish beradi.

Minoralar osmonga yetay deydi, va ularning orasida O'zbekistondagi eng uzun minora Islom-Xo'jadir. Uylarning tekis tomlari uzra maqbara va masjidlarning charaqlagan ko'k gumbazlari viqor bilan turadi. Xivada xon saroylaridan bir qanchasi saqlanib qolgan bo'lib ulardan eng mashxuri marosimlar o'tkaziladigan, xon dam oladigan va xon xaramlari yashaydigan zal joylashgan ulkan Tosh-xovli saroyidir. Tashqi tomon va devor mozayka bezakli toshlar bilan qoplangan. Shaharning ajoyibligini bilish, tor ko'chalarini o'rganish va "ochiq osmon ostidagi muzey" ning asl taftini his qilish uchun bir kun ham kamlik qiladi.

Termiz

Ko'p qirrali O'zbekiston tarixi Shubhasiz uning geografik joylashishini ham aks ettiradi.

Termiz mamlakatning eng janubiy shahridir. Termiz Amudaryo sohilining o'ng tomonida karvon yo'lida asos solingan bo'lib asosiy port sifatida 2500 yildan buyon shu vazifani bajaradi.

Eramizning boshlarida Termiz Markaziy Osiyoning asosiy buddizm markazi bo'lgan. Qora-Tepadagi toshga o'yilgan budda monastiri, Fayoz-tepadagi Budda ibodatxonasi, ko'plab ohakli loydan qilingan budda haykallar qoldiqlari sayyoh va budda sig'inuvchilar uchun mashxur joy.

Termiz faqatgina o'zining budda dini yodgorliklari bilangina mashxur emas. Bu yerda o'rta asrlar boshiga tegishli bo'lgan bir qancha qiziqarli tarixiy yodgorliklar ham bor. Ularning orasida Hakim at-Termiziyning qabri, Sulton Saodat ansambli (X-XVII asrlar) va afsonaviy Qirq-Qiz qal'asi (IX asr) mavjud.

Qoraqolpog`iston

Bugunda Qoraqolpog`iston hozirgi davr va qadim o`tmishni bog`lovchi tirik rishtasidir. Bu yer qiziqarli va takrorlanmas joylari, kutilmagan topilmalari va kashfiyotlari bilan o`zining afsona va sirlarini bo`lishishga tayyor.

Qoraqolpog`istonda joylashgan Qirq-Qiz, Ayozi-Qala, Janbus-Qala, Ishan-Qala maqbarasi, betakror Tuproq-qala va boshqa tarixiy-memoriy yodgorliklar ilmiy va ma`daniy qiziqishni uyg`otadi, mahalliy va chet el sayyohlarni o`ziga jalb qiladi.

An`analar

Buyuk Ipak Yo`li chorrahasida yashovchi o`zbek xalqining an`ana va odatlari ko`plab asrlar davomida zoroastriklar, so`g`diylar, baqtriyaliklar va ko`chmanchi qabilalar urf odatlari va Shuningdek islom dini urf-odatlari tasiri natijasida shakllandi.

O`zbekiston bo`ylab sayohat mobaynida, sayyohlar nafaqat me`moriy yodgorliklarni ko`rishi va shuningdek xalq bayramlarini nishonlashda ham ishtirok etishlari mumkin.

(Misol uchun Navro`z yangilanish, bahorgi bayram 21-mart kun va tun teng bo`lgan vaqt).

Har bir yo`nalish sayyohlar mahalliy xalqni yashash tarzini ko`rish, milliy taomlarni tatib ko`rish va folklor shou dasturlarini ko`rish uchun mahalliy xonadonlarga tashrifni o`z ichiga oladi.

Ayniqsa turli tumanligi bilan o`zbek milliy oshxonasi diqqatga sazovor. Taomlar, ajdodlarning boy tajribasiga asoslangan xolda, o`zbek xalqining xayot tarzi va madaniyatini aks ettiradi. Har qanday nozik tabii xo`rranda ham zirovarlar isi bilan to`lgan o`zbek mehmonnavozligiga befarq tura olmaydi.

Bozorlar

Sharqona bozorlar haqidagi an`anaviy tasavvurlar; to`kin-sochinlilik, xushmanzaralilik, shovqunlilikni O`zbekiston bozorlarida yaqqol ko`rish mumkin. Yaxshi bozor maxsulotlar bilan to`lib toshishi, rang barang, baland ovoz va hayqiriqlar eshitilib turilishi, savdolashish bo`lishi kerak.

Mevalar va sabzavotlar rastasi oldidan o'tayotgan har qanday odam mo'l-ko'llikdan va rangbaranglikdan hayratda qoladi. Sharq bozorlari ayniqsa yoz va kuzda hayratlanarli tusga kiradi.

Bozorning qizg'in hayoti erta tongda boshlanib kech tushganda tugaydi. Savdogarlarning mijozlarni chaqirishi, avtomabillar shovqini, milliy musiqa ovozi, zirovorlar isi va qovurilgan go'sht hidi, rastalardagi rang-barang mevalar va sabzavotlar sharqona bozorning takrorlanmas jozibasini yaratadi.

Mehmonxonalar

Qadimdagi karvonsaroylar o'rnini zamonaviy qulay mehmonxonalar egalladi. Sayyohlik hududlarda joylashgan mejmonxonalar har qanday mehmonning talabini qondirishi mumkin. Yagona "qiyinchilik" didga mos keluvchi dizayn yoki komfortni tanlashda bo'lishi mumkin. Yevropa uslubini xush ko'ruvchilar uchun zamonaviy interyerlarga ega mehmonxonalar, aksincha sof ma'nodagi sharqona muhitni hohlovchilarga esa o'zining naqshli eshiklari, rang-barang gilamlardan tortib sharqona ayvonlargacha ega bo'lgan mehmonxonalar ham muhayyodir. Toshkent, Samarqand, Buxoro va Urganch kabi katta shaharlardagi birinchi darajali mehmonxonalardan foydalanishingiz mumkin.

Hozirgi kunda O'zbekistonda 350 dan ortiq mehmonxonalar sayyohlarni qabul qilib xalqaro standartlarga mos ravishda xizmatlar ko'rsatmoqda.

Transport

O'zbekiston hozirda rivojlangan transport infrastrukturasi ega. Manzilga yetib olishingiz uchun sizga Buyuk Ipak Yo'li davridagidek bir oy kerak emas. O'zbekiston bo'ylab katta shaxarlarga aviatsiya yordamida yetib olish tez va qulay.

Sayyohlar mamlakatning chiroyli manzaradan qulay va tez bo'lgan transport vositasi mashina yoki avtobuslardan foydalanadilar.

Aktiv sayohatlar

O'zbekiston faqatgina tarixiy va afsonaviy me'morchiligi bilan mashxur bo'lib qolmasdan, aktiv sayyohlik yo'nalishlariga ham ega. Mamlakatimizning geografik jihatdan qulay joylashganligi bu yerda zamonaviy qulaylik va yovvoyi tabiatning

uyg'unlikka kirisha olishiga inkoniyat beradi. O'zbekiston hududida har qanday tabiat landshaftlarini; tog', vodiy, cho'l, daryo va ko'lni uchratish mumkin.

Trekking

O'zbekistonning turfa xil maftunkor tabiati G'arbiy Tyan-Shan tog'i bo'ylab piyoda yurish va tog'ning butun go'zalligini his qilishni imkoniyatini beradi. Ko'plab alpinistlar va chang'ichilar ekstrimal hissiyotlar qidirib balandligi 3309 metr bo'lgan Chimyon tog'lariga intilishadi.

Otda sayr

Otda yurish har qanday yoshdagi va har qanday temperamentdagi odamga zavq bag'ishlaydi. Va bu bilan yil bo'yi betakror iqlim sharoitlarida Shug'illanish mumkin.

Otda yurishning eng mashxur yo'nalishlaridan biri bu o'zining flora va faunasi bilan mashxur bo'lgan Ugam-Chotqol milliy bog'idir. Toshkentdan go'zal vodiy dengiz sathidan 1600 metr balandligda bo'lgan katta va kichik Chimyon tog'lari etagida joylashgan dam olish maskani "Chimyon oromgohi" ga 90 kilometrlik masofani otda bosib o'tishlari mumkin.

Bu yerda mahalliy otlar zotidan qurama qorabair va Shuningdek axaltek zotli otlarda sayr qilish mumkin.

Tog' havosining turli xil gullar va o'simliklarning isi bilan to'lgan musaffoligi, egarning g'ichrlashi, ot tiyoqlarining bir xilda taqillashi va ochiq osmon ostidagi hissiyotga to'la kechki nonushta bir umrga unutilmas taasurotlar qoldiradi.

Tuyada sayohat

Olis o'tmishdagi Buyuk Ipak Yo'lining harakatini his qilmoqchi bo'lsangiz Qizil-Qum cho'li bo'ylab sayohatga taklif qilamiz. Qum uyimlari, quyoshning ayovsiz jazirasi, har-har yerdagi saksavullar va tuya qo'ng'irog'ining ovozi va faqat cheksiz qumliklar...

Bahorning boshida hayot baxsh etuvchi yomg'irlar cho'lni qirmizi lolalar va yashil maysalar gilami bilan qoplaydi lekin bu go'zallik juda qisqa vaqt davom etadi. Sayyohlar qulay avtomobillarini qoldirib tuyalarga minishadi va egzotik sayohatlarini boshlashadi. Bu unutilmas taasurotlar qoldiradi. Tasavvur qiling qondek qizil shafaq,

yarqiragan qum uyimlari, o'tovdagi tunlar, egzotik milliy toamlar, falklor tomoshalari va issiq bundan yoqimli yana nima bo'lishi mumkin?!

Xeli-ski va chang'ida uchish

Birmuncha iliq ob-havo, butunlay shamolning yo'qligi, 300 kun quyoshning porlab turishi chang'i uchish mumkin bo'lgan qulayliklarnining, slalom, chang'i poygalari va tezlik bilan uchish turlarini borligi chang'i ishqibozlarini qishki dam olishlari uchun G'arbiy Tyan-Shanda juda qulay imkoniyatlar mavjud.

So'ngi yillarda "Chimyon-Chorvok-Beldirsoy" oromgohi yangi lekin tezlik bilan rivojlanib borayotgan sport turlari heli-ski va free ride ishqibozlari uchun mashxur joylardan biriga aylanmoqda. Shuning uchun dengiz sathidan 1600-2400 m yuqorida joylashgan oktabr oyidan mayga qadar qor bilan qoplanib turadigan Chimyon tog'lar qiyaliklarida xalqaro tog' chang'isi me'yorlarga mos keladigan tarzda sport ishqibozlari uchun qulayliklar yaratilgan.

Ko'plab heli-skiing ishqibozlari uchun dengiz sathidan 4000 m yuqorilikdan chang'i uchish boshlanib vodiya tugaydi. U yerda kuniga 6 marotaba hali chang'i uchilmagan qorda uchish imkoniyati bor.

Rafting

Mahalliy tez oqar daryolarda rafting bilan Shug'illanuvchi ishqibozlar O'zbekistonni "Osiyoning Shvetsariyasi" deb ham atashadi. Chotqol daryosi bo'ylab rafting bilan Shug'ullanish bu sportning ishqibozlari uchun sevimli mashg'ulot.

Ular yo'nalishning ko'p kunliligi, qiyinchiligi jixatidan 5- darajada turishi va Shuningdek landshaft, to'siqlarning ko'pligiga qiziqishadi. Bu yo'nalishda 50 dan kam bo'lmagan to'siqlar ishqibozlarni kutib oladi. Ulardan eng qiyinlari sharsharalar, tez oquvchi qiyaliklar, sayoz toshli, quyumlar, qoyali oqimlardir.

Golf

Qulay iqlim, toza havo, go'zal manzara va tabiiy landshaft. Toshkent ko'li Golf klubi 108 gektarli 18 chuqurchadan, doimiy yashil maysalardan, ko'plab daraxtlar va qiyaliklardan, ko'l va sharsharlardan iborat. Bular o'yinga ya'nada tabiiy to'siqlar yaratib qiziqarli tus beradi. Go'zal ko'l, atrofidagi maydon 18 chuqurchalarni har biriga alohida xususiyat beradi. Bu yerda Shuningdek

Shugʻullanish maydonlari, tennis kortlari, suzish basseynlari va saunalar xizmat koʻrsatib turibdi.

Oʻzbekistonda turizm sohasi nisbatan yangi boʻlsada, u rivojlanishda koʻpgina sohalardan oldinga chiqib oldi.

Xalqaro turizmni rivojlantirish uchun bizning diyor juda katta salohiyatga ega. Yigirma yil avval Oʻzbekistonni hech kim istiqbolli turizm hududi sifatida bilmas edi. Mustaqillikka erishilgach davlat tomonidan turizm sohasida yangi tamoyillar ishlab chiqildi. 1992-yilning 27-iyulida Oʻzbekiston Respublikasining Prezidenti farmoni bilan “Oʻzbekturizm” milliy kompaniyasi tashkil topdi. “Oʻzbekturizm” ning asosiy vazifasi turizm sohasida davlat siyosatini amalga oshirish va turizmni rivojlantirishning milliy modelini yaratishdan iborat.

Bundan tashqari, milliy kompaniya respublikadagi barcha turistik tashkilotlarning faoliyatlarini muvofiqlashtiradi, turizmning barcha yoʻnalishlarining rivoshlanishini ragʻbatlantiradi, kadrlar masalasi bilan Shugʻullanadi, moddiy-texnika bazasini shakllantirishga va soha infrastrukturasi rivojiga investitsiya oqimini jalb qiladi.

1993-yildan buyon bizning davlatimiz “Xalqaro turizm tashkiloti” (UNWTO)ning aʼzosi hisoblanadi. 2004-yildan boshlab Samarqandda – buyuk Ipak yoʻlining “yuragi”da UNWTO ning transkontinental magistralda turizmni koordinatsiyasi bilan shugʻullanuvchi ofisi faoliyat yuritib kelmoqda.

Hukumat tomonidan turizm sohasini modernizatsiya qilish, davlatda transport va mexmonhona infrastrukturasi yaxshilash, hamda turizmga normativ-huquqiy bazani mukammallashtirish sohalarida ulkan ishlar amalga oshirilmoqda.

Turizm mahsulotlarini horijda tanitish maqsadida “Mega-info-tur” – taniShuv safarlari marketing loyihasi horijiy turistik kompaniyalar va ommaviy axborot vakillari uchun amalga oshirilib kelinmoqda. Shu kabi safarlar turistik mavsumlarning kengaytirish, vatanimizga keluvchi turistlarning oqimlari muddatini optimallashtirish, hamda Oʻzbekistonda har bir fasl turistlar uchun oʻziga hos boʻlishini koʻrsatib berishda muhim roʻl oʻynaydi.

Bundan tashqari O‘zbekistonning turistik salohiyatini qo‘llab-quvvatlashda UNWTONing rahnamoligida o‘tadigan, Toshkentdagi xalqaro “Ipak yo‘lidagi turizm” yarmarkasining ham ahamiyati juda katta. Bu yarmarkaning asosiy maqsadi turizm sohasidagi o‘zbek hamda horij mutaxassislarini birlashtirish, ular o‘rtasida professional hamkorlikni yanada kengaytirishdan iborat. Bugungi kunga kelib bu xalqaro yarmarka Markaziy Osiyodagi eng yirik ko‘rgazmalardan biri sifatida nom qozongan.

Afsonaviy o‘tmishi, Ipak Yo‘lining tarixiy-muhandislik merosi, tabiatining ajoyib manzaralari, avloddan-avlodga o‘tib keluvchi mahalliy hunarmandchilik, xalqning mehmondo‘stligi va insoniy qadriyatlari bilan sayyohlarni hayratga soluvchi, mahliyo qiluvchi shu bilan birga ularni hursand etuvchi O‘zbekiston barcha burchaklaridan kishilarni o‘ziga jalb etadi.

Tayanch iboralar

O‘zbekiston turizmi, O‘zbekiston turmahsuloti, sotuvlar sohasi, sotuvchilari, iste’molchilari, turistik eksport, import, turmahsulot, iqtisodiy xolati, tarihiy turizm.

Nazorat savollari

1. O‘zbekistonda turizmning shakllanishi va rivojlanishi
2. O‘zbekistonning turistik salohiyati
3. O‘zbekistonning asosiy turistik rayonlari.
4. O‘zbekistonda turizm rivojlanishining o‘ziga xos jihatlari.

XULOSA

Mamlakatimizda turizmi rivojlantirish bo'yicha o'zgarishlar va jahonga tanitish bo'yicha bo'layotgan katta o'zgarishlar va muvaffaqiyatlarni qisqa muddat ichida bo'lsa ham ko'rib kelmoqdamiz. Bu o'zgarishlar albatta mamlakatimizdagi turizm sektoridagi yangiliklar va har bir tarmoqlardagi faol jarayon ammalgaoshirilmogda.

O'zbekistonda turizmni rivojlantirishni faollashtirishga yordam beradigan asosiy turizm yo'nalishlari keying paytlarda kengaymogda. Turistik biznesning tarkibiy qismi sifatida ko'ngil ochar, ommaviy tadbirlar sohasining iqtisodiy samaradorligi ko'rsatkichlari jahon tajribasida yuqori ko'rsatkichlarni egalab kelayotgani yaqol misoldur.

Zamonaviy sayyohlikning eng muhim muammosi mamlakatlarda sayyohlik samaradorligini oshirishdir. Jahon turizmni rivojlanishining tasrlari tahlili shuni ko'rsatadiki, turizmni samaradorligi asosan yuqori daromadli va obro'li, ko'ngil ochar ommaviy tadbirlarini tashkil etish sohasining shakllanishiga bog'liq ekan

So'nggi paytlarda ommaviy tadbirlarni samarali o'tkazish, ya'ni ko'plab odamlar ishtirok etadigan ushbu sohani rivojlantirish uchun tobora muhim ahamiyat kasb etmogda. Maqsadli tashkil etilayotgan ommaviy tadbirlar ko'plab xalqaro va mahalliy sayyohlarni o'ziga jalb etmogda. Bunday tadbirlar sayyohlik xizmatlari barcha turlari uchun barqaror talabni yaratishga olib keladi, ya'ni reklama, bron xizmatlari, transport xizmatlarini tashkil etish, sayyohlarni turar joy va oziq-ovqat bilan taminlash, madaniy va ko'ngilochar tadbirlar tashkil etish, sug'urta, sog'liqni saqlash xizmatlari va ekskursiya va boshqa xizmatlar uchun.

Ommaviy tadbirlar, ekskursiyalari tomondan mashhur sayyohlik destinatsiyalariga qarash uchun noyob imkoniyatni taqdim etadi. So'nggi tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, mamlakat bilan standart tanishish zamonaviy sayyohlar uchun etarli emas, ular safarlaridan ko'proq narsani olishni istaydilar. Bu holatda sayyohlar tashrif buyurgan ommaviy tadbirlar integratsiya jarayonining katalizatori hisoblanib, insoniyat tarixi davomida yaratgan qadriyatlarni ommalashtirish va milliy o'zlikni anglash, jamiyatni mustahkamlashda muhim rol o'ynaydi. Har bir hudud bir hodisa doirasida jamiyatning mafkuraviy, madaniy, memorial qadriyatlarini ochib beradi,

soʻngra tadbir milliy merosni asrab-avaylash, yosh avlodni tarbiyalash, oʻzaro anglashuv va hamkorlikka erishish, turli xalqlar madaniyatini boyitishning muhim vositasi boʻlib xizmat qiladi.

Turizm albbata mavsumiyli boʻlmagan paytlarda alohida iqtisodiy koʻrsatkichlarni oʻzgartirishga ham olib keladi. Tadbirlarning asosiy maqsadi shaharlarni yangilash uchun katalizator boʻlib xizmat qilish va maqsadli infrastruktura va sayyohlik imkoniyatlarini kengaytirish uchun koʻproq sayyohlarni (ayniqsa, mavsumiy boʻlmagan fasllarda) jalb qilishdir, bu esa umumiy maqsadga yordam beradi:

- muayyan diqqatga sazovor joylarni yoki shunga oʻxshash joylarni qayta tiklash uchun

- u yerdagi marketing joʻnlanishni tadbiriq eta oladi.

- Ommaviy tadbirlarni tashkil etishda va boshqarish-boshqaruv faoliyatining eng murakkab turlaridan biri. Turizmni boshqarishning barcha yondashuvlari va usullari voqea turizmini boshqarishda toʻliq qoʻllanilmaydi.

GLOSSARIY

O‘zbek tilida	Rus tilida	Ingliz tilida	Atamaning mazmuni
Chetga chiquvchi turizm	Выездной туризм	Outbound tourism	Chetga chiquvchi turizm – O‘zR qonun hujjatlariga ko‘ra O‘zbekiston Respublikasida doimiy istiqomat qiluvchi shaxslarning boshqa mamlakatga sayohat qilishi.
Turagentlik faoliyati	Турагентская деятельность	Travel agency activities	Turagentlik faoliyati – yuridik shaxs yoki yakka tartibdagi tadbirkor (turagent) tomonidan listenziya asosida amalga oshiriladigan turistik mahsulotni bozorga chiqarish va sotish faoliyati.
Turoperatorlik faoliyati	Туроператорская деятельность	Tour operator activities	Turoperatorlik faoliyati - yuridik shaxs yoki yakka tartibdagi tadbirkor (turagent) tomonidan listenziya asosida amalga oshiriladigan turistik mahsulotni shakllantirish, bozorga chiqarish va sotish faoliyati.
Turistik faoliyat	Туристская деятельность	Tourist activities	Turistik faoliyat – turoperatorlik va i turagentlik faoliyati, shuningdek sayohatlarni tashkil etish bo‘yicha boshqa faoliyat.
Turizm tarixi	История туризма	History of tourism	Turizm tarixi – davrlar mobaynida turizmning rivojlanishi bosqichlarini nazarda tutuvchi va voqelikni aks ettiradigan manbalar.
Turizmda ovqatlanish _Питание в туризме_ Food in tourism	Turizmda ovqatlanish – bu turistik xizmat bo‘lib, uning asosida insonning ovqatga bo‘lgan biologik ehtiyojini qondirish bilan bog‘liq Индустрия туризма	Tourism industry	Turistik industriya mehmonxonalar va joylashishning boshqa vositalari; transport vositalari; umumiy ovqatlanish obyektlari va ko‘ngil ochar vositalar; bilim olish, ishbilarmonlik, sog‘lomlashtirish, sport va boshqa yo‘nalishdagi obyektlar; turoperatorlik va turagentlik faoliyatini amalga oshiruvchi tashkilotlar; ekskursiya xizmatlari va gid-tarjimonlar xizmatlarini ko‘rsatuvchi tashkilotlar yig‘indisi.
Turizm tarixi	История туризма	History of tourism	Turizm tarixi – davrlar mobaynida turizmning rivojlanishi bosqichlarini nazarda tutuvchi va voqelikni aks ettiradigan

			manbalar.
Turizmda ovqatlanish	Питание в туризме	Food in tourism	Turizmda ovqatlanish – bu turistik xizmat bo‘lib, uning asosida insonning ovqatga bo‘lgan biologik ehtiyojini qondirish bilan bog‘liq tadbirkorlik faoliyati yotadi.
Turistik resurslar	Туристские ресурсы	Tourist resources	Turistik resurslar – O‘zR qonun hujjatlariga ko‘ra – turistik xizmat ko‘rsatish obyektlari, shuningdek turistlarning ma’naviy ehtiyojlarini qondirishga, ularning jismoniy kuchlarini tiklash va rivojlantirishga ko‘maklashishga qaratilgan obyektlarni o‘z ichiga oluvchi tabiiy-iqlim, sog‘lomlashtirish, tarixiy-madaniy, ma’rifiy va ijtimoiy-maishiy obyektlar majmui.
Turistik xizmat	Туристская услуга	Tourist service	Turistik xizmat – turistik korxonaning ehtiyojlarini qondirish borasidagi faoliyat natijasi.
Ekskursiya faoliyati	Экскурсионная деятельность	Excursion activity	Ekskursiya faoliyati - turistik faoliyatning tarixiy yodgorliklar, diqqatga sazovor joylar va boshqa obyektlar bilan tanishtirish maqsadida oldindan tuzilgan yo‘nalishlar bo‘yicha ekskursiya yetakchisi hamrohligidagi 24 soatdan oshmaydigan ekskursiyalarni tashkil etishga doir qismi.
Mehmonxona	Гостиница	Hotel	Mehmonxona - turizm va mehmonxona industriyasining elementi bo‘lib, turli turdagi xizmatlar taklif qiluvchi va turistlarni joylashtirish obyekti
Ishbilarmonlik turizmi	Бизнес-тур	Business tour	Ishbilarmonlik turizmi-turizmning bir turi bulib, uning asosida malum xizmat yoki kasbiy vazifalarni xal qilish zarurati yotadi.
Investistiya	Инвестиции	Investments	Investistiya–daromad olish maqsadidagi uzoq muddatli kapital qo‘yilmalar.
Sayohat	Путешествие	Traveling	Sayohat – odamlarning makon va zamonda turli xil maqsadlarda bir joydan boshqa joyga o‘tishi. Sayohatlar cheklangan bo‘ladi.

Turistik xizmatlar	Туристские услуги	Tourist services	Turistik xizmatlar - turistik faoliyat subyektlarining joylashtirish, ovqatlantirish, transport, axborot-reklama xizmatlari ko'rsatish borasidagi, shuningdek turistlarning ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan boshqa xizmatlari.
Turistik bozor	Туристский рынок	Tourism market	Turistik bozor - xizmatlar va tovarlar umumiy bozorning bir qismi bo'lib, bozorda turistik-ekskursiya xizmatlarini pulga va aksincha pulning turistik-ekskursiya xizmatlariga ayriboshlash jarayoni amalga oshiriladi.
Turizm tadbirkorlik	Туристский бизнес	Tourism business	Turizm tadbirkorlik - turistik korxonaning turizm sohasida daromad keltiruvchi har qanday iqtisodiy faoliyatidir.
Turistik marshrut	Туристский маршрут	Travel route	Turistik marshrut - dasturda nazarda tutilgan asosiy va qo'shimcha xizmatlarni olish maqsadida ma'lum vaqt ichida turistlarning rejalashtirilgan harakat yo'nalishi. Liniyali, aylana va radil marshrutlar bor.
Turizm marketingi	Маркетинг туризма	Tourism marketing	Turizm marketingi - turistik mahsulotni ishlab chiqarish, realizastiya qilish iste'molini tashkil qilishni boshqarishga kompleks yondashuv bo'lib, u turistik bozor talablarini hisobga olishga, turistik mahsulot sotish hajmini kengaytirish maqsadida talabga faoli ta'sir ko'rsatishga mo'ljallanadi.
Xalqaro turizm	Туризм международный	International tourism	Xalqaro turizm - turizm turi bo'lib, turistlarni mamlakatga kirib kelishi va mamlakatdan chiqib ketishini o'z ichiga oladi.
Milliy turizm	Национальный туризм	National tourism	Milliy turizm - o'z mamlakati chegarasidan tashqariga turistik borishlar va ichki turizmni tashkil qiladi
Tarif	Тариф	Rate	Tarif - chegirma yoki xizmatlardan foydalanganlik uchun to'lov tizimi.
Informastion chek	Информационный чек	Information check	Informastion chek - varoqda alfavit tartibida xona nomerlari bo'yicha mehmonlarning ro'yhatga o'tganligini qayd qilinishi
Turizm konstepstiyasi	Концепция туризма	Tourism concept	Turizm konstepstiyasi – hozirgi holatga nisbatan ilmiy qarashlar yig'indisi va turizmni rivojlantirishning asosiy yo'nalishlarini prognoz qilish.

Mehmondo‘stlik industriyasi	Индустрия гостеприимства	Hospitality industry	Mehmondo‘stlik industriyasi - bu kelayotgan turistlarni joy va oziq-ovqat bilan ta‘minlashga, shuningdek ularning bo‘sh vaqtini mazmunli tashkil etishga yo‘naltirilgan biznes
Tashkilot imiji	Имидж организаци	The image of organization	Tashkilot imiji - tashkilotning iste‘molchi va bir guruh turistlar nigohidagi obrazi
Xarita	Карта	Map	Xarita - Er yuzi satxining kichiklashtirilgan, umumlashtirilgan va o‘lchamli ko‘rinishi; Er yuzining maxsus geografik modeli ko‘rinishi
Turistik xizmatlar sifati	Качество туристского обслуживания	Quality of tourist services	Turistik xizmatlar sifati - iste‘molchilarga turistik mahsulot va xizmatlarni yetkazib berishni ta‘minlovchi menejment tizimi.
Mehmonxonalarni tasniflash	Классификация гостиниц	Classification of hotels	Mehmonxonalarni tasniflash - taqdim etiladigan xizmatlar sifat bo‘yicha mehmonxona tashkilotlarini baholash tizimi.
Ekskursiyalarni tasniflash	Классификация экскурсий	Classification of excursions	Ekskursiyalarni tasniflash - ekskursiyalar kuyidagi asoslar bo‘yicha bo‘linishi: mazmuni, ishtirokchilar soni, o‘tkazish joyi, o‘tkazish shakli, tashish tartibi.
Komission to‘lov	Комиссионное вознаграждение	Commission remuneration	Komission to‘lov - turistik va transport xizmatlarini ishlab chiqaruvchilari tomonidan turagentga, uning ushbu turistik xizmatlarni sotishda vositachilik qilganligi uchun pullik mukofot to‘lash.
Komission raG‘batlantirish to‘lovi	Комиссионное поощрительное вознаграждение	The commission incentive fee	Komission raG‘batlantirish to‘lovi - belgilangan hajmdan ko‘p turistik xizmatlarni sotganligi uchun turagentga yuqori narxlarda mukofot pulini berish.
Turistik faoliyatni tashkil etish	Организация туристской деятельности	Organization of tourism activity	Turistik faoliyatni tashkil etish - turistik tashkilotlarda ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish jarayonini boshqarish.
Xizmatlar majmui	Комплекс услуг	Complex of services	Xizmatlar majmui - rekreasion markazlar, turistik markazlar, mehmonxonalarda ko‘rsatiladigan jami xizmatlar; turda nazarda tutilgan xizmatlar majmui.
Tijorat mehmonxo	Коммерческий отел	Commercial hotel	Tijorat mehmonxonasi - tadbirkor mehmonlar uchun barcha zarur vosita va xizmatlar bilan

nasi			ta'minlangan mehmonxonona.
Tijorat me'yori	Коммерческая норма	Commercial rate	Tijorat me'yori - doimiy mijozlar uchun pasaytirilgan narxlar bo'lib, bunda mehmonxonalar o'z nomerlari bandligidan manfaatdor bo'ladi
Xona servisi	Комнатный сервис	Room service	Xona servisi - xonaga pochta, ichimlik va oziq-ovqatlarni etkazish bo'yicha mehmonxonona xizmatlari majmui
Uchish kuponi	Летный купон	Flight coupon	Uchish kuponi - aviabiletning passajir uchun joy band qilinganligi to'g'risidagi ma'lumotlar kiritilgan qismi.
Sayohat marshruti	Маршрут путешествия	Route travel	Sayohat marshruti - turistning sayohat davomida tashrif buyuradigan geografik punkt va joylari ro'yhatini o'z ichiga oluvchi yo'li.
Menejer	Менеджер	Manager	Menejer - menejment asosida korxonani boshqarish
Belgilangan manzil	Место назначения	Destination	Belgilangan manzil - turoperator shartnomasi asosida, tashuvchi korxonaga turistlarni olib boradigan belgilangan joyi.
Buyurtma qulayligi	Удобство заказа	Amenity Order	Nufuzli mijozlarga xizmat ko'rsatish uchun buyurtma blankasi
Kontinental reja	Континентальный план	Continental breakfast	og'ir bo'lmagan nonushta
To'liq uy	полный дом	FullHouse	ushbu ibora mehmonxonona nomerlarini 100 % to'liqligini anglatadi
O'lik mavsum	Мертвый сезон	Dead Season	Mamlakatda ushbu mavsumda turistik oqim to'xtab qolgan (juda past) vaqt
Bozor segmentlari	Сегменты рынка	fraction of market	bir xil belgilarga ega bo'lgan mijozlar
Mavsum	Сезон	season	asosiy turistik sayohatlar amalga oshiriladigan mavsum (vaqt)
Ovropa rejasi	Европейский план	European plan	mehmonxonada faqat yotoq belgilangan uslub
Butik-otel	Бутики-отели	Boutique hote	Jozibador intererga ega elitaga mansub kichik mehmonxonalar
Oilaviy xona	Семейный номер	Family Room	ikki va undan ortiq xonaga ega bo'lgan oilaviy xona

to'liq pansion	полный пансион	full board	mehmonxonalarda uch maxal ovqatlanish kiritilganligini bildiradi
Diskont kartasi	Карта дисконтная	Discount card	mijozlarni jalb qilish va ushlab qolish maqsadida joriy qilinadigan marketing vositasi bo'lib chegirma berishni anglatadi
Kassa chiptasi	Кассовый чек	Sales check	Ulgurji savdo korxonolari biznesida oldi-sotti xarakterini tasdiqlovchii xujjat
Garni mehmonxo na	отел-гарни	Hotel Garni	odatda restoranga ega bo'lmagan va cheklangan xizmatlar taqdim etuvchi mehmonxona korxonolari
O'ta maxsus yo'lovchi	очен важный пассажир	Very Important Passenger	Maxsus servis taqdim etiladigan shaxs
Shahar restorani	Городской ресторан	city restaurant	shahar ichida joylashgan bo'lib, belgilangan ma'lum soatlarda ishlaydi. Ular taom, gazak, ichimliklarni keng assortimentda tavsiya etadi
Vokzal restoranlari	Ресторан при вокзале	Restaurant at the station	temir yo'l vokzallarida joylashadi, yo'lovchilarga xizmat qiladi. Cheklangan taomlar soni, past narxlar va tez xizmat ko'rsatish bilan ajralib turadi.
Kema restorani	Ресторан при карабле	restaurant at the ship	kemada joylashgan bo'lib turistlar va yo'lovchilarga xizmat ko'rsatishga mo'ljallangan
Vagon- restoranlar	Вагон ресторан	dining-car	ilk bor 1867-yili «Pullman» Djordja Pullman kompaniyasi tomonida ixtiro etilgan uzoq masofaga qatnovchi temir yo'l poyezdlarida bo'ladi.
Korxonashoxona	Столовое предприяти е	large enterprise of food	yirik, mexanizastiyalashgan korxonona, o'zi mahsulot ishlab chiqaradi, ovqat va qandolat mahsulotlari tayyorlaydi.
Lyuks toifa	Люкс класс	luxury class	restoranlarning binosi, banket zalining intereri jixozlanishi, xizmat ko'rsatishi va taomlari nayob va oliy darajasi bilan ajralib turadigan restoran va barlarga beriladi

Oliy toifa	высшая категория	highest category	restoranlarning binosi, intereri jixozlanishi, xizmat qo‘rasatishi, shinamligi, chiroyi va turli xil taomlari bilan ajralib turadigan restoran va barlar
------------	------------------	------------------	--

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

I. O'zbekiston Respublikasi qonunlari

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi.-T.: O'zbekiston, 2014, - 74 b.

2. "Turizm to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasining Qonuni. O'zbekistonning yangi qonunlari.-T.: Adolat, 1999, 131-140 b.

II. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmonlari va Qarorlari

3. "Buyuk Ipak yo'lini qayta tiklashda O'zbekiston Respublikasining ishtirokini avj oldirish va respublikada Xalqaro turizmni rivojlantirish borasidagi chora-tadbirlar to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1995-yil 2-iyundagi 1162-raqamli Farmoni. // "Xalq so'zi", 1995-yil 3-iyun.

4. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning Farmoni "O'zbekiston Respublikasining turizm sohasini jadal rivojlantirishni ta'minlash chora-tadbirlari to'g'risida" 2-dekabr 2016-yil, gov.uz

5. "Turistik tashkilotlarning faoliyatini takomillashtirish to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining № 346-sonli 8-avgustda qabul qilingan Farmoyishi. // "Xalq so'zi" gazetasi, 1998-yil 9-avgust.

III. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev ma'ruzalari va asarlari

6. Mirziyoyev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2016-yil yakunlari va 2017-yil istiqbollari bag'ishlangan majlisidagi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining nutqi. // Xalq so'zi gazetasi. 2017-yil 16-yanvar, №11.

7. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz.T.:O'zbekiston, 2017.-56 b.

8. Mirziyoyev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik-har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. T.:O'zbekiston, 2017.-104 b.

9. Mirziyoyev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. O'zbekiston Respublikasi qabul

qilinganining 24 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi ma'ruza. 2016 yil 7 dekabr/ Mirziyoyev Sh.M. – Toshkent: O'zbekiston, 2017. – 104 b

10. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. Mazkur kitobdan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning 2016-yil 1-noyabrdan 24-noyabrga qadar Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahri saylovchilari vakillari bilan o'tkazilgan saylovoldi uchrashuvlarida so'zlagan nutqlari o'rin olgan. /Sh.M.Mirziyoyev. – Toshkent: "O'zbekiston", 2017. – 488 b

11. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi PF-4947-sonli "2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha "Harakatlar Strategiyasi" Farmoni.

12. O'zbekiston Respublikasining turizm sohasini jadal rivojlantirishni ta'minlash chora-tadbirlari to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni // Toshkent sh., 2016-yil 2-dekabr, PF-4861-son.

VI. Mahsus adabiyotlar, ro'znomalar va jurnallardagi maqolalar

13. Ashim Gupta. Travel Agency and Tour Operations: Concepts and Principles
Publisher: Centrum Press 2012, New Delhi, India.

14. Kotler P., Bowen J. Makens J. Marketing For Hospitality & Tourism
Pearson International Edition 2014, USA .

15. S. Gross L. Klemmer Introduction to Tourism Transport Hochschule Harz -
Univercity of Applied Sciences, Germany. 2014 y, Germany. -320 p.

16. By Hans Mol Series edited by Terry Phillips "English for Tourism and
Hospitality in Higher Education Studies, Course Book with audio CDs" Patricia
Paskins 2010. 340 p.

17. Осипова О.Я. Транспортное обслуживание туристов: Учебное пособие.
2-изд. –М.:, 2012. – 365 с.

18. Дурович А..П. "Маркетинг в туризме". Учебное пособие. 3- изд.,
стереотип, М.: (Гриф) 2011 г.

19. Турковский М. Маркетинг гостиничных услуг: учеб.-метод. пособ.:
пер. с польск. – М.: ФиС, 2014. – 296 с.

20. Гуляев В. Г. Новые информационные технологии в туризме. Учебное пособие. – М.: ПРИОР, 2012. -252 с.
21. Бабкин, А.В. Специальные виды туризма / А.В. Бабкин. Ростов н/Д : Феникс, 2008.
22. Гайдукевич, Л.М. Культурный туризм: теория и практика / Л.М. Гайдукевич. Минск : Четыре четверти, 2013.
23. Грицак, Ю.П. Организация самодеятельного туризма / Ю.П. Грицак. Харьков : Этнограф, 2008.
24. Дединкин, А.Л. Туристско-экскурсионный потенциал Беларуси /А.Л. Дединкин. Витебск : ВГУ, 2007.
25. Дурович, А.П. Маркетинг в туризме / А.П. Дурович. Минск : Новое знание, 2007.
26. Кабушкин, Н.А. Менеджмент туризма / Н.А. Кабушкин. Минск : Новое знание, 2005.
27. Кусков, А.С. Туристский бизнес: словарь-справочник / А.С. Кусков, Ю.А. Джаладян. М. : Форум, 2008.
28. Назимко, А. Событийный маркетинг. Руководство для заказчиков и исполнителей / А. Назимко. М. : Вершина, 2007.
29. Петелин, В.Г. Основы менеджмента выставочной деятельности /В.Г. Петелин. М. : Юнити, 2005.
30. Решетников, Д.Г. География туризма Республики Беларусь / Д.Г. Решетников. Минск : Четыре четверти, 2011.
31. Романцов, А.Н. Event-маркетинг. Сущность и особенности организации / А.Н. Романцов. М. : Дашков и К°, 2009.
32. Романчук, А.В. Музейный туризм / А.В. Романчук. СПб., 2010.
33. Сондер, М. Ивент-менеджмент. Организация развлекательных мероприятий. Техники, идеи, стратегии, методы / М. Сондер ; пер. Д. Скворцова. М. : Вершина, 2006.
34. Тульчинский, Г.Л. Менеджмент в сфере культуры / Г.Л. Тульчинский. СПб. : Лань, 2001.

35. Шумович, А. Великолепные мероприятия. Технология и практика event management / А. Шумович. М. : Манн, Иванов и Фербер, 2009.

36. Adilova Z., Norchayev A., Alieva M. Turizm menejmenti. O‘quv qo‘llanma. -T.: TDIU, 2011, - 180 b.

37. N. Abdusalomova. Xalqaro turizm da marketing jarayoni. i.f.n. diss.-TDIU, 2001. –142 b.

38. Fayzieva Sh.R. O‘zbekistonda turizm rivojlanishining iqtisodiy mexanizmini takomillashtirish. i.f.n. diss. - O‘zMU, 2006. –135 b.

39. X. Mamatqulov. Mehmonxona va turistik komplekslarda xizmatlarni tashkil etish. O‘quv-uslubiy qo‘llanma. Samarqand. SamISI, 2011 y.

40. Pardaev M., Xoliqulov A. Mehmonxona xo‘jaliklarida samaradorlikni oshirish muammolari. Monogorafiya. T.; Iqtisodiyot, 2013 y.

V. Statistik to‘plamlari

41. “Xalq so‘zi” gazetasi. 2016-2017 yillardagi sonlari.

42. O‘zbekiston iqtisodiy axborotnomasi, 2017 y.

43. Основные показатели развития туризма в 2016 г. ЮНВТО. – Мадрид, 2015, -36 с.

44. Tourism: 2020 vision. -Madrid, 2015, - 21 p.

45. O‘zbekiston Respublikasi Turizmni rivojlantirish davlat qo‘mitasining statistik ma‘lumotlari.

46. www.world-tourism.org

47. www.world-tourism.org/infoshop

48. <https://www.kudyznudy.cz/>

49. www.wtoelibrary.org

50. www.peugeotufa.ru

51. www.interunion.ru

52. www.tag-group.com

SAYFUTDINOV SHUXRATJON SULTONOVICH
NURFAYZIYEVA MOHINUR ZAYNIDDINIVNA
XALIMOVA FAYOZA NAFASOVNA

TURIZM GEOGRAFIYASI

O'quv qo'llanma

“IQTISODIYOT” – 2019.

Muharrir
Mirhidoyatova D.

Musahhih
Matxo`jayev A.O.

Litsenziya raqami: №10-4286 14.02.2019. Bosishga 29.09.2019 da ruxsat etildi.
Bichimi 60x84¹/₁₆. Ofset qog`ozi. Tayms garniturası. Shartli bosma tabog`i: 10,5.
Adadi 20 nusxa. Bahosi kelishilgan narxda.

«ZARAFSHON FOTO» XK matbaa bo`limida chop etildi, 100066.
Toshkent sh. Islom Karimov ko`chasi, 49-uy.